

ЧІ
УКР

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

4

АКАДЕМІЯ
НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАНADЦЯТИ
ТОМАХ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАНADЦЯТИ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТОМ

4

ДРАМАТИЧНІ

ТВОРИ

(1907—1908)

КИЇВ
1976

Редакційна колегія:

Б. С. ШАВЛІОВСЬКИЙ (голова),
М. Д. БЕРНШТЕЙН, Н. О. ВИШНЕВСЬКА,
Б. А. ДЕРКАЧ, С. Д. ЗУБКОВ, А. А. КАСПРУК,
П. Й. КОЛЕСНИК, В. Л. МИКИТАСЬ,
Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Редактор тому С. Д. ЗУБКОВ

Упорядкування та примітки
А. М. ПОЛОТАЙ

Редакція
художньої літератури

ДРАМАТИЧНІ
ТВОРИ

КАССАНДРА

Драматична поема

ДІЯЧІ:

К а с с а н д р а — дочка троянського царя Пріама, пророчиця, жриця Аполлона.

П о л і к с е н а — її сестра, молода дівчина.

Д е ї ф о б — її найстарший брат, ватаг військовий.

Г е л е н — другий її брат, віщун і жрець.

П а р і с — наймолодший брат Кассандри.

Г е л е н а — жінка спартанського царя Менелая, що втекла з Парісом у Трою.

А н д р о м а х а — жінка Гектора, брата Кассандри.

Левко	}	рабині Андромахи.
Хрізе		
Айтра		
Клімена		
Креуза		

С т а р а р а б и н я Поліксенина.

Д о л о н — молодий троянець, колишній наречений Кассандри.

О н о м а й — цар лідійський, що сватає Кассандру.

1-й вартовий	}	сторожа міста Іліона в Трої.
2-й вартовий		
3-й вартовий		
4-й вартовий		

Ф л е й т и с т .

К і т а р и с т .

С і н о н — еллін, шпигун.

А г а м е м н о н А т р і д — цар аргоський, найстарший ватаг ахейського війська.

М е н е л а й А т р і д — брат його, цар	}	підрядні ватаги ахейського війська.
спартанський		
О д і с с е й — цар Ітаки		
Д і о м е д		
А я к с		

Клітемнестра — жінка Агамемнона.

Егіст — родич і намісник Агамемнона.

Троянці, троянки, раби, рабині, вояки троянські
й еллінські.

Діється в часи еллінсько-троянської війни в Трої, в місті Іліоні.
Епілог — в Елладі, в столиці Арголіди Мікенах.

I

Кімната в гінекеї (жіночій половині) Пріамового дому. Гелена сидить на низькій різьбленій стільці і пряде пурпурну вовну на золотій кужілці; сама пишно вбрана, на поясі висить кругле срібне свічадо.

Кассандра виходить у кімнату, замислена, дивиться поперед себе, погляд її падає на Гелену, немов пронизує її і немов бачить крізь неї ще щось далі. Так дивлячись, Кассандра спиняється посеред кімнати і стоїть мовчки.

Гелена

Сестрице, радуйся!

Кассандра

Радій, Гелено,—
бо ми не сестри.

Гелена

Ох, я добре знаю,
що осоружна я тобі, як смерть.

Кассандра

І ти, і смерть — обидві рідні сестри.

Гелена

Кассандро!

Кассандра

Так зови мене, Гелено,
а не сестрою.

Гелена

(вражена)

Більш тебе ніколи
не назову сестрою. Тільки чом
себе ти не зовеш сестрою смерті,

було б тоді се більше до лица.
Вже так, що до лица!

К а с с а н д р а
Візьми свічадо.

Г е л е н а
До чого сі слова?

К а с с а н д р а
Візьми свічадо!

Гелена мимохіть слухається і бере свічадо в руки. Кассандра стає з нею поруч.

Дивись: от ти і я,— у нас нічого
подібного нема.

Г е л е н а
А хто ж те каже?

К а с с а н д р а
Якби ж я так була подібна смерті,
була б тобі подібна.

Г е л е н а
Геть іди!
Чого ти смерть на мене накликаєш?

К а с с а н д р а
Хіба сестра сестру повинна вбити?
Сестра сестрі частіше помагає.

Г е л е н а
Так ти того прийшла оце до мене,
щоб дорікати? Що ж, печи, картай,
вам тільки й радощів, коли я плачу.

Кассандра бере з її рук свічадо і держить проти її лица. Гелена нахилила брови, але не плаче й не одвертається, обличчя їй дедалі вибогджується.

К а с с а н д р а
Ти плакати не можеш, як і смерть.
Дивись: твоє обличчя знов спокійне,
знов тая сила у твоїх очах,

велика сила, — їй усі коряться,
всі смертні, і Кассандра вкупі з ними.

(Спускає свічадо.)

Ідеш ти — і старі, поважні люди
склоняються перед тобою низько
і мовлять урочисто: «Богорівна!»
Ти глянеш — кам'яніють мужі сильні
і тихо шепотять: «Непереможна!»
Ти поцілуєш — і погасне погляд
у наймолодшого з синів Пріама,
кров хвилию потужною приб'є
до серця, і німіє серце й слово,
і блідне пам'ять, і обличчя блідне,
і весь він твій, і вже нема для нього
ні матері, ні батька, ні родини,
ні краю рідного... Троянки, плачте!
Умер, загинув молодий Паріс!

Г е л е н а

Ти братові своєму смерть віщуєш?

К а с с а н д р а

Для мене він давно вже не живе.

Г е л е н а

Нена́висна! Я знаю, як ти зроду
ворогувала на Паріса.

К а с с а н д р а

Зроду

любила я його.

Г е л е н а

А нащо ж ти
вмовляла батька й матір не приймати
його до двору, як прийшов він вперше
від пастухів убогих, що його
ховали від пророцтва навісного?

К а с с а н д р а

То не було пророцтво навісне.
Умерти або жити з пастухами
було б єдине для Паріса щастя.

Г е л е н а

Чому ж то так? Чому ж то Деїфоб,
і Гектор, і Гелен, і всі брати,
і сестри всі, і ти сама, Кассандро,
в палатах здатні жити, а Паріс
у курені пастушім мав би скніти?

К а с с а н д р а

А скніти у палатах, може, краще,
так як Паріс у тебе в гінекеї?
І Деїфоб, і Гектор, і Гелен,
ж и в у т ь, не скніють: Деїфоб на раді,
а Гектор на війні, Гелен у храмі —
живуть душею й тілом. А Паріс?
Він тільки й жив, як грав там на сопілці
серед отар. Мовчить Паріс на раді,
і зброю надягає, мов кайдани,
боги з ним на розмові не бувають.

Г е л е н а

З ним Афродіта розмовляє!

К а с с а н д р а

Ні!

Він раб її, з рабом нема розмови.
Вона велить, він слухає, та й годі.

Г е л е н а

Се ж тільки ти змагаєшся з богами,
за те вони тебе й карають.

К а с с а н д р а

Що ж,

їх сила в карі, а моя в змаганні.

Г е л е н а

Для того ти й з Кіпрідою змагалась,
коли вона Паріса напутила
до мене в Спарту плисти? Що ж, Кассандро,
Кіпріда, бач, перемогла тебе!

К а с с а н д р а

Мене, Гелено? Ні, тебе й Паріса.

Г е л е н а

Але ж Паріс послухав не тебе.

К а с с а н д р а

Глухий не чує — де ж тут перемога?

Г е л е н а

Та хто ж би слухав провісті твоєї?
Не говорила ж ти, почім ти знала,
що вийде з подоріжжя.

К а с с а н д р а

Я не знаю
нічого, окрім того, що я бачу.

Г е л е н а

Та що ж могла ти бачити тоді?

К а с с а н д р а

Я бачила, як молодик вродливий
з веселим серцем на чужину плив,
не посланцем народу велемудрим,
не збройним вояком і не купцем;
шличок пастуший легкодумне чоло
не зброїв, а красив. І я сказала:
«Гей, куйте шоломи, троянські мужі,
утроє, вчетверо кладіть блискучу мідь!»
А потім... ох, страшна була хвилина,
як він прибув, а з ним і ти, Гелено,
і я отой смертельний поцілунок
побачила...

Г е л е н а

Кассандро! се неправда!
Паріса я в той час не цілувала.

К а с с а н д р а

І все-таки я бачила його,
той поцілунок, саме в ту хвилину,

коли до нашої землі торкнулась
червоновзута білая нога
твоя, Гелено. Ранила ти землю.

Г е л е н а

Ти крикнула до мене: «Кров і смерть!»
Того тобі довіку не забуду.

К а с с а н д р а

Я не тобі те крикнула, Гелено.
Була я в той час новонароджена
і криком болю світ новий стрічала.
Я бачила: Паріс на нас не глянув,
устами тільки привітав троянців.
Я бачила, як на його думки
сандалія червона наступила.
Я крикнула: «Несіть ячмінь і сіль,—
за жрицею рокована йде жертва!»
Розвіяв вітер золоте пасмо
твого волосся. «Мчить Арес неситий
на повіді Кіпрідинім, як огир
в палі жаги. Готуйте гекатомбу!» —
волала я і бачила: на морі
вже чорні кораблі багряню хвилю
стернами різали, вітрила рвались...
На шоломах у вояків ахейських
тряслися грізно гриви...

Г е л е н а

Ти безумна!

Хіба в той день ахейці приплили?
Ми ж більше року прожили спокійно!

К а с с а н д р а

Я б а ч и л а в той день ахейське військо.
Тепер я бачу: Менелай бере
тебе за руку...

Г е л е н а

Геть від мене, люта!
Неправда то! неправда! І ніколи
того не буде! Краще розіб'юся,
упавши з вежі на каміння гостре!

К а с с а н д р а
(з певністю)

Твій чоловік бере тебе за руку,
і, ледве взяв, вже ти його ведеш.
Ти попереду, він іде позаду...
Чужі моря, чужі краї минає
ваш корабель, несучи вас додому...
Огні погасли на руїнах Трої,
і дим від Іліона в небі зник...
А ти сидиш на троні, ти цариця,
прядеш собі на золотій кужілці
пурпурну вовну, і червона нитка
все точиться, все точиться...

Г е л е н а
Неправда!

К а с с а н д р а
О богорівна! О непереможна!
Епіметея * дочко!

Г е л е н а
Що се знов?
Яке нове безумство? Як ти смієш
казать мені «Епіметея дочко»?

К а с с а н д р а
Був Прометей і був Епіметей,
одного батька-матері синове.
Життя й вогонь дав людям Прометей
і з н а в, що мўки ждуть його за теє,
провидець мук не відвернув від себе,—
з усіх синів праматері Землі
його найгірше покарала Мойра *.
Епіметей не знав нічого. Завжди
у нього думка доганяла вчинок.
Він взяв собі за жінку ту Пандору,
що смерть і горе людям дарувала,
і був щасливий з нею, і довіку
ніхто його нещасним не назвав.
Одного батька й матері синове,
титани зроду не були братами,
а ти хотіла, щоб тебе Кассандра

сестрою називала! Ні, Гелено,
неправди я не можу говорити.

Г е л е н а

Неправда все, що ти коли говориш!

К а с с а н д р а

Епіметей казав так Прометею
і був щасливий. Радуйся, царице!
(*Виходить.*)

II

Кассандрин покій. К а с с а н д р а пише Сівілінську книгу * на довгому пергаменті. Коло неї великий триніг з запаленим куривом.

П о л і к с е н а

(*в білому убранні, червоні стрічки й червоні квітки
з гранати в косах*)

Кассандро, рідна, ти не знавш, люба,
яка щаслива я! Який вродливий
мій Ахіллес, мій наречений! Часто
я з брами бачу, як він їде полем,
мов Геліос прекрасний, так він сяє.
З Атрідами * в незгоді він, і хоче
в міцному мирі з батьком нашим бути,
і шлюб наш буде вже одразу плідним,—
так кажуть мірмідонці і троянці,
бо з нього зродиться і згода, й сила,
і не загине вже святая Троя,
не вмере народ державного Пріама!

К а с с а н д р а

Пробач мені, сестричко, я не можу
тепер з тобою говорити. Бачиш,
тепер пишу я книгу, на розмові
я мушу бути з яснокудрим богом.

П о л і к с е н а

Негарно заздрити сестрі, Кассандро,
не винна я, що Ахіллес мене,
а не тебе з усіх царівен вибрав,

не дівчина ж бо мужа вибирає,
а він її. І з того я не винна,
що ти не вміла догодить Кіпріді.

К а с с а н д р а

Ні, Поліксено, я тобі не заздрю!
(Заслоняє лице покривалом.)

П о л і к с е н а

Прости, кохана, я тебе вразила.
В своєму щасті я зовсім забула,
що слово «шлюб» гірке моїй Кассандрі
від того часу, як Долон зрадливий
одкинувся від неї.

К а с с а н д р а

Поліксено,
що говорить про те! Я добре знала,
що я йому дружиною не буду.

П о л і к с е н а

А нащо ж ти приймала подарунки?

К а с с а н д р а

Бо я його любила. Ті дари —
то все, що міг Долон Кассандрі дати.
Чому ж я мала б і того зрікатись?
Він щиро те давав, а я те брала,
щоб мати спогад про хвилини щастя,
бо знала я, їх небагато буде.
Дивись: і досі золота гадючка
мені правицю обвиває так,
як спогад в'ється коло мого серця...
(Показує обручку на руці вище ліктя.)
Долон не винен. Винні сії очі,
не вмів їх погляд мовити: «Кохая»,
хоч від кохання серце розривалось.
Боявся їх Долон. Він сам казав,
що вбили щастя наше тії очі
холодними і твердими мечами.
Вони однакові були, незмінні
перед богами і перед коханим.

Не міг Долон очей тих подолати,
не міг він погляду їх одвернути
від тасмниці до живого щастя.
І знала я, що в сих моїх очах
моя недоля, тільки що робити?
Хіба осліпнути? Бо де візьметься
у птиці віщої коханий погляд
голубки, що воркує.

Поліксена дивиться їй в очі.

Поліксено!

Не придивляйся до моїх очей.
Не говори до мене, не питай
нічого, нічогоісінько. Ти знаєш,
тебе я над усіх сестер злюбила.
Не говори до мене.

П о л і к с е н а

Ні, Кассандро,
не думай ти, що й я тобі ворожа,
як інші всі. Не винна ж ти, що хвора,
що бог тобі так затуманив думку,
що скрізь лихе ввижається тобі
там, де його і признаку немає,
що ти собі та й людям труїш радість.
Мені тебе, голубко, дуже шкода.

(Сідає на низенький ослінчик біля ніг Кассандри.)

Сестричко, розчеши мені волосся.
Мені казала мати розчесатись,
та бачиш, як заплуталось воно,
та ще тут сі квітки ніяк не вийму.

(Виймає з-за пояса золотий гребінець і маленьке кругле свічадо.)

Ось маєш гребінець.

(Подає гребінець Кассандрі, тая бере слухняно, починає розв'язувати стрічки, виймати квітки з волосся. Поліксена дивиться в свічадо.)

К а с с а н д р а

(шепоче)

Яка хороша
моя сестричка! Заздрісні боги

собі найкраще в жертву вибирають.
О, краще б я тепер мечем жертовним
життя її перетяла, от зараз,
поки вона ще горя не завнала!

П о л і к с е н а

(бачить в свічаді очі Кассандри)

Кассандро, я боюсь твоїх очей!
Чого так дивишся? Що ти шепочеш?

К а с с а н д р а

Нічого, ні, нічого. Ти казала,
що хвора я. Так, може, се і правда,
я, певне, хвора, не вважай на мене...
Згадала я про нашого Троїла,
до тебе він такий подібний був...
а надто як лежав мечем пробитий...
спокійний, тихий, гарний... Поліксено,
ти вже забула, чий то був той меч
у грудях брата нашого Троїла?

П о л і к с е н а

Кассандро, нащо спогадами труїш?
На те війна.

К а с с а н д р а

Ох так, на те війна:
убити брата, потім заручити
сестру за себе...

П о л і к с е н а

Брат давно убитий,
і я його зовсім не пам'ятаю,
та й Ахіллес тоді зовсім не знав,
кого він убивав.

К а с с а н д р а

Та ми те знаєм.

І, певне, Ахіллес того не знав,
що в той же час, як він шукав послів,
щоб їх послати у свати до тебе,
твій брат, наш Гектор, саме раду радив,
щоб запалити кораблі ахейські.

В той час, як ти оці квітки з гранати
у кучері вплітала, Гектор наш
думливу голову шоломом зброїв.

Поліксена

Так що? Він мірмідонців не зачепить,
то й Ахіллесові про те байдуже,
як і мені.

Андромаха

(вбігає)

Чи ви те чули, сестри?

Мій Гектор, кажуть, заколов Патрокла.
Се ж Ахіллес Патрокла мав за друга
найпершого...

Кассандра

Ой горе! кров і помста!

Оце твій шлюб, нещасна Поліксено!

(Бере з-за тринога ножиці і обрізує коси Поліксені.)

Поліксена

Ой!

Кассандра

Поліксено, де жалобні шати?

Андромаха

Безумна, що ти робиш?

Кассандра

(в пророчому нестямі)

Андромахо,

сестра по братові жалобу носить,
вдова по мужеві бере ще глибшу,
а сирота загине в сповитку!

Андромаха

Зловіснице, бодай ти заніміла!

Поліксена

Чом ти мені одразу не сказала,
що горе близько? Може б, я могла
затримать Гектора...

К а с с а н д р а

Ох, Поліксено,

я завжди чую горе, бачу горе,
а показати не вмію. Я не можу
сказати: тут воно або он там.
Я тільки знаю, що воно вже є
і що його ніхто вже не одверне,
ніхто, ніхто. Ох, якби тільки можна,
то я б сама те горе одвернула!

П о л і к с е н а

Та й одвернула б, якби ти сьогодні
сказала Гектору: не йди на бій.

А н д р о м а х а

Вже ж ти це знала, — чом же не сказала?

К а с с а н д р а

Хоч би й сказала, — хто б мені повірив?

А н д р о м а х а

Та як же й вірити, коли ти завжди
не в пору й недоладно пророкуєш?

П о л і к с е н а

Віщуєш горе завжди, а чому
й від кого прийде горе, не говориш.

К а с с а н д р а

Бо я того не знаю, Поліксено.

А н д р о м а х а

То як ми можемо вірити словам?

К а с с а н д р а

То не слова, я все те бачу, сестри,
що говорю. Я бачу: Троя гине.

А н д р о м а х а

Чому? Від кого? Хто її зруйнує?
Атріди? Ахіллес?

К а с с а н д р а

Не знаю, сестри.

Я бачу тільки: Троя помирає,
і шлюб дочки Пріама з Ахіллесом,
червоним від крові троянських мужів,
ганебний шлюб не врятував би Трої.
Живі вино готують на весілля,
мерці волають: «Крові дайте, крові!»
...Ох, скільки крові чорної я бачу!
І батько наш коліна обіймає
катам своїх дітей... Я чую крик...
ридає, плаче, скиглить, виє, виє...
То наша мати!.. Я пізнала голос!..

А н д р о м а х а

Боги всесильні, одберіть їй мову!

Кассандра хапається за голову і з жахом дивиться у простор. Поліксена з плачем кидається в обійми Андромахи.

ІІІ

Гінекей Андромахи. Рабині прядуть і тчуть, деякі гаптують і шиють. Андромаха тче великий білий плат, обходячи навколо високі кросна.

А н д р о м а х а

(до рабинь)

Підіть на браму ви, Левке й Хрізе,
іди й ти, Айтро; по черзі вертайтесь,
поглянувши на бій і розпитавшись,
про Гектора мені звістки приносять.

Рабині виходять.

К л і м е н а

(стара рабиня)

Чому ти, владарко, сама не підеш?
Не так би сумувала, подивившись,
як твій герой воює ворогів.

А н д р о м а х а

Не можу я, Клімено, я боюся
іржання коней, брязкоту мечів,

і куряви, і крику, а найгірше
того смертельного співання стріл!
Як я те чую й бачу, то здається
мені, що то повстав з безодні Хаос,
що ні людей нема вже, ні богів,
а тільки смерть панує самовладно.
А як не бачу лютої війни,
то й не боюся, і тоді я вірю,
що Гектора ніхто не подолає,
бо він герой понад усіх героїв.

Креуза
(молода рабиня)

Се правда, владарко! Щаслива жінка,
що може про свого чоловіка
таку сказати правду...

Кассандра
(раптом увиходить)

Правда й щастя!
Як легко ти парувеш їх, Креузо!

Андромаха
(з невиразним страхом)

Чого тобі, Кассандро? Ти, здається,
забула вчора в мене веретено?
Креузо, пошукай...

Кассандра

Не треба, сестро.
Не буду я ні прости, ані ткати.
Жалобні шати маю, а на покрив
смертельний ти сама давно напярля,
не знаю тільки, чи доткати встигнеш.

Андромаха

До чого ти се кажеш? Я на ложе
для Гектора новий готую плат.

Кассандра

Я тільки се й кажу.

А й т р а
(увіходить)

Наш владар в полі
зустрівся з Ахіллесом.

А н д р о м а х а
Ох!.. І що ж?!

А й т р а
Здається, він його перемагає.

А н д р о м а х а
Та хто кого?

А й т р а
Наш владар Ахіллеса.
На брамі Поліксена аж зомліла,
побачивши, як Ахіллесу скрутно.

А н д р о м а х а
От безсоромна! то вона не брата,
а мірмідонця стежить?!

К а с с а н д р а
Андромахо,
на неї Мойра наложила руку.
Не ти найнещасливіша у світі,
тож не суди нещасних. Вдів багато,
а межі братом вибирати й милим
не часто мусить жінка.

А н д р о м а х а
Що ти кажеш?
Ти, наче п'яна, помішала в купу
і правду, й вигадку...

К а с с а н д р а
Вино з водою
помішані стають одним напитком.

Л е в к е
(увіходить і мовчки спиняється)
Ну, що, Левке?

Л е в к е

Не посилай мене
на браму, владарко...

А н д р о м а х а

Кажи, що сталося?

Л е в к е

Нічого ще не сталося... я не можу...
Ох, сам Арес пустився б утікати,
не то що смертний...

А н д р о м а х а

Що ти жебониш?

Хто ж утікає?

Л е в к е

Владар наш... твій муж...

А н д р о м а х а

(замахується на неї човником ткацьким)

Неправда! Як ти смієш?..

К а с с а н д р а

(спиняє її руку)

Не допоможе
твоя рука проти правиці Мойри.

А н д р о м а х а

Геть, геть, зловіснице! Се ти, ти винна,
коли то правда, що говорить сая!
Ти одібрала Гектору відвагу,
зламала дух зловісними речами,
убила віру й певність. Бо ніколи
мій Гектор не втікав від бойовиська,—
надію ніс, приносив перемогу
і славу. Але ти надію вбила
проклятими словами: «Помста й смерть!»
Бери ж на себе сором і неславу,
що брат нещасний з бою принесе!

К а с с а н д р а

Якби приніс хоч їх, я прийняла б.

(Тремтить і, не маючи сили встояти, сідає на перший порожній стілець.)

Ох, Андромахо, як я палко прагну,
щоб не були мої слова правдиві!

А н д р о м а х а

Якби ти тільки їх не вимовляла
і не труїла нас, то й не було б
лихої правди. Не вгасав би дух.

К а с с а н д р а

Зрікаюсь, Андромахо, я зрікаюсь
тих слів зловісних.

А н д р о м а х а

Пізно вже, Кассандро,
вже дух погас.

К а с с а н д р а

(мимохіть)

Ох! і життя погасло!
Ой горе! що робити? Я те бачу!
Я бачу: Ахіллес прудкий женеться,
а Гектор упадає... страх і сором
його підбили, а не меч Пелідів.

А н д р о м а х а

Ні, ти сама була б зо всього винна,
не страх, не сором і не меч, а ти,
отруйнице, коли ти правду кажеш!..
Ох, що ж вони не йдуть? Я більш не можу...
тих звісток ждати... Я піду сама...

К а с с а н д р а

(затримує її)

Я не кажу, нічого не кажу,
нічого не віщую... Тільки бачу!!
Осліпніть ви, зловісні очі!..

Хрізе

(вбігає)

Горе!

Поліг наш владар від меча Пеліда!

Андромаха млів, рабині заходжуються коло неї, голосячи.

К а с с а н д р а

(несамовита від туги, промовляє, мов непритомна)

Не страх, не сором і не меч, а я
своєю правдою згубила брата...

(Закриває лице покривалом.)

IV

Частина майдану коло Скейської брами оточена муром. Праворуч, трохи в глибині,— храм, ліворуч — брама. Смеркає. Довгі тіні простягаються через майдан. Невеличкий гурток троянців посередині, межи брамою й храмом, радиться пошепки про щось. Всередині гуртка Долон, колишній наречений Кассандри,— до нього найбільше звертаються ті, що радяться. Кассандра з Поліксеною ідуть через майдан від храму, обидві в чорних жалобних шатах, тільки в Поліксени обрізані коси і непокрита голова, а Кассандра загорнена з головою в довге чорне покривало.

К а с с а н д р а

(спиняє Поліксену й стає нерухомо)

Дивись, дивись, які непевні люди
зібрались там...

П о л і к с е н а

Чого вони непевні?

То ж Агенор, Гелен і Деїфоб,
а серед їх Долон.

К а с с а н д р а

Ох, і Долон!

П о л і к с е н а

Чого ти так зітхнула й застогнала?

К а с с а н д р а

Нічого, так.

П о л і к с е н а

Не можеш ти забути,
що він тобі...

К а с с а н д р а

Ох, Поліксено люба,
я не про себе думаю тепер.

П о л і к с е н а

Про що ж?

К а с с а н д р а

(складає з благанням до неї руки)

Сестричко, рідна, найдорожча,
молю тебе, благаю, не питай
і не примушуй говорити! Може,
се правда, що слова мої отрутні,
що й очі забивають людську силу!
Осліпнути я хтіла б, заніміти...
Ох, се було б таке велике щастя!

П о л і к с е н а

Кассандро! схаменись! Де ж та людина,
щоб тішилась каліцтвом чи бажала?

К а с с а н д р а

Ось тут вона, з тобою поруч.

П о л і к с е н а

Рідна,
ходімо звідси!

К а с с а н д р а

Ні, я не піду,
я мушу надивитись на Долону,
бо... ні, нічого... тільки надивитись.
Я не піду... не можу... ти ж іди,
коли ти хочеш.

П о л і к с е н а

Я з тобою буду,
самій же так тобі не випадає.

К а с с а н д р а

Кассандрі байдуже, що випадає,
що ні,— вона лиш те чинити мусить,
що їй на долю випало.

Тим часом гурток скінчив нараду і розійшовся. Долона, залишившись без товаришів, наближається до обох царівен.

Долона

Царівни,

вітаю вас.

(Хоче йти далі.)

К а с с а н д р а

Долоне, стій!

Долона

Що скаже

мені царівна?

К а с с а н д р а

(збентежена, шукає, щоб спитати. Вона увесь час, поки говорить з Долоном, має покривало низько спущене на очі, так що обличчя її сливе не видно)

Я... хотіла, власне...

тебе спитати... чи тобі до мислі
були дари на поминках у нас
по Гекторові?..

Долона

(трохи здивовано)

Так, я дуже вдячен
за ласку та за шану.

К а с с а н д р а

Чом же ти...

не взяв тепер того щита з собою?

Долона

А нащо був би щит?.. Чи ти на здогад,
пророчице?

К а с с а н д р а

(злякано)

Ні, ні, Долоне, ні!

Д о л о н
(замислений)

Се правда, я піду в непевну путь...
та тільки щит розвідачу завада...
Я ж мушу крадькома зайти у табор
ахейський, поночі усе розвідать,
підслухати наради й повернутись
теж крадькома.

П о л і к с е н а

Прости, воно не личить
до справ громадських дівчині втручатись,—
але спитаю, нащо молодого
тебе старіші на таке обрали?

Д о л о н

Бо молодий ходу звиннішу має,
ступає легше

.(сміється)

і втікає швидше!

К а с с а н д р а
(впівголоса, до себе)

Як можна ще втекти!

Д о л о н

Що ти сказала?

Кассандра мовить.

Я знаю, я на те не заслужив,
щоб ти слова на мене витрачала...
а тільки я хотів... Ні, я не вартий...
Вітаю вас, царівни...
(Похиливши голову, налагоджується йти.)

К а с с а н д р а

Постривай!

Що ти хотів?

Д о л о н

Спитати...

К а с с а н д р а

А, спитати!

Ні, не питай, я не люблю питання.

Д о л о н

То я таки піду...

К а с с а н д р а

Питай, питай,

я відповім.

Д о л о н

Пророчице, скажи,
чи я верну живий з моєї справи?

К а с с а н д р а

Чого ти, власне, в мене се питаєш?
Питай в Гелена, та чи мало ж є
у нас у Трої віщунів?

Д о л о н

Вже пізно

шукати їх тепер.

К а с с а н д р а

Та що ж тобі
з мого пророкування. Про Кассандру
лихая слава в Трої. Хто їй вірить?
Ніхто з людей.

Д о л о н

Не знаю сам чому,
але мені бажалось би почути
на се відповідь, власне, від Кассандри.

К а с с а н д р а

Ти б їй повірив?

Д о л о н

Може б, і повірив.

К а с с а н д р а

(зірко)

Та тільки «може»?

Д о л о н

Я вразив тебе?

К а с с а н д р а

О ні, я звикла, що мені не вірять!

Д о л о н

А все ж пророкування вислухають.

К а с с а н д р а

На жаль!

Д о л о н

Я прагну вислухати його!

К а с с а н д р а

А якби часом я тобі сказала —
я не кажу, се тільки так, наприклад, —
щоб ти не йшов тепер на ті розвідки?
Чи ти б послухав?

Д о л о н

Ні, скажу по правді,
не міг би я послухати тебе,
хоч би смерть видиму віщувала,
бо нечестю було б зректись пóтай
того, що сам же я вхвалив прилюдно,
на що пристав незмушений, по волі.

К а с с а н д р а

Та нащо знати, що тебе спіткає?

Д о л о н

Так, я люблю дивитись долі в вічі.

К а с с а н д р а

О ні, Долоне, ти того не любиш,
ніколи не любив, даремне кажеш!
Ти ще дитина для таких очей!

Д о л о н

Дитина? Я, царівно, повнолітній,
до ради вхожий і до війська здатний,
я не хлоп'я давно!

К а с с а н д р а

Але для того,
щоб знести долі погляд, повноліття
того ще мало.

Д о л о н

Бачу я, царівно,
що ти мені не хочеш відповісти,
і я даремне тільки час гублю,
а я його не маю вже багато.

К а с с а н д р а

(здрігається при сих словах)

Хто се тобі сказав?

Д о л о н

Ми призначили,
щоб я вернувся, поки зійде місяць.

К а с с а н д р а

Але ж тепера місяць рано сходить!

Д о л о н

То ж, власне, я тому не маю часу,
здається, й так його не мало згаяв!

П о л і к с е н а

Пождав би ти безмісячної ночі!

Д о л о н

Війна не жде, царівно,— поки б ми
безмісячних ночей тих дожидали,
то, може б, місяць освітив руїну
святої Трої. Я піду, царівни.
Щасливі будьте!

(Іде до брами, не оглядаючись, і зникає в ній.)

Кассандра мовчки махає йому вслід рукою, а як він виходить поза браму, вона припадає до плеча Поліксени і гірко ридає.

П о л і к с е н а

Та чого ж ти плачеш?

К а с с а н д р а

Се ж я востаннє говорила з ним!
Що ж я йому казала? Все холодні,
непривітні слова, як ті мечі
ворожії, що мають заколоти
єдиного, коханого Долона!..
Чом я не кинулась йому до ніг?
Чом не благала на богів Олімпських,
щоб він не йшов у ту лихую путь?
Чом не сказала: «Ох, не йди, загинеш!»
Чом я хоч поглядом не задержала?
Злякався б він очей тих зловорожих
і, може б... може б, він мені повірив,—
він сам казав,— та, може б, і послухав.
Дитина він перед очима долі,
не зважився б іти на їх огонь,
якби виразно бачив смерть видиму.
Ох, а тепер... Мое єдине щастя
конає там...

П о л і к с е н а

Кассандро! та вгамуйся!
Тож він живий! Чого ти так голосиш,
аж моторошно, справді? Не годиться,
ще хто почує! Нам додому час.

К а с с а н д р а

Нехай там чує цілий світ! Несила
мені мовчати... Ох, ти ще пізнаєш,
як тяжко найдорожчого втратити!

П о л і к с е н а

Кассандро, годі! Що се ти говориш?
Ходім, тут темно, страшно, я боюся.
Вже пізно...

К а с с а н д р а

Пізно... хутко зійде місяць,
освітить поле... Мій Долон на полі
такий самотній, наче кипарис
на роздоріжжі... він такий хисткий,
він молоденький, ніжний — не до зброї,
до ліри, до кітари він удався,

до весняних пісень... Ох, що ж ті руки
порадять проти сих мечів важких,
що здійнялись над ним... Рятунку!

П о л і к с е н а

Слухай,
чи ти безумна? Тож збіжаться люди!
Готові ще й ахейці сполохнутись!

К а с с а н д р а

Ахейці?.. Я замовкну... я не буду...

Довге мовчання.

(Кассандра тремтить всім тілом, спочатку щільно закриває лице покривалом і стоїть нерухомо, потім відкривається і пошепки говорить, стискаючи обидві руки Поліксені.)

Ходім на браму... Ти ходи зо мною...
мені так страшно... я боюся долі...

П о л і к с е н а

Та як же підемо? На сходах темно.

К а с с а н д р а

Ох, ні, не досить темно, я все бачу...

(Простягає руки в простор.)

Ох, Артемідо, сестро Аполлона,
богине ясна, погаси свій світач
на сюю ніч, на сю єдину ніч!
Нехай коханці менше мрій зазнають,
вони щасливі й так! Невже для того,
щоб їм, щасливим, марилося любіше,
мені, нещасній, відбереш ти мрію,
остатню, розпачливу тую мрію,
що є ще десь на світі мій коханий,
м і й, хоч несуджений, та мій єдиний!
Коли то правда, що говорять люди,
немов і ти зазнала раз кохання,
на ймення чистої любові тої,
благаю, зглянься!

П о л і к с е н а

(тремтить)

Годі, люба, годі!

К а с с а н д р а

(спиняється, потім говорить зміненим голосом)

Так, правда, годі, нащо сі благання?
Що зможуть проти долі всі боги?
Вони законам вічним підлягають
так, як і смертні,— сонце, місяць, зорі,
то світачі в великім храмі Мойри,
боги й богині тільки слуги в храмі,
всі владарки жорстокої раби.
Благати владарку — даремна праця,
вона не знає ні жалю, ні ласки,
вона глуха, сліпа, немов Хаос.
Рабів її благати — і даремне,
і низько, я рабинню рабів
не хочу бути!

П о л і к с е н а

Схаменись, нещасна!
В таку хвилину ти гнівиш богів?
Чи мало ще вони тебе карали
за се твоє зухвальство? Хочеш кари
ще більшої?

К а с с а н д р а

Якої ще? Не може
рабиня долі, Артеміда тиха,
ні на хвилину запалить раніше,
ні погасити місяця на небі
проти тогб, як доля призначила
ще споконвіку. Не боюсь я кари!..
Ходім на браму!

Ідуть обидві по сходах на мур коло брами; тим часом, поки вони
йдуть у темряві, тихо, на виноколі за муром небо починає злегка
червоніти.

П о л і к с е н а

(стоячи на мурі над брамою)

Що се? там пожежа?
Долон ахейський табор запалив?

К а с с а н д р а

(теж над брамою)

Ні, пі... се не пожежа...

П о л і к с е н а

Що ж то?

К а с с а н д р а

Стій!

Мовчи!

Довга мовчанка.

Небо все яснішає, а-за виноколу показується повний місяць. Кассандра закриває лице щільно обома руками і стоїть мов скаменіла.

П о л і к с е н а

(тулиться до Кассандри)

Ой, люба...

К а с с а н д р а

Я боюся долі...

вона так дивиться отим великим
та білим оком...

(Показує на місяць.)

Ой, вона все бачить!

Ніде, ніде нема від неї схову!..

А я тепер не бачу! Де Долон?

П о л і к с е н а

Припав і лізе по валах помалу.

Обидві царівни стоять який час нерухомо, їх чорні постаті різко визначаються в місячному світлі.

П о л і к с е н а

Тепер підвівсь... до табору пішов.

К а с с а н д р а

Ой лихо, йдуть!

П о л і к с е н а

Хто? де?

К а с с а н д р а

Он тії два. Ідуть... ідуть...

П о л і к с е н а

Нічого, місяць скрився
за хмару, і Долон припав додолу.
Вони не бачать.

К а с с а н д р а

Але я, я бачу!
(Голосно кричить.)

Долоне!

П о л і к с е н а

Божевільна! він почув!
схопився бігти! Вже за ним погнались...

Кассандра поривається кинути з муру на поле, сестра утримує
і бореться з нею.

К а с с а н д р а

Пусти мене... пусти мене... пусти!
Я мушу з ним... пусти мене!!

П о л і к с е н а

(щосили кричить)

Рятунку!

Гей, люди! слухайте! сюди, сторбже!

Прибігають вартові вояки і допомагають Поліксені утримати Кас-
сандру.

К а с с а н д р а

Лишіть мене! Його, його рятуйте!

1 - й в а р т о в и й

Кого?

К а с с а н д р а

Долона! Там його мордують.

2 - й в а р т о в и й

Де?

К а с с а н д р а

Там, у полі. Ой рятуйте, люди!
Скоріш біжіть!

1 - й в а р т о в и й

Царівно, ми не можем,—
нас тільки двоє! У ворожий табір
побігли б ми хіба на певну згубу.

К а с с а н д р а

Та де ж ті всі троянці? поховались?
чи неживі? Гей, люди! люди! люди!!

Починають збігатись на майдан люди.

П о л і к с е н а

Вже люди йдуть.

К а с с а н д р а

Пустіть мене!

*(Несамовито пручається, далі одкидається назад, знеси-
лена боротьбою і розбита жахом.)*

Вже пізно!..

Д е ї ф о б і Г е л е н

*(брати Кассандрині, надійшли з людьми і, взявши за ру-
ки, хочуть звести Кассандру з брами)*

Ходи додому, сестро!

К а с с а н д р а

(відпихає їх)

Гетьте! гетьте!

Се ви його убили!

(Раптом стихається і говорить зовсім убитим голосом.)

Ні, се я...

*(Покірно дає себе вести і йде, ледве переступаючи, так, що
її більше несуть, ніж ведуть.)*

Місяць ховається за хмару, і темна купка людей, що веде Кас-
сандру попід муром, ледве мріє, а далі зливається з глибокою тін-
ню від храму.

V

Покій Кассандри. Нема нікого.

Д е ї ф о б

(ввіходить)

Кассандро! сестро! де се ти? Рабині!

(Плеще в долоні і гукає.)

Рабині, гей!

З сусіднього покою увиходить рабиня старенька.

Р а б и н я
Що, владарю?

Д е ї ф о б
Та що се,
невже моя сестра служниць не має,
що й не докликешся нікого?

Р а б и н я
Вжеж,
пророчиця рабинь всіх розпустила,
казала: годі вже тих царських звичок,
час привикати без рабинь до праці,
бо хутко здасться.

Д е ї ф о б
От нові ще примхи!
А ти чия?

Р а б и н я
Царівни Поліксени.

Д е ї ф о б
Ну, все одно, піди поклич сестру.

Р а б и н я
Котору? Поліксену?

Д е ї ф о б
Ні, Кассандру,
та хутко.

Р а б и н я
(*йде воркотячи*)

Хутко! бач, який швидкий.
Старі вже ноги в мене, де тут хутко...

(*На порозі.*)

Та он вона й сама... Царівно, швидше —
там братик дожидається...

(*Виходить.*)

К а с с а н д р а

(з кужілкою за поясом і з веретеном іде, прядучи)

Вітаю.

Д е ї ф о б

І що ти справді вигадала, сестро?
Рабинь всіх розпустила, а сама
кужілки з рук не випускаєш.

К а с с а н д р а

Брате,

воно завчасу краще привикати
до неминучого.

Д е ї ф о б

Се рабська мова!
Царівна так би не сказала зроду.

К а с с а н д р а

А що ж казати?

Д е ї ф о б

«Або царювати,
або загинути!»

К а с с а н д р а

Ми всі загинем,
та не царюючи.

Д е ї ф о б

Дай спокій, сестро,
і не частуй мене пророкуванням.
Се чисте горе: брат — пророк, сестра —
пророчиця, нема де проступити
у власнім домі за віщунством рідних.
Ось ти взяла кужілку, се й гаразд,
казати правду, дівчині се личить
далеко краще, ніж пророча мова.
Отож пряди й не пророкуй.

К а с с а н д р а

Я, брате,
сама б радніша прясти білу вовну,
ніж віщувати всім нам чорну долю.

Д е ї ф о б

Пряди, пряди — ниток багато білих
зарученій потрібно на весілля,
на шлюбні шати й на дари для гóстей.

К а с с а н д р а

Се й ти вже, брате, бачу, у пророках,
та шкода, що не в пору й не до речі.
(Ображена одвертається.)

Д е ї ф о б

І в пору, і до речі. Я, сестрице,
не звик даремне марнувати мову.
Якщо кажу, то, значить, варто слухать,
а ти хоч і віщунка, та сама
своєї долі, видно, не вгадаєш,
то я тобі скажу: ми заручили
тебе оце тепер за Ономая,
царя лідійського.

К а с с а н д р а

Зарані, брате,
говориш ти мені: «Ми заручили»,
бо ще ж я не рабиня поки що
і маю власну волю.

Д е ї ф о б

Ні, Кассандро,
бо кожна дівчина, чи то рабиня,
чи то царівна, слухає родини.

К а с с а н д р а

Я, брате, й не рабиня, й не царівна,
а більше й менше, ніж вони обидві.

Д е ї ф о б

Я не для загадок прийшов сюди,
не для пустих розмов. Кажу виразно,
що ти заручена. Цар Ономай
тебе собі жадає в надгороду
за спілку й поміч проти ворогів.
Хвалився він, що піде в бій сьогодні,
і всіх своїх лідійців поведе,

і що не зайде сонце, як вже буде
розбите впень усе вороже військо.
«Коли се правда,— ми сказали,— завтра
ти поведеш Кассандру до намету».

К а с с а н д р а

Хіба що так! «Коли се правда...» Власне,
що се неправда.

Д е ї ф о б

Я не сподівався,
що ти, троянка і дочка Пріама,
так самолюбно можеш відрікатись
подать рятунок Трої і родині.
Атрідова дочка була величніш,
недарма еллінки проти троянок
так величаються, бо вийшла з них
славутня Іфігенія, що радо
життя своє дівоче положила
за славу рідного народу.

К а с с а н д р а

Брате,
не знаєш ти ціни жіночим жертвам,
а я тобі кажу: з усіх жінок
славутня Іфігенія зложила
ще не найбільшу й не найтяжчу жертву.
Ох, скільки тяжких, хоч безславних жертв
зложили ті жінки, що не лишили
імення по собі! Якби схотів ти
від мене жертви крові, певне б, я
її здолала дати, але се ї —
не можу, брате, я не героїня.

Д е ї ф о б

Так, я се бачу, ти сестра Паріса,
але не Гектора. Наш Гектор міг
життя віддати, жінку залишити,
осиротити сина для рятунку
або для честі Трої. А Паріс
готовий для Гелени загубити
весь рідний край. Отак і ти, Кассандро,
для тіпі млявого свого Долона,

хоч сам він був зрадливий проти тебе,
готова всіх нас утопити.

К а с с а н д р а

Брате!

Не ображай загубленої тіні!
Ти кажеш, млявий був Долон, зрадливий?
Чому ж той млявий та пішов на згубу,
на смерть видиму в тій час, як ніхто
з моїх братів-героїв не одваживсь?
Либонь, тому, що Гектор вже був мертвий,
а Деїфоб одважний тільки словом.

Д е ї ф о б

Старий я для розвідок. Ти ж, Кассандро,
ще молода, щоб старшого судити.

К а с с а н д р а

Над всіх старших найстарша П р а в д а, брате.

Д е ї ф о б

Лишім. Хто вмер, не встане. Річ не в сьому,
а в тому, що повинна ти вчинити
для щастя й для рятунок усієї Трої.

К а с с а н д р а

Почім же знаєш ти, що в тім рятунок?

Д е ї ф о б

Я знаю те, що се остатня змога.
Чи ти даси рятунок — невідомо,
але повинна ти вчинить сю пробу.
Коли уб'ють лідійця — люди скажуть:
«Що ж, не судилось!» А як ти відмовиш,
то скажуть всі, що ти нас загубила.
Цар Ономай до тебе зараз прийде,
щоб ти йому сама сказала слово.
Єдине слово «згода!» — і лідійці,
вшиковані до бою, рушать зараз.

К а с с а н д р а

Мій брате, се була б потрібна зрада —
себе самої, правди і лідійців,

бо я отим одним-єдиним словом
погнала б на погибель ціле військо.

Д е ї ф о б

Миліш тобі чужинці, ніж родина!

К а с с а н д р а

А нащо ж нам даремне їх губити?
Не врятував нас Гектор богорівний,
куди ж сьому лідійцеві!

Д е ї ф о б

Кассандро,
забула ти, що був тоді Пелід,
теж богорівний, ще й богорожденний,
тепер його нема.

К а с с а н д р а

Так говорила
Пентезілея *, красна амазонка,
що згинула за Трою без пори.

Д е ї ф о б

Та що Пентезілея! Все ж то жінка! —
не жінці врятувати Іліон.

К а с с а н д р а

Се правда, брате, отже й не Кассандрі.

Д е ї ф о б

(гнівно)

Гей, не чіпляйсь до слів!

С т а р а р а б и н я

(виходить)

Там той, чужий,
все домагається, чому його не кличуть.

К а с с а н д р а

Скажи йому, щоб він ішов сюди,
а ти лиш нас, брате.

Д е ї ф о б

Що ж ти скажеш?

К а с с а н д р а

Що бог мені звелить.

Д е ї ф о б

Ну, пам'ятай,
як тільки бог звелить сказати: «не згода»,—
до тебе ймення зрадищі пристане
віднині і довіку.

К а с с а н д р а

Деїфобе!

Д е ї ф о б

Я перший прикладу його до тебе
прилюдно, на майдані. Пам'ятай.
(*Виходить.*)

О н о м а й

(*входить і спиняється у порога. Мовчання.*)
Царівно, радуйся.

Кассандра мовчить.

Я соромливість
високо поважаю, але все ж
бажав би я так почути слово,
хоч те єдине, що мені належить.

К а с с а н д р а

Ти певен, що воно тобі належить?

О н о м а й

Твій батько й брат запевнили мені
те слово.

К а с с а н д р а

Так від них ти й чув його,
а я тобі його не запевняла,
та ти ж і не просив, і не питав,
а хочеш просто взяти як належне.

О н о м а й

Прости, царівно, знаю, що дівчата
солодкі речі люблять, але я

не вдавсь для того. В мене річ коротка,
не ти мене, а я тебе посватав,
то, значить, уподобав, справа ясна.
Адже тебе за жінку я бажаю.

К а с с а н д р а

Як можеш ти мене бажать за жінку?
Ти ж бачиш, я душею не твоя.

О н о м а й

Як буде мій сей стан, і сії очі,
і сі уста, вся горда пишна постать,
то де ж із них подінеться душа?
Адже й вона тоді моєю буде.

К а с с а н д р а

Не більше, ніж душа твоїх рабинь.

О н о м а й

Не прикладай сюди рабинь, Кассандро!
Царицею ти будеш так, як личить
моїй дружині і дочці Пріама.

К а с с а н д р а

Не личить їй десь по неволі жити,
хоч би й царицею.

О н о м а й

Я ж не беру тебе
рукою збройною, по волі підеш.
Я міг би прилучитись до ахейців,
і зруйнувати Трою, і забрати
тебе в полон, але я чесно хочу
тебе від батька взяти, заслуживши
послугою великою.

К а с с а н д р а

Купити
мене ти хочеш, царю?

О н о м а й

Всі герої,
найбільші навіть, купували так
собі жінок.

К а с с а н д р а

То не було геройство.
Герой користі не шукає зроду.

О н о м а й

Геройство мусить мати надгороду,
се і боги, і люди признають.

К а с с а н д р а

Хіба не досить слави?

О н о м а й

Слави маю
я й так, царівно, досить, а дружини
не маю ще, от і беру тебе.

К а с с а н д р а

Уже й береш? Я ще не віддаюся.

О н о м а й

Царівно, правду мовити, я честь
хотів тобі, питаючи, зробити,
як жриці божій і царівні Трої,
а в нас у Лідії *нема звичаю
дівчат питати, коли батько згоден.

К а с с а н д р а

Знай, Ономаю, шлюб такий не буде
з Кассандрою щасливий.

О н о м а й

Не лякай,
пророчице, мене пророкуванням.
Я думаю, що й доля любить сильних,
одважних і рішучих; кожна жінка
повинна їх любити, а не любить,
то муситиме полюбити.

К а с с а н д р а

Царю,
не знаєш ти мене, що так говориш.

О н о м а й

Жінок я досить знаю.

К а с с а н д р а

Та Кассандра
ще не була між ними.

О н о м а й

От тому
я й хочу взять її.

К а с с а н д р а

На лихो взяв би!
Я не люблю тебе.

О н о м а й

Полюбив!

К а с с а н д р а

Ні, ніколи
не полюблю того, хто так підступно
скористав з нашої недолі.

О н о м а й

Хто так славно
твій край відрятував?

К а с с а н д р а

Не квапся, царю,
то ще лежить у Зевса на колінах.

О н о м а й

А якби стало так?

К а с с а н д р а

Я оборонцю
хвалу і дяку склала б, якби він
покинув вимагати в надгороду
мене...

О н о м а й

Я бачу, ти, царівно, мудра!
«Хвала і дяка» — от і вся заплата.

Та се я дам якому злидареві
від свого столу м'яса, то й почую
хвали і дяки досить.

К а с с а н д р а

Чи ти бачив,
як оборонця визволені славлять?

О н о м а й

Не раз, не два! Скажу тобі, царівно,
що переможця і не так ще славлять
подіблані. Я й те і друге знаю —
ціна обом однакова, бо все то
безсилля силу славить. Але силу
віддати за таке — збожеволіти!
Я не безумний. Голову нести,
губити військо, щоб «хвалу і дяку»
сказав хтось по-троянськи? Я се дома
почую по-лідійськи від жіноцтва,
як військо приведу назад без бою.

Мовчання.

Так що ж, царівно?

(Налагоджується йти.)

Кассандра мовчить, але, видимо, бореться з собою. Ономай бариться, завваживши се.

Д е ї ф о б

(увіходить. Завваживши нерішучі постави обох, проникливо і грізно дивиться на Кассандру)

Згода, сестро?

К а с с а н д р а

Згода!

О н о м а й

По щирості?

К а с с а н д р а

Як голову нести,
губити військо ти готов за тебе,
щоб я сказала: «Сі уста твої,
ся постать, сії очі», — добре, згода.

Коли твій люд готов своїх жінок
лишити вдовами, аби цареві
здобути наречену — добре, згода.
По щирості кажу!

О н о м а й

Чудна у тебе,
Кассандро, щирість. Ну, та годі
змагатися словами, час іти,
щоб заслужити ділом надгороду.

К а с с а н д р а

Які діла, така і надгорода!
Прощай же, Ономаю!

О н о м а й

Будь здорова.

Ономай і Деїфоб виходять. Знадвору чути глухий лемент великої
юрби.

П о л і к с е н а

(вбігає)

Кассандро, пробі, що ти наробила?

К а с с а н д р а

Я м у с и л а, сестрице, дати слово.

П о л і к с е н а

Так ти дала? Так, значить, то неправда?

К а с с а н д р а

(холодно)

Ти, Поліксено, чиниш, мов безумна;
не знаєш, за що і кориш і хвалиш.

П о л і к с е н а

Хвалю за те, що ти вволила волю
і батька, й брата, і всієї родини.

К а с с а н д р а

То, значить, і твою?

П о л і к с е н а

Та що ж, сестричко,
видима смерть страшна.

К а с с а н д р а

А для рятунку
не варто жалувать, хоч і сестри?

П о л і к с е н а

Але ж тобі там буде добре, люба,
царицею у Лідії багатій,
її ж недарма золотою звуть.

К а с с а н д р а

На золото Кассандра не жадібна,
і з неї досить однієї обручки.
(Дивиться на Долонову обручку на своїй правиці.)

П о л і к с е н а
(пестить її)

Сестриченько, я знаю, як се тяжко
забути милого, та нащо ж мертвим
щось інше, крім волосся, сліз і жертви?
Долонові ти справиш гекатомбу,
як богові, бо Лідія багатша
від Трої, там царицею ти будеш.

К а с с а н д р а

За нелюбом?

П о л і к с е н а

Та що робити, сестро?
Чи то ж багато є таких, що йдуть
по волі й по любові? Се вже доля
така жіноча слухати не серця,
а волі рідних — добре ще, як рідних,
а то ж не раз і переможець гордий
примусить бранку за дружину стати.
Он Деїфобова Антея йшла
за нього по неволі, а протес
тепер вона йому дружина вірна
і дітям ніжна мати.

К а с с а н д р а

Поліксено,
а якби знов посватали тебе
після Пеліда за якого-небудь?

П о л і к с е н а

Та що ж... я знаю, другого не буде
такого, як Пелід, але ж мені
довіку дівувати не годиться,
і я пішла б, якби хто був до пари,
як не дружину, то діток любила б,
як не кохання, то хоч господарність,
покірливість і вірність принесла б
дружині в посаг.

К а с с а н д р а

А якби не мала
нічого, крім ненависті й прокльонів,
то що б ти принесла своїй «дружині»?

П о л і к с е н а

Яка ти знов страшна, як се говориш!
Кассандро, признавайся, значить, правда,
що ти його кляла і віщувала
йому й лідійцям згубу?

К а с с а н д р а

Відки знаєш?

П о л і к с е н а

(трошки збентежена)

Мої рабині під вікном були,
сушили вовну, чули ненароком
розмову вашу. І не знаю, як
твої слова передались лідійцям.
Ти чула гомін? То гукало військо
лідійське: «Царю, ми не йдем на згубу,
Кассандра заклала! Ми йдем додому!
Хай гине Троя, як їй те судилось!»
І вже три лави подались додому.

К а с с а н д р а

(мимохіть)

Хвала богам!

П о л і к с е н а

Кассандро! безсоромна!

К а с с а н д р а

Але ж вони б загинули всі марне,
бо се ж їх смерть — заручини мої!

П о л і к с е н а

То нащо ж ти дала цареві слово?

К а с с а н д р а

Не обертай меч а в гарячій рані!
Се нечесть, Поліксено, тяжкий сором
на голові моїй, отес слово.
Се примус і ненависть промовляли
ганебне слово, а не я. Ой сестро!
Я так його ненавиділа палко,
його і все його безглузде військо,
оту юрбу рабів! Я радо, щиро
промовила — їм на погибель — «згода»!

П о л і к с е н а

Страшна, незрозуміла ти, Кассандро!

А н д р о м а х а

(увиходить)

Хвала богам! Пішли-таки лідійці!
Пішли на бій. Цар Ономай сказав:
«Я маю слово згоди від Кассандри».
Гелен запевнив, що по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу,
а Деїфоб сказав, що то неправда,
немовби ти кляла царя й лідійців.
І заспокоїлись вони, й пішли.

К а с с а н д р а

Гелен казав, що він по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу?
Неправду він сказав!

А н д р о м а х а

Та що, Кассандро,
доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожити в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!

Ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!
Дай вірити хоч день, що мій синочок,
Астіанакс єдиний, буде жити,
що не загине він од рук ворожих
і буде сильний, владний, богорівний,
як був його отець, мій любий Гектор!
Ох, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!

К а с с а н д р а

Для сну, для мрії ти згубить готова
усе те військо? Сором, Андромахо!

А н д р о м а х а

Не сором, ні, і кожна мати скаже,
що се не сором. Що мені чужинці?
Чого я маю жалувати їх?
А може ж, то і правда, що врятують
вони нам Трою? Може ж, то і правда?

К а с с а н д р а

Та тільки «може»!

А н д р о м а х а

Досить і того.
Надія є, Кассандро, є надія!

К а с с а н д р а

Прошу тебе, сестрице Поліксено,
пошли свою рабиню по Гелена.

П о л і к с е п а

Гаразд.

(Виходить.)

А н д р о м а х а

Нащо тобі Гелен?

К а с с а н д р а

Я хочу

його спитати. Я собі не вірю.
Вже бачиш, довершилась божя кара:
не тільки інші, а й сама Кассандра
зневірилась в Кассандрі. Я не знаю,
чи все те правда, що тепер я бачу.

А н д р о м а х а

А що ж ти бачиш?

К а с с а н д р а

Годі, Андромахо,
мене питати, щоб потім клясти.
На голові моїй вже й так прокльони
тяжать, немов залізна діадема,
сплелися над чолом слова вразливі,
немов гадюки над чолом Медузи,
шиплять вороже, труять, глушать розум...
Іди, збери своїх рабинь, звели їм
кітари й флейти взяти і музику
збратати з ніжним співом, може, сон
і мрію золоту вони накличуть
тобі на очі, втомлені від сліз.
Є в тебе фїнікіянка рабиня,
ота, що вміє змії замовляти,
вона приспить в тобі змію тривоги,
і ти заснеш, і в сні тому не буде
нічого злого, ні війни, ні смерті,
ні страху, ні Кассандри.

А н д р о м а х а

Не глузуй.
Я вірю, що такі лідійці прийдуть
з царем і з перемогою. Прощай!
(Виходить.)

VI

Той самий Кассандрин покій. К а с с а н д р а і Г е л е н.

К а с с а н д р а

Так ти скажи мені по правді, брате,
яку ти провість по пташках побачив?
(Дивиться йому в вічі, Гелен їх спускає додола.)

Г е л е н

Так що там! Ми обоє віщуни
і добре знаєм, що пташки, й утрібки,

і кров, і дим від жертви — все то тільки
покраси й покривало голій правді,
про людське око. Адже тая правда —
цнотлива дуже і поважна жінка,
і сором їй ходити без одежі.

(Сміється.)

К а с с а н д р а

Але й сама я жінка, отже правду
я можу бачити й невбрану.

Г е л е н

Сестро,
скажи мені, хто бачив голу правду?

К а с с а н д р а

Я бачила її аж надто часто!

Г е л е н

Чи певна ти, що ти її очима
своїми не наврочила?

К а с с а н д р а

Гелене,
торкнувся ти до виразки палкої,
але стерплю одважно, хочу щиро
порадитись тебе, — ти наймудріший
з усіх братів, гнучкий і тонкий розум
у тебе, як вогонь.

Г е л е н

Або як вуж?

Фрігійський розум, сестро! Ми, троянці,
за довгий час облоги вже навчилися
звиватися вужами. Що робити?
Коли б ти бачила, як Деїфоб
звивавсь перед лідійцем, ти б сказала,
що й другий брат гнучкий-тонкий зробився.

К а с с а н д р а

Не говори про гнучкість плаза,
для мене то не мудрість, а гидота.
Скажи мені по щирості, як брат
сестрі коханій: чи ти справді думав —

чи по пташках, чи просто, все одно,—
що в сих заручинах рятунок Трої
і що рятунок той дадуть лідійці?

Г е л е н

Ти завдала мені трудне питання.
По щирості: раз думав, а раз ні.

К а с с а н д р а

Як розуміти се?

Г е л е н

А так. Спочатку
я певен був, побачивши те військо,
наїжене списками, незчисленне,
на силу свіже, на одвагу дуже,
що еллінам, потомленим війною,
знесиленим облогою, не встоять
проти царя, жадібного звитяги.
І певен я: коли б та перемога
була в руці в Гелени, в Поліксени,
чи в Андромахи, чи в котрої хочеш,
та не в твоїй,— вона була б за нами.

К а с с а н д р а

Чи й ти гадаєш так, що все нещастя
походить від Кассандри?

Г е л е н

Хоч не все,
але багато.

К а с с а н д р а

Брате! що ти кажеш?!

Г е л е н

Ти щирості хотіла, і вволив я
твоє бажання, не моє, сестричко.
Та я тебе, Кассандро, не картаю,
невинна ти з своєї вдачі. Певне,
боги в тім впинні, що дали тобі
пізнати правду, сили ж не дали,
щоб керувати правдою. Ти б а ч и ш

і, склавши руки або заломивши,
стоїш безвладна перед тим привиддям
страшної правди, мов закам'яніла,
немов на тебе глянула Медуза,
і тільки жах наводиш на людей.
А правда від того стає страшніша,
і люди тратять решту сили й глузду
або ідуть з одчаю на пропаше,
а ти тоді говориш: «Я ж казала!»

К а с с а н д р а

А що ж би ти зробив?

Г е л е н

Те, що роблю.
Я з правдою борюсь і сподіваюсь
її подужати і керувати,
от як стерничий кораблем керує.

К а с с а н д р а

А Мойра, брате, неблаганна Мойра?
Її ж бо воля світом всім керує,
а ти се мав би керувати нею?

Г е л е н

Не так, Кассандро. Мойра так врядила,
щоб був і світ, і море, і керманич,
і корабель, і бурі, і погода,
і скеля, і затока; щоб була
і боротьба, й надія, й перемога,
і правда, і... неправда.

К а с с а н д р а

Коли так,
вона бажає, щоб була й Кассандра.

Г е л е н

І щоб Гелен боровсь проти Кассандри.
Оцю я правду бачу і борюся,
щоб нам троянський корабель стягти
з тієї мілизни, куди Кассандра
його загнала правдою своєю.

К а с с а н д р а

А ти його неправдою врятуєш?

Г е л е н

Що правда? Що неправда? Ту брехню,
що справдиться, всі правдою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіал украдено, бо просто
не хтілося йому шукать фіала,
а поки лінувався раб, то й справді
фіал було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка
брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.

К а с с а н д р а

Коли хто каже те, в що й сам не вірить,
то се неправда явна.

Г е л е н

А як скаже,
хоч в добрій вірі, тільки помилившись,
не до ладу, то се вже буде правда?

К а с с а н д р а

А як же ти, Гелене, одрізняєш
брехню від правди?

Г е л е н

Та ніяк. Я просто
даю їм спокій.

К а с с а н д р а

Як же ти віщуєш?
Що кажеш людям?

Г е л е н

Те, що треба, сестро,
те, що корисно або що почесно.

К а с с а н д р а

Невже ніколи ти того не бачиш,
що б у д е, неминуче, невблаганне?

Невже тобі не каже в серці голос:
«Так буде, так! так буде, не інакше!»

Г е л е н

По щирості сказавши,— ні, ніколи.

К а с с а н д р а

То нам порозумітись дуже тяжко.
Але скажи, як можеш ти прилюдно
казати: «Бог мені відкрив... я бачив...
я голос чув таємний»,— коли то
неправда все?

Г е л е н

Знов правда і неправда!
Лишім оці слова, нема в них глузду.
Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
А чим же нам таку назвати правду,
що родиться з брехні? Чи ти ніколи
не бачила такого народження?
Я бачив безліч разів. Слово плідне
і більше родить, ніж земля-прамати.

К а с с а н д р а

Але ти сам сказав: «Роблю, що треба,
і що корисно, що почесно». Нащо ж
потрібно удавати віщуна?
Хіба корисно то, хіба почесно?

Г е л е н

Авжеж! Якби сьогодні батько й браття
і з ними всі троянці і троянки
лідійців умовляли та благали,
ні на що б не здалось те все,— лідійці
сказали б тільки: «Закляла Кассандра,
пророчиця,— війна і шлюб нещасні».
А я прийшов з повагою жерця,
в віщунській діадемі, патерицю
посріблену здійняв високо вгору,
мов блискавка, вона свінула в вічі
усім чужинцям. Я сказав: «Мовчіть
і ждіть. Я випустив із храму

свячених голубів». Замовкли миттю
і галас, і розмови. Я сказав:
«Цар Ономай образив Аполлона,
засватавши пророчицю його
і не спитавши згоди стріловержця,
і бог за те свій гнів йому прорік
устами віщими Кассандри. Можна
ще одвернути гнів, офірувавши
для бога пишну гекатомбу з білих
волів, що не були ще під ярмом».
«Я обіцяю!» — крикнув цар лідійський.
А я гукнув: «Я бачу, голубі
вернулись і годують голуб'яток!
Щасливий поворот і шлюб щасливий!»
І словом тим я переміг тебе,
видюща сестро.

К а с с а н д р а

Чи надовго, брате?

Г е л е н

Побачимо! Се правда, що на полі
воюють не лідійці й не ахейці,
а ти і я. Одвагою керує
Гелен, а розпачем Кассандра править.

К а с с а н д р а

А що, коли Кассандра переможе?
Чим виправдить Гелен свою неправду?

Г е л е н

Прилюдно скаже: «Се сам Ономай
себе згубив, бо замість гекатомби
саму обіцянку дав Аполлону».
Собі ж він скаже: «Зброя поломилась,
але ми іншу знайдем. Все ж почесніш
при зброї гинуть, ніж голоруч».

К а с с а н д р а

Чому ж ти й сам не йшов у бій сьогодні,
не з патерицею, — з мечем і списом?

Г е л е н

Бо меч і спис мала для мене зброя,
бо людські душі — от моє знаряддя,
крилате слово — от моя стріла,
люд проти люду — от мій поєдинок!
Усім тим правлю я, фрігійський розум.
Ся діадема, сям патериця —
то знаки влади над всіма царями.
Я рівного собі не маю тут
з-поміж усіх владарів і героїв.
Ти тільки рівна, може, навіть вища,
і ми боротись будем до загину.

К а с с а н д р а

Ох, я сама не знаю, чи хотіла б,
чи ні тебе перемогти сьогодні!
Ненависний мені той шлюб, мов смерть,
я так його боюсь, як згуби Трої.

Г е л е н

Либонь, у тебе не фрігійський розум.
Чи ти не чула, як боги часами
своїх обранців хмарою вкривають?
У мене є тайник під олтарем, —
як станеш ти з тим Ономаєм поруч,
приносячи богам весільну жертву,
від жертви піде дим, сірчана хмара,
а як розійдеться — замість Кассандри
порожнє місце буде. Розумієш?

К а с с а н д р а

Се стид і ганьба — радити таке!
Чи се, по-твоєму, «почесний» вихід?

Г е л е н

Зате корисний і безпечний, сестро.

К а с с а н д р а

Вже краще б я себе мечем убила!

Г е л е н

І тим роздратовала б Ономая,
а слово все-таки своє зламала б.

І некорисно, й непочесно, сестро.

(Дивиться з усміхом на неї.)

Ми не однакові, а все ж ми рівні,
як не в ділах, то все ж хоч у думках.

П о л і к с е н а

(входить)

Цар Ономай убитий, а лідійці
урозтіч кинулись. Ой горе, горе!

Г е л е н

Радій, Кассандро, ти перемогла!

К а с с а н д р а

(віщим голосом)

Не я, а Мойра. Я її знаряддя.
Тонкий фрігійський розум і гнучкий,
його зігнула Мойра і зломила,
її правиця і важка, й тверда,
вона кує з народів зброю світу,
а я і ти — ми тільки цвяхи в зброї.
Не перецінюймо себе, Гелене.

А н д р о м а х а

(вбігає й несамовито кидається до Кассандри)

Ти, люта згубо, всіх нас загубила!

К а с с а н д р а

(спокійно показує на Гелена)

Питай його, чом він не врятував.

Ми віщуни обоє — значить, рівні.

(Виймає з-за пояса кужілку і сідає прости.)

VII

Великий майдан з храмом посередині на чималому підвищенні.
Праворуч в глибині двір царя Пріама, ближче до сцени різні інші
будови міста Іліона. Ліворуч близько до сцени Скейська брама.

Ясний ранок, майдан залитий сонцем.

Велика юрба люду троянського то входить у браму, товпиться пе-
ред храмом, гомонить то дужче, то тихше, часом зовсім затихає і

жде чогось, насторожившись. З царського двору виходить Гелен в святочній білій одежі, у срібній діадемі, з білою посрібленою патерицею в руді: іде урочистою гієратичною походом *.

Г о л о с и в н а р о д і

Гелен іде! Дорогу прозорливцю!

Г е л е н

(зіходить на храмовий перистиль і дає знак патерицею, стукнувши нею тричі об мармуровий поміст, далі починає промову велично-віщим голосом)

Батьки, брати й синове! рідна Троє!
Боги з Олімпу зглянулись на сльози,
на гекатомби, на благання наші,—
без зброї подолали ворогів.
Зевс еллінам поклав у серце звагу
по добрій волі залишити Трою.
Підіть за браму — зник ахейський табор,
лиш кінь один стоїть на таборищі,—
богам троянським в дар дали ахейці
того коня. Він з дерева, не пишний
і не коштовний військовий дарунок,
та він дорожчий нам від срібла-злата,
від мармуру й каміння дорогого.
Дарунок згоди ліпший над здобуток,
що на війні ціною крові взято.
Ахейці відплили від нас по волі
своїх і всіх богів, а дар лишили
на знак пошани й згоди. Честь ахейцям!

Л ю д и

Ахейцям честь!

Г о л о с К а с с а н д р и

(з храму)

За кров, за смерть, за сльози!

Д е ї ф о б

(обертаючись до дверей храмових)

Мовчи, Кассандро!

Г е л е н
(до троянців)

Вам, троянські мужі,
я раджу дар той повезти у храм
і край Палладіона * там поставить.

К а с с а н д р а
(з'являється на дверях з чорною патерицею і простяга її,
немов загороджуючи вхід)
Я не пускаю в храм.

Г е л е н
(одбиває її патерицю своєю)
Вступись, Кассандро!

К а с с а н д р а
(знов загороджує)
Мені належить влада не пускати.
Чоловіки не сміють наближатись
до постаті Паллади. Я сторожа
Палладіона. Ти вступись, Гелене,
гляди своїх пташок.
(Дивиться йому в вічі, він спускає патерицю.)
Нечистий дар!

Проклятий дар!

Люд порікує, видимо збентежений.

Г о л о с з ю р б и
Та геть її женить,
зловісницю!

Д р у г и й г о л о с
Мовчи! вона ж царівна!

П е р ш и й г о л о с

Дарма!

Вже те її пророкування
уїлось нам в печінки. Не доки ж
терпіти се!

Т р е т і й г о л о с

Убить її!

Якийсь молодик заміряється списом.

Г е л е н
(здержує знаком руки)

Не руште!
Не проливайте крові — там святиня!

Д е ї ф о б
То як же буде, брате, з подарунком?

Г е л е н
Ми храм новий збудуємо для нього,
«храм згоди» буде зватись. Поки що
стоятиме в царськім дворі дарунок.
(До Деїфоба.)

Ти призначи сторожу для пошани.

К а с с а н д р а
Сліпий побитих на сторожу ставить!

Д е ї ф о б
Кассандро!

Г е л е н
Брате, й ви, троянські мужі,
перевезіть коня в царське подвір'я.

Деїфоб дає знак рушати і подається сам до Скейської брами.

Г о л о с и з л ю д у
Гелен наказує! Рушаймо, браття!
Гелена хай боги благословлять!
Він розум наш! Він наше око ясне!

К а с с а н д р а
Єдине око — й те більмом зайшло!

Увесь люд рушає за Скейську браму.

Г е л е н
Кассандро, слухай, нащо ти мене
на пробу ставиш дотинками тими?

К а с с а н д р а
На пробу, чи не станеш раз видющим.

Г е л е н

Кассандро, се ж безумство! Річ видима:
ахейський табор спорожнів; на морі
ані човна, ні цяточки немає.
Розвідачів далеко розсилали
ми з Деїфобом, найбистріших хлопців
і кінно, й піхотою. І не видно,
щоб де була яка залога, чати
чи щось подібне.

К а с с а н д р а

Дурно не дає
дарунків ворог.

Г е л е н

Та же той дарунок —
то миру знак. Чи ти ж не розумієш?

К а с с а н д р а

Вже ж ні. Якби оце посеред моря
палка жарина плавала по хвилях,
розжевлена вогнем, — то був би знак
воді від полум'я на мир. Та хто ж би
збагнув таке?

Г е л е н

Люди не стихії,
і лиху, й гніву людському є край.
Ахеянок вже підросло багато
за час війни, і, може, Менелай
молодшу дома знайде від Гелени.

К а с с а н д р а

Гелену бачив він на Скейській брамі
учора зрана.

Г е л е н

Що ж?

К а с с а н д р а

Піди, Гелене,
до неї в гінекей і там подумай,
що ти сказав.

Г е л е н

(задумується. Тим часом з Скейської брами показується гурт узброєних троянців. Гелен показує їх Кассандрі)

Ти бачиш ті списи
і ті мечі? Не треба й остороги
пророчої. Он вартовий сурмач.
То ж сурма голос має, Троя — вуха.

К а с с а н д р а

Німий глухого буде вартувати!

Г е л е н

Кассандро, годі! Я глухий для тебе,
так же й твої слова німі для мене.
Договорились ми до краю. Годі.

Д е ї ф о б

(з юрбою узброєних веде зв'язаного елліна до Кассандри й Гелена)

Сюди його, сюди! Нехай розсудять
троянські прозорливці сюю справу
і скажуть нам, що маємо робити
з оцим чужинцем. Брате, й ти, Кассандро,
послухайте і зважте. Ми застали
сього чужинця край коня на полі.
Блукав мов непритомний, сльози лив
і, руки ламлючи, слова безладні
викрикував. Ми зайняли його,
пізнавши елліна з одежі й мови.
Тепер між нами розділилась думка:
одні говорять одпустить його,—
він тим покинутий, що божевільний,
і, певне, він не зробить зла нікому,
а другі кажуть: се розвідач хитрий,
убить його, щоб не було біди.

Поки Деїфоб говорить, надходять люди, чоловіки й жінки, хто з
поля від Скейської брами, хто з будинків від міста, і збираються
в гурт.

Г о л о с и з г у р т у

Убить! убить!

Один голос

За віщо?

Другий голос

Так, для помсти.

Третій голос

Для остороги.

Четвертий голос

Покарає Зевс
за кров невинну.

Деїфоб

(дужим голосом)

Замовчіть, троянці!

Не вам належить суд. Скажи, Гелене,
убить його чи визволити радиш?

Гелен

Ні те, ні друге. Марне убивати
немає честі нам, та й небезпечно,
бо як дізнаються про те ахейці,
що елліна убито без вини,
то знову можуть розпочати чвару
на довгі роки. Тільки ж і пустити
пелевного чужинця — необачно.
Нехай собі живе, але у путах,
під пильною сторожею.

Сінон

(полонений еллін)

Ой царю,
чи віщий прозорливцю! Я не знаю,
як маю величати мого владаря...
Але я бачу розум боговитий
у тебе на чолі. Збагни ж, премудрий,
ти душу елліна. Я сам з Еллади.
Еллада — се ж колиска споконвічна
святої волі. Правний син Еллади
без рідної стихії жить не може,
а хоч би й міг — не хоче.

К а с с а н д р а

Ти сим словом
на смерть почесну в Трої заслужив.

Г е л е н

Чого на смерть? Пусти його на волю,
коли нема вини на ньому.

К а с с а н д р а

Брате,
що єсть вина? Хіба гієна винна,
що смертю й розпадом живітись мусить?

Д е ї ф о б

Хіба ти знаєш заміри чужинця,
що так його рівняєш до гієни?
Коли ти знаєш, то скажи виразно,
що саме він замислив нам на згубу.

К а с с а н д р а

Не знаю я нічого, тільки бачу
кривий гієни погляд, тільки чую
проникливий хижацький голос...

(В раптовім нестямі.)

Ой!

Гієни бродять по руїнах Трої
і лижуть кров іще живу... гарячу...
обнюхують ще не застигли труп
і радо скиглять...

(Стогнути, закриває обличчя руками.)

Люди стоять у важкій мовчанці, далі починають перешіптуватись.
Сінон тривожно оглядається на всі боки.

Д е ї ф о б

(бере Кассандру за руку і потрясає. Стиха)

Сестро, спам'ятайся!

Доволі слів тих темних і страшних,
що придавили люд, мов димна хмара.

(Вголос.)

Коли гієну бачиш в сім чужинці,
пу, що ж, убий його, ми не бороним.

Г е л е н

(подає їй жертовний меч)

Ось маєш меч!

К а с с а н д р а

(збентежена)

Ні, браття, я не вмію
мечем владати.

Г е л е н

Жриця мусить вміти
в потребі всяку жертву заколоти
рукою власною.

К а с с а н д р а

Хіба се жертва?

Г е л е н

Се жертва прозорливості твоєї.

К а с с а н д р а

Чому ж ти сам сю жертву не заколеш?

Г е л е н

Сліпий наосліп лити кров не хоче.
Нехай твоє видюче око править
рукою певною. Єдине серце
нехай наказує руці й очам.

Д е ї ф о б

Хай буде так. Нехай хоч раз Кассандра
не скаржиться на людську неймовірність.
Коли не винен еллін, хай за кров
спокутує Кассандра перед Зевсом,
а людський суд мовчатиме тепер,
за сєє ручить старший син Пріама.

Гелен вкладає меч в руку Кассандрі. Кассандра мовчки бере меч.
На знак Деїфобовий Сінона підводять ближче.

С і н о н

(протягає до Кассандри зв'язані руки і падає на коліна)

Пророчице!.. Ох, як бламати маю
негідний я пречистую тебе?

Чужі тобі дрібні діла людської,
ти, богорівна, дивишся, як Мойра,
на болі серця смертного, слабкого...
Ще, може, горе кривної родини
тобі, як і богам, святе здається,
та я, нещасний, без родини в світі,
я сирота, без матері, без батька,—
признатись мушу, ти ж бо всевидюща...
Єдину тільки маю наречену,
вона мене кохає... О, я тямлю,
для твого слуху сі слова — марниця...
Коли б ти знала... Ох, коли б ти знала,
я рветься серце з тяжкої розлуки
і як душа вмирає від тривоги!..

Серед троянок рух, зітхання, декотрі втирають сльози.

К а с с а н д р а

(хоче запанувати над власним зрушенням)

Встань, елліне, і говори спокійно.

С і н о н

(встає)

Пробач мені, але про це спокійно
уста мої не можуть говорити...
прості, вони тремтять...

*(Закриває лице плащем і замовкає. Згодом одкривається
і провадить далі.)*

Чом я, бездольний,
моєї Левкотеї не послухав?
Тож так вона мене тоді благала,
як я тепер тебе благаю ревне.
«Ох, не вбивай мене! — вона волала,—
згляньсь на мої весняні молодощі!»
Та я стояв, мов скеля, і дивився
на чорний корабель, на темні хвилі.
І крикнула до моря Левкотея:
«Ой море, море! Ти жива розлуко!»
І безліч раз оті слова безумні,
ридаючи, нещасна промовляла...

І я їх чув, аж поки зашуміли
навколо мене темні, чорні води...

*(Береться за голову і тихим, немов далеким голосом кви-
лить-промовляє.)*

«Ой море, море! Ти жива розлуко!»...

К а с с а н д р а
(стурбована)

Тебе лишили вмисне?

С і н о н
(покірно)

Так, царівно.

К а с с а н д р а
Навіщо?

С і н о н

Ох, царівно, я не знаю!
Мене лишили сонного. Прокинувся —
аж серед поля я, один як палець.
Либонь, давно ще мав на мене гнів
потужний Діомед, що я прилюдно
безжалісним назвав його Хароном
в той час, як він, а з ним ще наших двоє,
розвідача троянського вбивали.

К а с с а н д р а
(напружено)

Коли?

С і н о н

Давно, пророчице, тоді ще
Пелід наш був живий. Та пам'ятливий
у гніві Діомед, — його вразило,
що я насмів обороняти бранця,
його рукою взятого на смерть.
Але ж мені так жаль було троянця.
Такий був молоденький і вродливий,
так жалісно благав про милосердя...
Ой горе! Так і я тепер благаю,
та нікому за мене заступитись
хоч би єдиним словом... Всі мовчать...

Смерть неминуча... Нащо ж протягати
остатні сі хвилини під мечем?!
(*Раптом падає на коліна і нахиляє голову.*)
Спусти свій меч на мене, неблаганна!

К а с с а н д р а

Гелене, я не певна, може, справді
не винен цей чужинець? Як гадаєш?

Г е л е н

Я, сестро, не вгадаю без пташок.

Д е ї ф о б

А я дивуюся з твого вагання.
Адже могла колись ти ціле військо
людей невинних одіслать на страту
єдиним словом,— і не жаль було.
Так що ж тобі якийсь один чужинець?
Невже він ласку заслужив у тебе
заступництвом єдиним за троянця
єдиного? Адже лідійське військо
бажало врятувати цілу Трою
і то від тебе ласки не зазнало.

К а с с а н д р а

(*з розпачливим поривом здіймає вгору меч над Сіноном,
але рука їй затремтіла, і вона повагом спускає меч, не
зачепивши Сінона*)

Ти одібрав мені остатню силу
тим спогадом... Пролита марне кров
волає до богів супроти мене...
Багряна хмара насува на очі,
на розум мій... Ох, непрозора хмара!

(*Меч випадає їй з рук.*)

Рука моя зов'яла... серце всохло...
тьма... тьма...

(*Хитається і падає на руки Геленові.*)

Г е л е н

Вона зомліла! Поможіте,
троянки-сестри!

Троянки несуть Кассандру в глибину храму.

Г е л е н
(до Сінона)

Елліне, ти вільний,
бо не хотять боги твоєї смерті.

VIII

Той самий майдан. Вечорів. Ніч насувається швидко, темна, безмісячна, тільки зорі сяють різко, як в холодні вітряні ночі. На майдані поставлена сторожа: один вартовий коло царської брами, другий коло Скейської, третій коло храму, четвертий ходить навколо, вартує троянські оселі. Всі узброєні, як на війну. Сторожа який час вартує мовчки. З царського двору чути відгуки музики і веселого бенкетного гомону.

1 - й в а р т о в и й
(від Скейської брами)

Ну, свято, братця!

2 - й в а р т о в и й
(від Скейської брами)

Та вже так, що свято!
Хто п'є-гуляє, а сторожа стій
і стережи, хтозна-чого й від кого.

3 - й в а р т о в и й
(від храму)

Не стало Гектора, не стало й глузду.
О, той не марнував би часу нам,
не збиткувався б над підвладним людом,—
сам був герой, та й іншим ціну знав,
а сі...

4 - й в а р т о в и й
(що ходить навколо, наближається до 3-го і каже нишком)

Ти б трохи обережніш, брате,
бо там Кассандра, їх сестра.

3 - й в а р т о в и й
Дарма!

Вона з братами — як вогонь з водою,
така в їх згода.

4 - й в а р т о в и й

Все ж одна родина!

3 - й в а р т о в и й

Нехай' би Гадес * їх усіх забрав!

Увірились вопп усі троянцям,

а вже найгірш ота зловісна птиця,

(киває на храм)

все лихо з неї!

4 - й в а р т о в и й

Цить! Паріс іде!

Від царського двору наближаються Паріс і Сінон.

П а р і с

(в святочній барвистій і вишиваній одежі, без зброї, на голові навколо червоного фрігійського шличка трояндовий вінок, з-під нього спадають на плечі довгі кучері)

Ну що? Вартуєте? Брат Деїфоб

мене прислав нагланути. Що ж — пильно,

гаразд вартуєте?

1 - й в а р т о в и й

(понура)

Та вже ж вартуєм.

П а р і с

Чого ж такі сумні?

1 - й в а р т о в и й

Потіхи мало

наголодно й насухо тут стояти

в святковий день.

П а р і с

Се правда!.. Та пождіть,

ми щось придумаєм...

К а с с а н д р а

(з храму)

Пильнуй, стороже!

П а р і с
(здригнувся)

Що то таке?

1 - й в а р т о в и й
Сестра твоя, Кассандра,
вона пильнує там Палладіона.

П а р і с
А, от що!
(Здригається знов і неспокійно оглядається.)

Ох, яка холодна ніч!

1 - й в а р т о в и й
З гір вітер, без вогню сутужно буде.

П а р і с
А йдіть та принесіте дров сюди
та розложіть вогонь.

Ближчі вартові йдуть.

С і н о н
Так, ніч холодна.

Паріс загортається щільніше в плащ.

Дружинонька твоя золотокудра,
либонь, тепер багаття розпалила
і пахоців насипала солодких,
димок від курива, мов легка мрія,
над сніжно-білим чолом піжно в'ється.

Паріс мовчить, розмаренпй, поглядає на царський двір.

Тепер, либонь, ті світозорі очі
сльозою пойнялись. Вона сама.
Сидить, пряде і думоньку гадає,
а ти то бенкетуєш, то вартуєш...

П а р і с
(тихо, немов до себе, не дивлячись на Сінона)
Чи є в тім глузд?.. Покинуть би це все...
Ну, що тут станеться?..
(Наміряється йти.)

К а с с а н д р а
(з'являється на дверях)

Стривай, Парісе!

Куди ти йдеш?

П а р і с
(збентежено)

Я?.. По тепліший плащ...
Холодна ніч...

К а с с а н д р а
Холодна, кажеш? Брате,
даремне ти так холоду боїшся,
не в тім твоя погибель.

П а р і с
Ой Кассандро,
коли вже ти покинеш тії речі
про смерть, про горе, про погибель марну?
Вже все скінчилось, і війна, і горе,
час відпочити.

К а с с а н д р а
Як у тебе хутко
скінчилось горе!.. Підійди, Парісе,
і подивись туди.

Паріс дає знак Сінонові, щоб той собі йшов, і підходить до Кассандри, вона показує йому рукою в долину, осяяну місяцем. Сіноп виходить.

К а с с а н д р а
Що там на полі?

П а р і с
Там?.. Там могила...

К а с с а н д р а
Ти забув чия?

Паріс мовчить і спускає очі додолу.
Під нею Гектор наш, троянська слава.

П а р і с

Він вже давно поліг...

К а с с а н д р а

А ти zostався!

То, значить, веселіться і радійте,
тroyанські люди?

П а р і с

Сестро, ти ніколи
мене так тяжко не вражала словом.

К а с с а н д р а

Бо я тебе не бачила таким,
як от тепер. Оті твої тroyнди
мені вп'ялися в серце колючками
і точать з нього кров.

П а р і с

Кассандро!

К а с с а н д р а

Годі!

Іди, іди до неї, осоружний,
до чарівної, гарної Медузи,
і скам'яній, упавши перед нею
навколішки,— так наша слава впала.

П а р і с

Чого ж упала? Ми перемогли!

К а с с а н д р а

Ти звеш се перемогою? Вся слава,
вся наша честь погинула давно,
зосталась тільки крадена Гелена
та ще безглузда деревина. Справді,
преславна перемога!

П а р і с

Слухай, сестро,
як ти мене затримала для того,
щоб я такі слова приймав від тебе,
то я на те не згоден.

(Повертається, щоб іти.)

К а с с а н д р а

Вже ж іди!

Нехай не кажуть люди, що даремне
загинула троянська сила й слава.
Нехай Паріс уп'ється тим коханням,
що ми за нього ходим у жалобі,
нехай тим щастям серце навітішає,
що ми за нього заплатили горем
довічним! Се ж була мета преславна
війни згубливої. Так доверши
величну перемогу край Гелени
в розкішнім гінекеї!

Паріс, налагодившись було йти, при перших словах Кассандри спинився і стоїть в нерішучості.

Де твій меч?

П а р і с

Нащо той меч?

К а с с а н д р а

Узброєний ти досить
шличком червоним, вишитим хітоном,
трояндами та чорними очима?
Для перемог твоїх сього доволі?

П а р і с

(спалахнувши)

А для твоїх, скажи, чого бракує?
Спитав би й я: Кассандро, де твій меч?
Адже в твоїх руках він був сьогодні,
чи ти ним запобігла честі й слави?
Мовчиш, проречнста, забракло мови!

К а с с а н д р а

(мов прибіга)

Прости, мій брате... правда... що ж... іди...

П а р і с

(з дитячою радістю, забувши гнів)

Так, я піду... Я ненадовго, справді...
Ні, ти не думай...

(Вже на ході)

я піду по плащ,
бо холодно... я хутко повернуся...
(Дедалі все прискорює ходу і хутко зникає в брамі цар-
ського двору.)

Кассандра іде в храм і засовує за собою завісу на храмовім вході.
Чутно голос флейти, бренькіт кітари і співи. Незабаром з'являється
Сінон з флейтистом і кітаристом, що несуть
удвох велику амфору вина. Сінон з кошиком овочів та з фіалом
коло пояса, сам уквітчаний і на руці має скільки вінків. З другого
боку йдуть з дровами та частками м'яса вартові, розпалюють пе-
ред храмом вогонь і заходжуються пекти м'ясо. Музики установ-
ляють амфору, вгородивши її в пісок, і лагодяться грати.

С і н о н

(співає, флейтист і кітарист пригравують)

На полях Асфodelонських *,
на долині Єлісейській *.
ходять славою повиті
тіні згублених героїв,
та чого ж вони сумні?

Х о р в а р т о в и х

На полях Асфodelонських,
на долині Єлісейській
не цвітуть квітки.

Посеред співу 3-й вартовий сам одв'язує від Сінонового пояса фіал
і починає пити, далі частує інших.

С і н о н

(співає)

Понад Стіксом каламутним,
попад Летою важкою
ходять лаврами вінчапі
тіні наших незабутніх
та чого ж вони сумні?

Х о р

Бо у Стіксі каламутнім,
бо у Леті сумовитій
не вино — вода.

С і н о п
(співає)

Там у Гадеса в палатах,
перед троні Персефони
поставали в вічній славі
тіні наших оборонців,
та чого ж вони сумні?

Х о р

Бо у Гадеса в палатах,
перед троні Персефони
не бринять пісні.

1-й в а р т о в и й
(співає грубим голосом і невлад)

Понад берегом Кокіта
ходять смутні герої,
в'ється дим від наших жертв,
плється кров від гекатомб,
та чого ж вони сумують?

(Гукає.)

Гей, антистрофу!

К і т а р и с т

Одчепись, не хочу!

1-й в а р т о в и й
(співає далі сам)

Бо немає сала-м'яса,
ані ситого стегенця,
тільки дим та кров.

5-й в а р т о в и й

Щось не під лад.

1-й в а р т о в и й

Дарма, аби до речі!

С і н о п

Сідайте, браття, до вогню хутенько.
Хвала богам, ще ж ми на сьому світі,
ще є вина, пісень, квіток доволі.

1-й в а р т о в и й
Та ще й м'ясця!
(Заходжується коло печива.)

С і н о н
(роздає всім вінки, а 1-му, що порався коло печені, сам
насуває вінок на голову)

Налийте ж і мені.
(Йому наливають, він п'є. До 2-го вартового.)
А ти чому не п'єш? Хіба не смачно?

2-й в а р т о в и й
(нерішучо)

Нема води...

3-й в а р т о в и й
Та нащо там вода?
Сьогодні й чисте можна пити! Гуляймо!

2-й в а р т о в и й
Та чисте дуже в голову вступає...

3-й в а р т о в и й
Іще чого! Ну, то не пий зовсім!
Іди, вартуй, як сказано, на брамі.

2-й в а р т о в и й
Який розумний!

3-й в а р т о в и й
То мовчи та й пий,
коли дають.

2-й вартовий п'є, фіал знов наповняють, і він переходить з рум
у руки.

3-й в а р т о в и й
Ну, що ж один фіал?
Марудно се, черги тієї ждати.

4-й в а р т о в и й

(сміється)

Хіба піди в Кассандри попроси
жертвних чаш. Оп там вона, у храмі.

Г о л о с К а с с а н д р и

(з храму)

Вартуй, стороже!

1-й в а р т о в и й

Бач, сама озвалась!

Пожди, царівно, хай спечем печеню,
тоді й тобі дамо.

Сміються всі.

3-й в а р т о в и й

Ба, догадався!

(Здіймає з голови шолом, наливає вина й п'є.)

Чим не фіал?

За його прикладом інші роблять так само.

1-й в а р т о в и й

Розумний, що й казати!

Ось і печеня, їжте, милі браття.

(Здіймає один шмат із списа і ділить мечем, кожному по шматочку.)

2-й в а р т о в и й

(їсть)

Сиренька, та дарма, аби гаряча.

С і н о н

Ось на́ перчіну, трохи посмачі.

2-й в а р т о в и й

Пектиме дуже.

3-й в а р т о в и й

То вином пригасиш,—
амфора не малá!

4-й в а р т о в и й

А як не стане,
добудем другу.

Їдять м'ясо, батуючи мечами, їдять садовину і п'ють шоломами вино, дедалі помітно вино починає їх розбирати. Музики тим часом грають.

2-й в а р т о в и й

Ви б іще співали.

3-й в а р т о в и й

А ти?

2-й в а р т о в и й

Та я за вами, сам не вмію..

Сінон заграє у флейту, потім передає її флейтистові, той провадить далі, кітарист підхоплює, інші вступають співом.

Над річкою сад-виноград повився,
ой саде-винограде!

Як буде йти до-річки Левкотея,
обвий її, мій друже кучерявий...

1-й в а р т о в и й

Ет, се пудна!

К і т а р и с т

А ти ж якої хочеш?

1-й в а р т о в и й

(співає без музики, недоладним речитативом)

Жіпки гляди не гляди,
не вбережеш, дарма праця,
будь ти хоч богом олімпським,
мов кривоногий Гефест!

(Хитнувшись, спотикається і падає додолу. Музикає ще разів два, мов пригадуючи.)

Мов кривоногий Гефест... кривоногий Гефест...

(Далі мовкне й засипляє.)

2-й в а р т о в и й

От так весела пісня!

З-й в а р т о в и й

На добраніч!

П'ють далі. Флейтист і кітарист грають тим часом без співів. Дедалі всі, окрім музик, зморені вином, вкладаються долі навколо вогню і заспляють. Сінон теж удає, ніби спить.

Ф л е й т и с т

(перестає грати)

От і поснули!.. Що його робити?

К і т а р и с т

Собі заснути.

Ф л е й т и с т

Ні, ходім на бенкет.

Допивають удвох решту вина і йдуть до царського двору. На сцені який час тихо, всі сплять, тільки здалека чутно відгуки музик, пісень, гомону веселого.

Г о л о с К а с с а н д р и

(з храму)

Чувáй, стороже!

Повна тиша. Відгуки затихають. Сінон помалу підводиться і сторожко оглядається навколо.

Г о л о с К а с с а н д р и

Гей, чатуй! вартуй!

Сінон зривається, біжить до царського двору і зникає в брамі.

К а с с а н д р а

(на дверях храму)

Не спи, стороже!

(Завважає сплячих вартових.)

Пробі, вартові!

(Кассандра зіходить до вартових і пробує їх побудити, дехто з них ворушиться, бурмотить щось невиразне, але жоден не має сили прокинутись. Кассандра подається до царського двору, волаючи)

Гей, хто живий?

Гей, хто живий? Троянці!

Назустріч їй з парської брами виходить Сінон, а з ним узброєні елліни: Менелай, Агамемнон, Одиссей, Аякс, Діомед. Вони схрещують списи і загороджують Кассандрі дорогу.

Аякс

Стій, дівчино! Ти хто така?

Одиссей

Та се ж

безумная Кассандра, чи не знаєш?

Кассандра

(хоче прорватись поза списи)

Троянці! Зрада! Зрада! Гей, троянці!

Агамемнон

Схопіть її та зав'яжіть їй рота!

Кассандра хутко обергається і втікає в храм, там вона припадає до Палладіона, щільно обіймаючи статую.

Кассандра

Не руште! Я під захистом святині!

Аякс

Ще чого!

Діомед

Дарма! Ти наша бранка.

Діомед хапає Кассандру за ту руку, де патериця, Аякс хапає її за волосся, вона чіпляється вільною рукою за п'єдестал Палладіона, статуя хитається і враз із п'єдесталом падає додола. Вояки витягають Кассандру з храму, в'яжуть їй руки, не одбираючи патериці, ремінням від мечів, а потім саму прив'язують до колони в портику храмовім над сходами.

Тим часом Сінон, Менелай, Агамемнон та Одиссей одчиняють Скейську браму, а Діомед вертається в храм і забирає Палладіон.

Діомед

(гукає)

Наш, наш Палладіон! Сюди, герої!

В одчинену браму лавою суне ахейське військо.

Кассандра

(волає, зібравши всю силу)

Прокинься, Троє!! Смерть іде па тебе!!!

В царськiм дворi та й в iнших будинках спалахують тривожнi свiт-
ла. Еллінське вiйсько хутко сповняє весь майдан i розтiкається
в рiзнi боки по вулицях Трої. Незабаром здiймається в мiстi великий
лемент, перебiгають через майдан троянцi, безоружнi, в святочнiй
одежi; за ними навздогiн збройнi елліни, кого хапаючи, кого вби-
ваючи. Згодом займається пожежа. Дедалі втікачів і догонців мен-
шає, але частіше з'являються переможці елліни, що женуть спи-
сами * поперед себе, мов отару, гурти вже полонених і пов'язаних
у стяж троянців і троянок, одних заводять у храм, iнших виводять
за Скейську браму, iнших примушують сiдати долі на майдані,
тоді тії падають ницьма на землю і голосять. Бранок з Приамової
родини ставлять і садовлять у портику храмовім, коло Кассанд-
ри. Коли заметня потроху втихає, то коло Кассандри вже в
А н д р о м а х а, Поліксена і ще скілька жінок.

А н д р о м а х а
(*ридає*)

Моя дитино! Синоньку єдиний!
Навіщо я тебе на світ родила!
Розбили!.. Вбили!.. Кинули об камінь!..

П о л і к с е н а

Ой лихо тяжке! Батеньку! Матусю!
Наложницею стане ваша доня!

І н ш і ж і н к и з ц а р с ь к о ї р о д и н и
Тепер же ми рабiнями й сконаєм!..
Рабiнями... Далеко на чужині...

А н д р о м а х а
(*до Кассандри*)

Чого ж мовчиш? Чом смерті не віщуєш?
Тепер нам смерть була б єдина втіха.

К а с с а н д р а
(*з страшним спокоєм, якимсь неживим голосом*)
Тут є такі, що iншу втіху знайдуть.

А н д р о м а х а
Проклін на тебе!

К а с с а н д р а
(*як і перше*)

Так, проклін на мене,
бо я тепер побачила найгірше.

Троянки у неволі і — живі!
Обходять кросна, розділяють ложе,
дітей годують еллінам на втіху...
Прокляті очі, що таке бачать!

А п д р о м а х а

Уста прокляті, що таке кажуть!

К а с с а н д р а

Проклін на мене, я мовчать не вмію!

Ведуть у храм пов'язаних троянців з царської родини, між ними
Гелен.

Г е л е н

(проходячи повз Кассандру)

Радій, Кассандро, ти перемогла!

К а с с а н д р а

Ти переміг. Ти вбив мене сим словом.
Мій розум зламаний, твій піде в світ,
ти ним і переможців переможеш,
а мій погасне вкупі з сим пожаром...

Г е л е н а

(біжить через майдан, за нею Менелай з мечем)

Рятуйте, браття-елліни! Рятуйте!
За віщо він мене скарати хоче?
Зрадливо, силоміць я взята в Трою,
я бранкою нещасною жила,
щодня по ріднім краю сльози ллючи!

Ахейці нерішучо розступаються перед нею, але не відштовхують,
коли вона чіпляється за кого з них, намагаючись захватитись під його щитом.

М е н е л а й

Ось кров Парісова на сім мечі
твої крові прагне!

К а с с а н д р а

Ой Парісел

П о л і к с е н а

Мій братику!

А н д р о м а х а

Нещасний!

Г е л е н а

(оточена молодими вояками; раптом згорда)

Чоловіче!

Ти справді хочеш покарати мене?
Чи ти на те пролив се море крові
за честь мою й свою, щоб тут прилюдно
ганьбить її й плямити самохить?
То се такої шани дочекалась
цариця Спарти? Хто ж тепер повірить
цнотливості спартанок, як і цар
свою царицю зрадницею вславив?

(До вояків.)

Чи й ви, спартанці, на таке пристали?

В о я к и - с п а р т а н ц і

(що оточають Гелену)

Вона не винна! Богорівна жінка!
Даремне, царю, ти ганьбиш дружину!

М е н е л а й

(до Гелени лагідно)

Пробач мені,— я запальний, ти знаєш...

Г е л е н а

(всміхається і простягає руку)

Я бачу, царю мій, ти не змінився.

Менелай простягає й собі руку до Гелени. Гелена бере його за руку і веде меж ахейськими лавами за Скейську браму на поле; всі розступаються перед нею з гомоном подиву.

А н д р о м а х а

Вона цариця знов, а ми — рабині!
Боги, де ж ваша правда?!

К а с с а н д р а

Ха-ха-ха!

О д н а з т р о я н о к

(до другої)

Кассандра засміялась... Ой як страшно!
Від неї сміху я не чула зроду.

К а с с а н д р а

(в нестямі, дивлячись, як язики полум'я грають по царських будівлях)

Сюди, сюди отих квіток огнистих!
Гранати зацвіли! Весільний час!

Чутно за сценою голос старої жінки, він заводить, ридаючи страшно, немов вив.

П о л і к с е н а

(з жахом прислухається)

То наша мати!

К а с с а н д р а

То весільна пісня!
Се мати дочок виряджа до шлюбу!
Кассандра все неправду говорила.
Нема руїни! Є життя!.. життя!..

Голос старої жінки розлягається дужче. Раптом його покриває хряск від падання будови. Заграва пожару заливає сцену.

Завіса

ЕПІЛОГ

Діється в Елладі через довгий час після руїни Трої.
Дім аргоського царя Агамемнона в Мікенах * пишно завітчаний
зпадвору, стежка від дверей до брами вистелена пурпурною тканиною.

На небі громова туча. Блискає часом, але дощу нема.
Цариця Клітемнестра з царським намісником Егістом
наглядають, як раби й рабині кінчають прикрашати дім.

К л і т е м н е с т р а

(до Егіста)

Такої зустрічі ніхто з царів
не мав ніколи.

Егіст

Правда, Клітемнестро.

(Важливо, дивлячись їй в очі.)

А пурпуру тобі не жаль?

Клітемнестра

О ні!

Не жаль мені нічого... і нікого!

Егіст

Чого ж се ти здригнулась?

Клітемнестра

Адже бачиш,

як блискавка сліпить.

Вісник

(вбігає задиханий)

Цар їде! Цар!

Клітемнестра

(до рабів)

Гей, ширше браму відчиніть! Рабині,
готуйтеся квіти сипати під ноги!

Чутно гуркіт колісниць. Раби одчиняють браму настеж. За хвилину увіходять у браму Агамемнон, ведучи за руку Кассандру. Рабині сиплють їм під ноги квітки. Клітемнестра й Егіст перестрівають Агамемнона ще в брамі.

Клітемнестра

Мій царю! Мужу любий!

Я не вірю своєму щастю!

(Обіймає Агамемнона.)

Егіст

Брате мій коханий!

(Цілує Агамемнона.)

Клітемнестра

(показує на Кассандру)

Се хто з тобою?

А г а м е м н о н

Се дочка Пріама,
пророчиця Кассандра.

Е г і с т

То Гелен
той, що приїхав з Трої і тепера
у Дельфах волю божу провіщає,
то брат їй?..

К а с с а н д р а

А!..

А г а м е м н о н

Запевне. Я бажаю,
щоб їй була повага в нашім домі,
як жриці, як царівні подобає.
Для нас вона не бранка.

К л і т е м н е с т р а

Добре, царю.
Я звикла слухатись. Хоч я не знаю
сієї жінки...

К а с с а н д р а

А тебе я знаю:
ти мати Іфігенії.

Клітемнестра заслоняє обличчя покривалом.

А г а м е м н о н

(до Кассандри)

Навіщо
ти їй про се тепера нагадала?

К а с с а н д р а

А нащо ти про се забув тоді,
як віддавав свою дочку на жертву
розгніваній богині? Ти забув,
хто мати Іфігенії, хто батько.
Ти тільки пам'ятав, що треба жертви
для того, щоб згубити нашу Трою.

А г а м е м н о н

Ти все на мене ворогуєш, бачу.

К а с с а н д р а

У тебе, царю, є сильніший ворог,—
то що тобі Кассандра?

А г а м е м н о н

Розкажи,
де ворог мій і що мене чекає?
Я не троянець неймовірний. Щиро
слова твої прийму до свого слуху
і в серці заховаю. Говори!
І вироком святим слова ті стануть
для мого дому. Все, що ти порадиш,
все я вчиню слухняно!

К а с с а н д р а

Я? Тобі?
порадить маю? Та хіба ми в Трої?
Хіба се дім Пріама?

А г а м е м н о н
(трохи з досадою)

Ні, запевне,
бо там би так не вірили тобі!

К а с с а н д р а

Мені й не треба вірить.

А г а м е м н о н

Я образив
тебе, царівно?

К а с с а н д р а

Ти спізвився, царю,—
було про се питати в Іліоні.
Тепер для сих розмов немає місця
на цілім світі. Краще нам мовчати.

Лєся Українка з Маргаритою Комаровою.
Фото. 1889.

Род Ухатська

Кассандра

(Французька поезія)

Листи:

Кассандра — дочка Гримальді, короля Фріані,
продана, одружена, вдова.

Андрей — її сестра, вдова відомого.

Бернар — її найближчий брат, ватаг воїнів.

Телла — її сестра, вдова, вдова.

Карл — найближчий брат Кассандри.

Телла — дочка старшого короля Фріані,
чи Гримальді, вдова, вдова.

Андрей — дочка Гримальді, вдова, вдова.

Андрей

Бернар

Телла

Кассандра

Карл

Родина Андреева

«Кассандра».

Перша сторінка автографа (1907).

Клітемнестра

Так еллінка ніколи б не посміла
озватись до царя!

Егіст
(впівголоса)

Троянська вдача
зухвала зроду. Кажуть, Андромаха
таке показує над чоловіком,
що дивно, як він терпить.

Кассандра

Андромаха?

Ся не була троянкою ніколи.
Давніш — то жінка Гектора була,
тепер — то жінка елліна, та й годі.
Не еллінка вона та й не троянка.

(До Клітемнестри.)

Так, як і ти. Ти, правда, і не жінка.

Клітемнестра
(до Агамемнона)

І се твоє бажання, царю мій,
щоб так твою дружину зневажали?

Агамемнон
(стурбований, сумний)

Коли б же се була зневага тільки!..
Але тут, може, гірше скрито...

(До Клітемнестри.)

Жінко,

чи все гаразд у нашім домі?

Клітемнестра

Все.

А що ж би мало трапитись лихого?

Кассандра

Так мати Іфігенії питає.

Клітемнестра знов закривається.

Егіст

Вже б я давно звелів мовчати бранці.

Кассандра

Так каже той, хто звик тут бути царем
і звички тої втратити не може,
хоча для двох царів тісні Мікени.

Агамемнон

Прошу, царівно, в хату завітати.
(До Клітемнестри.)

Веди нас, жінко.

Кассандра
(хапає його за руку)

Стій! Невже пора
ступати нам на шлях кривавий?

Агамемнон
(до Клітемнестри й Егіста)

Що се?
Ви як таке пророцтво зрозуміли?

Егіст

Вона не важиться ступать на пурпур,
бо тямить, що не личить се рабині.

Клітемнестра

Вона безумна, ти її не слухай.

Агамемнон
(з тривогою, благаючи)

Царівно! Поясни, що ти віщуєш?
Адже тепера доля сього дому
вже зв'язана й з твоєю.

Кассандра
(з дивним спокоєм)

Знаю, царю...
Але не вір мені, цариці слухай,
вважай на те, що родич твій сказав,

і не давай ваги словам рабині.
Колись була пророчиця Кассандра,—
вона згоріла на пожежі в Трої,
слова її пророчі спопеліли,
і вітер їх розніс ген-ген по морю...
Се іскорка одна була запала
сюди у серце простої рабині,
спалахнула на хвилику та й погасла.

(Дивиться на свою патерицю.)

Як чудно? де взялась ця патериця?
Чия вона? Нащо ся діадема?

*(Здіймає з голови діадему і кидає під ноги Клітемнестрі.
Далі ламає патерицю і теж кидає додолу.)*

Тепер нема нічого від Кассандри.
Царице, загадай мені роботу,—
я вмію все, окрім пророкування.

А г а м е м н о н

(бере її за руку і веде вперед у дім)

Царівна ти і завжди будеш нею.

К л і т е м н е с т р а

(до Егіста пошепки)

Нам треба два мечі. Ти нагостри.
Ти бий його, а я її потраплю.

Сильний перун і раптова злива. Клітемнестра і Егіст спішно йдуть
і собі в дім.

Кінець

Ялта, 5.V 1907

АЙША ТА МОХАММЕД

Діалог

Садок в Мохаммедовім гаремі. А й ш а в малій виноградній альтанці сидить і їсть солодощі, ліниво одкинувшись на низенькому ослоні, вкритому великим килимом. М о х а м м е д * приходить і мовчки сідає біля її ніг на край килима.

А й ш а

Коханий, глянь на мене!

Мохаммед мовчки переводить погляд з простору в той бік, де Айша.

Глянь на мене!

М о х а м м е д

Та я ж дивлюсь.

А й ш а

Ти дивишся й не бачиш!

Так дивляться на дерево, на камінь,
на стіну, на колоду... я не знаю,
ще там на що, але не на дружину,
не на свою кохану!

М о х а м м е д

Я не знаю,
чого ти хочеш, Айшо.

А й ш а

Ти не знаєш?!

Я хочу, щоб мене любив Мохаммед!

М о х а м м е д

Хіба ж я не люблю?

А й ш а
(не слухає)

Мене любив
і більш нікого!

М о х а м м е д

Нащо се бажання?
То все одно, якби ти забажала,
щоб лиш тобі самій світило сонце,
тобі самій служив вогонь. Від того
не стало ж би тобі ані ясніше,
ані тепліше, ніж тепер, як мусиш
ти те добро з усім живим створінням
нарівні поділяти, тільки іншим
було б від того в світі жити гірше.

А й ш а

Ти першій милій не казав такого,
Хадіджа слів таких не вислухала.

М о х а м м е д
(здивований)

Ти звідки знаєш?

А й ш а
(злорадо)

А! Так я вгадала?

М о х а м м е д
(опанував своє збентеження)

Ну що ж, се правда, я їй не казав
сих слів, так се тому, що...

А й ш а

Що любив ти
її безмірно більше, ніж мене!

М о х а м м е д
(провадить, не вважаючи на її вибух)
...так се тому, що й сонце перший промінь
чомусь одному завжди віддає,
найпершому, що стріється.

А й ш а

Неправда!

Не перший промінь, все своє проміння
ти їй віддав, мені лишився відблиск
тьмянний, холодний...

М о х а м м е д

Айшо! І не сором
тобі таке казати? Я холодний
до тебе? Що ж би ти на те сказала,
якби тебе я пестив тільки так,
як першую дружину, ту Хадіджу,
що ти їй заздриш так.

А й ш а

Того не знаю,
але я бачу добре, що ніколи
ти не любив мене так, як її,
не любиш і тепер, та й не полюбиш,—
ніколи я її не переважу
в твоєму серці.

М о х а м м е д

Не годиться, Айшо,
так мертвим заздрити. Хадіджа вмерла,
і шкодити тобі нічим не може.

А й ш а

О, якби дав аллах, щоб не вмирала,
то, може б, я її перемогла!

М о х а м м е д

Я глузду в сих твоїх словах не тямлю.

А й ш а

Скажи по правді, де ти був сьогодні?

М о х а м м е д

Та що тобі? Хіба не все одно?

А й ш а

Ти був на кладовищі! На могилі
Хадіджиній! Я зараз те пізнала!
По очах бачу, не одуриш, ні!

М о х а м м е д

Навіщо б мав дурити? Так, я був там,
хіба се гріх — пошанувати пам'ять
людини, що була мені жоною?

А й ш а

І я твоя жона, проте не будеш
вчащати так до мене на могилу.

М о х а м м е д

Не спокушай аллаха. Невідомо,
хто з нас до кого прийде на могилу,
одно відомо — я від тебе старший,
і на багато літ.

А й ш а

Либонь, настільки,
як старшою була твоя Хадіджа
від тебе.

М о х а м м е д

Так, щось коло того, певне.

А й ш а

Ти взяв її таки зовсім старою?

М о х а м м е д

(похмуро)

Я вже тобі не раз про те казав,
та ти й сама незгірше знаєш.

А й ш а

Дивно,
чому про се не можна споминати?
Хіба не все одно тепер для неї?
Стара чи молода, бридка чи гарна

була вона, коли за тебе йшла,—
однаково ж її нема на світі.

М о х а м м е д

Се гріх — радіти так з чужої смерті.

А й ш а

Я не радію... А скажи по правді,—
вона була коли хоч трошки краща,
чи все така була, як от тоді,
коли вже я її пізнала?

М о х а м м е д

Айшо,

навіщо се питання?

А й ш а

Ну, скажи,
була вона коли така, як я?
(Нахиляється до Мохаммеда.)

М о х а м м е д

(глянув на Айшу)

Найкраща ти з усіх жінок на світі,
живих, і мертвих, і ненарождених!

А й ш а

Ти завжди думав так?

М о х а м м е д

Як тільки вглядів
твою красу, одразу се збагнув.

А й ш а

І покохав мене?

М о х а м м е д

Як тільки вглядів!

А й ш а

А чом же ти мене тоді не взяв?
І я ж тебе одразу покохала.

Мохаммед мовчить.

Тоді жила Хадіджа!.. Ну, скажи,
чому при ній не міг ти взяти другу?
Вона була багата,— через те?

М о х а м м е д

В той час я вже багатший був від неї.
І ти не думай, що вона купила
мою прихильність грішми.

А й ш а

Ох, якби
могла я думать се!.. Але за гроші
нікого так не люблять у могилі!
Таж ти три роки жив у самотині
по смерті жінки першої, а потім,
як тільки взяв мене, взяв десять інших...
Як і за віщо можна так любити
стару, негарну, навіть мертву жінку?
і зневажати гарну, молоду,
кохану і закохану, живу?

М о х а м м е д

Не рвися, люба, і не рви мене.
Є таємниці в бога, їх збагнути
не важмося.

А й ш а

Скажи! Я хочу знати!

М о х а м м е д

Якби я сам те знав!..

(Подумавши.)

От ти сказала:
«Стару, негарну...» І в моїх очах
вона ні гарною, ні молодю
ніколи не здавалась. Не скажу я,
що я не бачив і не завважав
того нічого: я злічив всі зморшки
у неї на обличчі... Літ її
мені й сусіди не дали б забути...

але в ній щось було... щось вічне, Айшо...
Мені здається, що воно живе,
і дивиться на мене крізь могилу,
і голосом таємним промовля,
і всі мої слова та й думку чує...

А й ш а

А теє «вічне» є в мені, коханий?..
Є чи нема? Скажи!

Мохаммед мовчить.

Що ж ти мовчиш?

Мохаммед мовчки встає і йде з альтанки геть.
Айша падає додолу на килим і ридає в безсилій лютості.

Ялта, 22/IV 1907

РУФІН І ПРИСЦІЛЛА

Драма в 5 діях

ДІЯ І

ОСОБИ І ДІЇ

Руфін Емілій — молодий римлянин значного роду.
Присцилла — його жінка, християнка.
Аецій Панса — її батько, значний римлянин, дідич.
Кай Летіцій — префект, Руфіновий приятель.
Парвус — християнин невідомого роду-племіні.
Сервілія — римлянка, плебеянка.
Раб — в Руфіновій господі.

Драма діється в II в. по р[ізду] Х[ристовому].

Атріум в домі Руфіновім: велика гарна світлиця з квадратним басейном посередині (impluvium) і такою ж великою незакритою кватиркою в стелі над ним (compluvium). Коло басейну простий хатній олтар без статуй. До світлиці притикає скільки бічних кімнат, відділених від неї не дверима, а важкими запонами з дорогих тканин; простінки межі завісами прикрашені малюванням та погруддями філософів на високих підставках. В глибині світлиці широкій з розсуненими запонами вхід до чималої і гарно вбраної кімнати (tablinum), де видно багато сувоїв пергаменту, таблиць і т. п., що робить кімнату подібною до бібліотеки; на задній стіні табліну є ще двері, теж одкриті. По обидва боки табліну широкі та короткі сіни провадять у внутрішній двір — перистиль. З атріума видно крізь сіни та крізь двері табліну той перистиль з колонадою навколо нього, ставок посеред нього з квітником та з декоративними рослинами. Сцена уряджена так, що атріума видно тільки половину, через те імплівіум приходить на авансцені, таблін же і сіни в перистиль через те не дуже відсунені в глибину.

Під час дії входить до атріума через перистиль сіними, а не з бічних куліс.

В атріумі є чимало скамничок, ослонів, дзигликів, столиків, ваз на підставках, що робить світлицю оздобною та захисною, хоч вона й не надміру розкішна.

Смеркає. Руфін сам. Нетерпляче ходить по атріумі. Часом виходить у перистиль і дивиться вбік на вулицю. В його поведінні видно не тільки нетерплячку, але й тривогу.

На порозі сіней, що ведуть з перистилія, показується Прісцілла, закутана в велике, з грубої ткани, покривало, вона його скидає, увійшовши, і її суворо проста одежа кидається в вічі дивним контрастом супроти оздобної оселі та й коштовного, хоч і благородно простого патриціанського убрання самого Руфіна. В руках у Прісцілли маленька лампочка (люцерна).

Руфін

(кидається їй назустріч. З докором, в якому більше чутно біль, ніж досаду)

Прісцілло! як же можна?..

Прісцілла

(спокійно)

Що, Руфіне?

Руфін

Ти знов була сьогодні в катакомбах?

Прісцілла

(трохи помовчавши)

Якби могла промовчати — охоче промовчала б на се твоє питання, але ще більше, ніж оця люцерна, мене перед тобою зрадить щирість.

(Становить люцерну на один з постаментів.)

Неправди я казати тобі не хочу, а правду перемовчать не здолаю: так, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду, як тільки ти мені того не заборониш.

Руфін

Люба,

ти знаєш, я ніколи не вживаю супроти тебе ні тієї сили, яку мені дала сама природа, ні того права, що дає закон. Мені бридка слухняність поневоли,— я ж не рабиню взяв собі за жінку.

П р і с ц і л л а

У Римі небагато чоловіків
таких, як ти, а може, ти єдиний
на цілий Рим. Я тямлю се й ціную.
Бог,— всевидючий свідок почувань,
всю вдячність мого серця бачить ясно,
і чей же він мені колись допоможе
тут вдячність виявить супроти тебе.
А поки що — коли б ти знав, як тяжко
мені невдячною здаватись...

Р у ф і н

Годі,
лишімо се, не вдячності я хочу,
та й ні за що тут дякувать...

(Збентежено.)

П р і с ц і л л о !

дружино мого серця... я не можу
ніяким словом вимовити страху,
тривоги тої злої, що, мов яструб,
кривавить, мучить, роздирає серце
за кожним разом, як ти там буваєш.

П р і с ц і л л а

(лагідно)

Чого ж, мій друже, так уже боятись?

Р у ф і н

Вже те одно, що ти так пізно ходиш
шляхом тим Нументанським *, те вже страшно.
То шлях непевний,— всякий люд бродячий,
усяке розбишацтво там буває,
а ти смерком ідеш, самотня жінка...

П р і с ц і л л а

Нащо розбійникам мене займати?
Тепер я не подібна до багачки,
та й якби мала що, дала б охоче
усякому, хто б мав потребу в грошах,—
то що ж мені боятися розбою?

Р у ф і н

Жінкам страшний не той розбій, що прагне
сріблá чи злота...

П р і с ц і л л а

Може, се й гординя, —
нехай господь простить мені за неї! —
але мені здається, що зайняти
не зважився б мене гульвіса жаден,
коли б я тільки глянула на нього
проникливо й одважно в самі очі.

Р у ф і н

Се виховання справжньої матрони
і прирощення чистота натури
тобі таке говорять, та обачність
мені отак впевняти не дає.
Я б спокійніший був, якби з тобою
був проважати.

П р і с ц і л л а

В нас нема звичаю
ходити з слугами на сі зібрання.

Р у ф і н

Я не про слуг кажу... я б сам ходив...

П р і с ц і л л а

Але ж, мій друже... прикро се казати...
та що ж... ти знаєш сам... ти там чужий...

Р у ф і н

(гірко)

Я знаю, я чужий... та я б лишився
стояти за порогом катакомбів
так, як стою вже здавна за порогом
душі твоєї, тільки ж боронити
тебе хоч до порога я здолаю,
дарма, що я чужий...

П р і с ц і л л а

Прости мені,
не хтіла я тебе вразити словом.
Я знаю, ти здолаєш боронити,
а хто ж тебе самого оборонить?

Р у ф і н

Мене? Я хтів би знати, хто посміє
напасти на Руфіна?

П р і с ц і л л а

Хто? — Закон.

Коли побачить хто й подасть до суду,
що ти вчащаєш на нічні збори
громади потайної, — не вборонить
тебе ні зброя, ні одвага знана,
ні рід патриціанський... О Руфіне!
не можу я такого допустити!..

Увіходить р а б, вносить світло і говорить, наче між іншим, байдужим голосом.

Р а б

Там чоловік якийсь прийшов до пані,

Р у ф і н

До мене, може?

П р і с ц і л л а
(тихо до Руфіна)

Певно, хто з братів,

Р у ф і н
(до раба)

Веди сюди, се ти не розібрав.

Раб іде, мимрячи щось тихо про себе. Увіходить Парвус.

П а р в у с

Мир сьому дому!

П р і с ц і л л а

Мир тобі, мій брате!
Чом ти не був на службі божій?

П а р в у с
(пошепки)

Що ж се?

Хіба Руфін вже наш?

П р і с ц і л л а

Ще ні, на жаль.

П а р в у с

Так що ж ти так одверто?

П р і с ц і л л а

Чоловік мій

не зрадив ще нікого і не зрадить.

Як ти непевний, то й мені не вір,—
нічого я не крию від Руфіна.

Р у ф і н

Та я піду, щоб вам не заважати.

П а р в у с

Ні, все одно. Гадаєш, я за себе
злякався, як спинив твою жону?
Я дбав за спільну справу. Що ж до мене,
я ідолянам не вступаю з шляху,
не час тепер мовчати. В нас тепер
іде свята війна за оборону
небесної держави, і боротись
ми всі за неї мусим до загину,
хто чим здолає,— хто вогнистим словом,
хто вчинками проречистими. Горе
байдужому! Лиху половину спалить
господь своїм вогнем.

Р у ф і н

Лиха полова,

то се, либонь,— такі, як я?

П а р в у с

Із Савла

бог Павла виявив *, то й над тобою
ще, може, бог колись покаже чудо.

Р у ф і н

Сказати правду, я не бачу дива
ніякого в настанні Павла з Савла.
Все, що мені доводилось читати
з листів сього тарсійського рубаки *,
упевнило мене, що не змінилось
нічого в ньому після того «чуда»,
крім літери єдиної в іменні.

П р і с ц і л л а

Що ти говориш?!

Р у ф і н

Тільки думку щирю.
Адже в його листах, у кожному слові,
загонисту вояцьку вдачу видно:
він словом бив, немов вояк мечем,
дарма що про любов умів балакати.
Він бешкети чинив за справу віри,
немов преторіанець за образу
орда імперії,— єдина зміна,
що знак ягняти став замість орла...

П р і с ц і л л а

Се зміна не мала... ти мало знаєш
апостолові твори, щоб судити.

П а р в у с

Вся ваша ідолянська красномовність,
усе письменство ваше — порошок, цвіль
проти писання праведників божих,—
ти їх коли читав?

Р у ф і н

Признатись мушу:
мені не до душі писання ваших
учителів. Мене той стиль простацький,
безладдя в доказах і рабство думки
аж до живого серця порива!

П а р в у с

Якби ти прочитав хоч би оце,
(показує на рукопис)
то, певне б, не одваживсь так казати.

Р у ф і н

Що ж се за твір?

П а р в у с

Се лист один... відповідь

філософові Цельзові * од нас.

Прісцілла се переписати має.

Я їй лишу, то можеш прочитати.

Р у ф і н

Я дуже високо ціную Цельза

і думаю, що навіть вороги

йому відмовить шани не повинні,

бо твір його не пахне ні болотом,

ні кров'ю, як здебільшого буває

у ваших супротивників. Се ж правда?

(Не завважаючи, що Прісцілла й Парвус вмисне перемовчали.)

Дозволь мені поглянути на листа.

(Бере у Парвуса рукопис, читає кілька хвилин, потім — до Прісцілли.)

Скажи, Прісцілло, ти читала сес?

П р і с ц і л л а

Єпископ нам усім читав уголос.

Р у ф і н

Не розумію, як могла ти взятись

сю погань переписувать.

П р і с ц і л л а

Руффіне!

Р у ф і н

Та як же маю я назвать болото

як не болотом? Тут уже немає

і того талану, що в листах Павла

усе-таки просвічує крізь нелад,

і грубу форму, й забобони всякі.

Тут доказу ні одного. Ні факту,

ні рації поважної, все «чуда»

такі, як перегін в свиней бісів *,

та ще якісь рогаті силогізми,
позичені в софістів з передмістя *.

П а р в у с

Що з того, що у Цельза тії «факти»
ванизані на ниточку, мов перли
дешеві на торзі,— вони фальшиві!

П р і с ц і л л а

Що з тих «поважних рацій», як не можуть
вони ні одного створити дива
у людських душах так, як то створили
перекази чудові галілейські,
що цвітом невмирущим зацвіли
серед пустині людського невірства?

Р у ф і н

(все дивлячись у рукопис)

Ти ж тільки слухай, що се за слова

(читає)

«гадючий виродку», «нащадку пекла»,
«душе смердяча»...

(Опускає рукопис.)

бридко вимовляти.

Наперчено, немов погана юшка!

То се така лагідність християнська?

То се така свята премудрість ваша?

П а р в у с

Ні, се такий вогонь святого гніву!
Ні, се таке святе безумство віри,
що не дає нам, християнам, бути
такими, як філософ Цельз премудрий!

П р і с ц і л л а

Він справді ні холодний, ані теплий,
як дерево, сухий, зовсім ніякий.

П а р в у с

Волю я мучителя Нерона
над ворога такого, що вбиває
не тіло, тільки дух, що роз'їдає

нам віру нишком, наче міль одежу.
Нерон — той був великий виноградар
в саду господнім, кетяги достиглі
давив, і з їх крові вино робилось,
насичене ферментами новими.

Р у ф і н

Великий жаль, що стільки крові ллється
за вашу віру, бо добра не вийде,
вино ще грає, а вже оцтом чути.
Я певен, що пожар великий Риму
не християни вдіяли, та, може,
вони пожар готують нам ще більший.
Усе, що нам лишилося від славних
часів колишніх, все та віра спалить
і попіл рознесе на штири вітри.

П а р в у с

На пожарищі світ новий настане.

Р у ф і н

Чи в тому світі буде й Рим новий?

П а р в у с

О ні, не Рим, новий Єрусалим.

Р у ф і н

І се тебе так тішить? Хто ж такий ти?
Юдей, римлянин?

П а р в у с

Ні. Я християнин
і більш ніким не хочу бути.

Р у ф і н

Се видно.
Чи й всі такі в новому світі будуть?

П а р в у с

Авжеж, ми всі там будем громадяни
небесної держави, а не Риму,
і не Афін, і не Александрії,
чи як там звуться ще столиці людські.

Р у ф і н

Ну, не хотів би я дожити до сього!

П а р в у с

Там будуть праведні, воскреслі з мертвих,
а не такі, як ти.

Р у ф і н

Нехай і так.

Доволі з мене, що тепер я бачу.
Як далі піде так, ми хутко станем
чужинцями у нашім ріднім краю,
вигнанцями з небесної держави,
бо їй нема на нашім світі місця,
та й ми дістатися туди не можем,
де перше треба вмерти, щоб ожити,
і втратити зовсім подобу людську,
щоб статися не людьми й не богами,
а чимсь таким, як тінь, як дим, як пара.

П р і с ц і л л а

Таким, як дух, безгрішний, чистий дух.

П а р в у с

Без марних клопотів, без людських злиднів.
Не будуть там ні сіяти, ні жати...

Р у ф і н

Поки новий Єрусалим настане,
то Рим підє в старці, бо ваша віра
зруйнує працьовитість, а жебрацтво
в честь уведе, хоч і не дасть загоди
голодній черні, тільки роздратує.

П р і с ц і л л а

Се ти говориш так, бо не збагнув,
що значить боже царство — тут настане
не цезарям свавільним панування,
а богові єдиному.

Р у ф і н

Наступить

той бог єдиний нам усім на шию,

мов східний деспот. Ні, вже я волю
державу навіть цезарів найгірших,—
хоч я республіканець, як ти знаєш.
Волю щиро пантеон великий,
де міститься республіка весела
богів Еллади гарної, що стали
в Італії сенатом при народі
богів латинських мудрих, працьовитих.
Юпітер не цурається з'явитись
Серапісом в Єгипті чи Аммоном,
Венера подає Астарті руку
так, як сестра сестрі.

П а р в у с

О, [з] сим не трудно
погодитись, бо всі вони, злі духи,
однаково злочинні та розпусні,
їм легко в згоді жить.

Р у ф і н

Так, мир і згода,
гармонія небесна панувала
в великім пантеоні. Поки дух
юдейського народу, мстивий, заздрий,
дав невидимий меч своєму сину
Ісусу з Назарета. З того часу
порушилась гармонія всесвітня
на небі й на землі. Не видно краю
великій боротьбі, що перейшла
на землю з неба, від богів на люди.

П а р в у с

Йй буде край, коли той пантеон
до підмурівку знищить божя сила.

Р у ф і н

А підмурівок?

П а р в у с

Стане олтарем
єдиному.

Р у ф і н

Олтар серед руїни!..
Се ідеал небесної держави?

П а р в у с

Так мусить бути. Не може помириться
вода з олією.

Р у ф і н

Поки вогонь
олію спалить, випарить всю воду
і цілий світ оберне у пустиню.

Парвус злорадо всміхається.

П р і с ц і л л а

А звідки ж ти рятунку світу ждеш?
Таж ти не поклоняєшся віддавна
нікому з тих богів, що в пантеоні.

Р у ф і н

(показує на бюсти філософів)

Ось постаті, яким я поклоняюсь
і поклонятимусь довіку.

П а р в у с

Сії?

Зникомій тіні краще поклоняться,
заблуканці-кометі, ніж таким.

Р у ф і н

Вони блукали, правда, як і всякий
одважний, хто нових країв шукає.

П р і с ц і л л а

Де ж край блуканню мандрівної думки?
Де дно в розумуванні? Де котвиця,
куди ти кинеш і за що зачепиш
ту котву, щоб спинити корабель,
утомлений одчаєм безбережжя?

Р у ф і н

Нам рано ще котвиці закидати.
Нехай тяжка й трудна мандрівка наша,

але ж вона не так-то ще і давня,
щоб думати про край і берегі.
Хто втомлений, хай спиниться з Платоном,
Зеноном, Епікуром або з іншим
ловцем коштовних перел моря думки,
а відпочивши з ними, хай рушає
від них знов далі з вдячною душею.

П а р в у с

Ну і куди ж він припливе нарешті?

Р у ф і н

Якби ми знали се, нащо б і плисти?
В таких мандрівках тільки невідоме
нам може стати за мету.

П а р в у с

А... так!

Ну то пливіть собі на бездоріжжя,
сказати просто — на погибель душ!
Ви самохіть відкинули котвицю,
подану вам небесною рукою,
свавільно поминули певну пристань,
що вам отець предвічний урядив,
і на маяк, поставлений високо,
до зору всім, заплющили ви очі,—
так варті ж ви, щоб вас розбили скелі
підводні і безодня поглинула!

(Розпалюється все більше.)

Так варті ж ви, щоб вас пожерли змії
і люті чуда-юда океану!
О, як душа моя в долоні плече,
ввижаючи погибель нечестивців!

Р у ф і н

(до Прісцілли)

Любити ворогів п о - х р и с т и я н с ь к и
зовсім не так вже трудно, як я бачу.

П а р в у с

Христос дав не саму любов, а й меч!

П р і с ц і л л а
(значно збентежена)

Ненавидить він тільки сліпоту,
а не сліпих...

Р у ф і н

Не поясняй, Прісцілло.
Він досить сам сказав. Я розумію.
(До Парвуса.)

Мій гостю, щоб тебе не дратувати,
волю я розмову залишити
про сі матерії.

П а р в у с

Та я вже йду,
мені немає часу на балачки.
Прощай, Прісцілло.

П р і с ц і л л а

Постривай, а лист?

П а р в у с

Ти ж переписувать, либонь, не будеш.
(Скоса поглядає на Руфіна.)

П р і с ц і л л а

Чому? я завтра все перепишу.

П а р в у с

(з притлумленим сарказмом)

Таж чоловік твій стилю не вподобав.

П р і с ц і л л а

(мовчки ховає рукопис під покривало)

Чи хто вже переписував?

Руфін, мовчки вклоняючись, виходить у свій таблін і засуває завіси на дверях.

П а р в у с

Аякже,
Рената, Пріск, Альбіна — всі по разу,
а я аж двічі.

П р і с ц і л л а

Двічі можу й я.

П а р в у с

От і гаразд. Сім списків. Розішлемо
церквам, та й Цельзові до рук один.
Цікавий, як то він цей «стиль» вподоба!
Ха-ха-ха-ха!.. Зостанься з богом, сестро!

П р і с ц і л л а

Хай бог провадить.

Парвус виходить через боковий вихід. Прісцілла сама його ви-
водить.

Р у ф і н

(виходить)

Вже пішов той «брат»?
Чи в вас в громаді всі такі?

П р і с ц і л л а

Він гострий,
та тільки на словах, в ділах він добрий,
він справжній християнин.

Р у ф і н

Так, я вірю...

За сценою якийсь радісний гомін.

Стривай! Се що?

Ідуть обов в перистиль.

П р і с ц і л л а

(бачить когось за сценою)

Мій татко!.. Любий тату!
От несподівано! так пізно!

А е ц і й П а н с а

(батько Прісцілли виходить)

Шлях не близький,
я рано вибрався. Здоров, Руфіне!

Вітаються.

Руфін

Вітай, коханий тестю. Певне, день сей
щасливий надто, що тебе я бачу
уперше в себе в хаті.

Аецій Панса

Пробачай,
все досі я щадив старії кості,
а се не втерпів, мусив вас одвідать.
І так зрадив, як вас побачив поруч.
Питаю: «Де дочка?» — «Там, — кажуть, —
з мужем».

Хвала богам! Од серця відлягло.

Руфін і Прісцілла переглянулись, трохи здивовані.

Прісцілла

А що ж тобі гнітило серце, тату?

Аецій Панса

Та так, були там поголоски різні...

Руфін

Які? про нас?

Аецій Панса

Та ніби так... про вас...

Руфін

Не розумію!..

Аецій Панса

Щось там гомоніли,
немовби ви розлуку мали брати.

Руфін

Розлуку? Ми?

*(Глянув на Прісціллу, тая мимохіть схопила його за руку.
У Руфіна гнівний вираз хутко змінюється в сміх.)*

Аецій Панса

*(пильно дивиться то на дочку, то на зятя, потім обличчя
його роз'яснюється добродушним усміхом)*

Тепер я бачу: брешуть.

Найкраще так, побачити на очі,

тоді ніяким брехням не повіриш.
А то балакали...

Р у ф і н

Що, власне?

А е ц і й П а н с а

Різне...

що ти її мені вернути хочеш,
бо знеохотився бездітним шлюбом...
То знову, що вона тобі не вірна,
кудись по ночах ходить...

Прісцілла бентежиться.

Р у ф і н

Ну, дарма,
не варто нам про теє говорити,
що там вигадують знічев'я люди.
Нам цікавіше знати, як живеш ти,
чи все гаразд у хаті й в господарстві?

А е ц і й П а н с а

Хвала Церері й Весті, все гаразд.
Лиш так, сказати правду, невесело
при старощах вдовцеві, ще й віддавши
від себе одиначку.

Р у ф і н

Я б за щастя
вважав, якби ти в мене оселився.

П р і с ц і л л а

Ми ж, таточку, давно тебе просили.

А е ц і й П а н с а

Е ні, не вдався я до того зроду,
щоб тут у Римі жити. Не тепер
мені й звикати. Вам що інше, звісно,
ви молоді,— тебе, Руфїне, слава,
шаноба людська вабить, а тобі

(кладає Прісціллі руку на плече)

либонь, після сільської глушини
Рим очі осліпив. По правді, зятю,
тебе вона уборами руйнує?

Р у ф і н

Ні, батьку. Ми обоє більше вдома,
при хатньому багатті сидимо.

А е ц і й П а н с а

Дочку за се хвалю. Вона у мене
поведена по-старосвітськи: вдома
найкраще місце жінці. А тебе
за се хвалить не можу,— ти повинен
ще послужити Римові чимало,
щоб заробити право на спочинок.
Се я тепер засів на господарстві,
а змолоду ж і я служив державі,
хоч і не в Римі.

Р у ф і н

Та... служив і я...
вже дослужив...

А е ц і й П а н с а

Ще рано, сину, рано!

П р і с ц і л л а

В теперішні часи служити трудно.

А е ц і й П а н с а

Лінивий служби легкої шукає,
я за Руфіном лінощів не знав.

П р і с ц і л л а

Він не лінивий, тату.

А е ц і й П а н с а

(до Руфіна)

Не подоба
громадської роботи оминати,
ще хто готовий п'юговір пустити,

пеначе ти вступив до тої секти,
що млявість прищепляє та байдужість,
педбайність про державу і громаду.

Р у ф і н

Я не боюсь ніяких поговорів.

А е ц і й П а н с а

Даремне, сину. Дбати всяк повинен
про добру славу.

Р у ф і н

Видно, любий тестю,
що ти давно вже в Римі не бував,
а то б ти знав, хто має славу в Римі
і щó ту славу може дати.

Р а б

(увіходить. До Руфіна.)

Пане,
оце прибув шляхетний Кай Летіцій,
за пізній час він просить пробачення.

Р у ф і н

Для друзів час не пізній. Я прошу.

К а й Л е т і ц і й увіходить.

К а й Л е т і ц і й

Здоров'я й щастя вам.

Р у ф і н і П р і с ц і л л а

Вітай нам в домі.

К а й Л е т і ц і й

(до Аеція Панси)

Панотче гідний, радий я спіткати
тебе так несподівано.

А е ц і й П а н с а

І я

випадком сим утішений немало.

Руфін

Перейдем, може, до мого табліну?

Кай Летицій

Ні, вечір теплий, в хаті душно буде.

Сідає на мармуровім ослоні поруч з Руфіном і Аецієм Пансою.
Присілла сідає на дзиглику окремо.

А я вже й так запаморочивсь трохи,
просидівши від самого полудня
в Кріспіна Секста на обіді.

Руфін

От як?

Ти був у Секста?

Кай Летицій

Се тебе дивує?

Але ж я з ним давно знайомий.

Руфін

Так...

я знаю се...

Кай Летицій

Та він мені казав,
що і тебе він в гості сподівався.
Здається, він ображений чимало,
що не діждався тебе.

Руфін

Та й не діждеться.

Кай Летицій

На бенкетах Кріспінових, се правда,
нема смаку правдивого; і сам я
ті бенкети терплю як обов'язок,
правдивої загоди з їх не маю.

Руфін

Та що за обов'язок їх терпіти?

Кай Летицій

Бо треба ж якось, друже, з людьми жити.

Руфін

Волів би я вже без людей зовсім,
аніж з такими.

Кай Летицій

В кожного знайдеться
негарне що в поведінні чи вдачі.
Кріспіна Секста я не похваляю —
за всі його, тобі відомі, вчинки,
але ж злочином їх назвуть не можна,
і хоч який він є в житті осібнім,
а все ж він добрий римський громадянин.

Руфін

Такі-то «добрі римські громадяни»
колись наш Рим до згуби доведуть!

Аецій Панса

(з забобонним страхом)

Нехай боги не чують сього слова!
Загинути не може Рим ніколи.

Кай Летицій

Хай в добрий час ти мовиш се, панотче.

(До Руфіна.)

Чим можеш ти довести сюю думку?
Кріспін справля громадські обов'язки
республіці і цезареві — згодься —
він чесно служить.

Руфін

Цезареві — може,
але республіці — чим прислужився?
Чи тим, що він з своїм коханим другом,
нікчемним Крустою, наводить жах
на всіх погрозою своїх доносів?

Кай Летицій

Доносів не цурався і Катон *,
та й Цицерон їх уживав в потребі.

Леся Українка з братом Михайлом.
Фото початку 90-х років.

Великі роздоріжжя.

Братівська пасма в двох образах.

Образ перший

Руфін і Прісцилла.

I

В Тоскані наприкінці Руфін і його дружина
Прісцилла. Вони відпочивають (двоє)
спокійно ~~з фатальною посередністю~~, відпочивають
на лавочках і босими філософськи.
руфін сидить ~~на лавочці~~ на лавочці - де сидить.
~~Прісцилла сидить на лавочці~~ Прісцилла сидить на лавочці.
Вони, після відпочинку за браму і дивляться
на дорогу, після відпочинку на снідає,
що веде на гору з фатальною пасмою, і
руфін дивиться в далечину, далі
сидить на мармурову скам'янку ~~на лавочці~~
Босими Софра і ~~Платона~~ ~~рука~~ ~~рука~~
в Тривожній напруженості.

«Руфін і Прісцилла».

Перша сторінка чоркового автографа (1908).

Руфін

Невже ти не для жарту порівняв
Кріспіна й Крусту з ними?

Кай Летіцій
(усміхнувшись)

Як сказати?

Звичайне, сі дрібнішого розбору.

Аецій Панса

Тепер усе дрібніше стало в світі.

Руфін

Либонь, що так! Дрібніша стала й мірка,
якою міряють і честь, і цноту,
і гідність громадянську.

Кай Летіцій

Ти, Руфіне,

і сам чимало винен з того.

Прісцілла

Як?

Кай Летіцій

(до Прісцилли)

Не ображайся, пані, бо докір мій
хоч і тяжкий, та дружній. Чом твій муж
не стане на чолі в державній службі,
не дасть прилюдно прикладу чесноти,
якій позаздрить міг би й сам Катон?
Адже Руфін се може. Певне, мірка
всіх римських цнот побільшала б ізнову,
якби такий зразок було їй дано.

Прісцілла

Хіба чеснота більшає прилюдно?
Хіба вона у схованці дрібніє?

Кай Летіцій

Жіноча — ні, а чоловіча — певне.

А е ц і й П а н с а

Отож-то й я кажу! От саме-саме
перед твоїм приходом се казав.
Руфїне, чуєш? Може, ти подумав,
що я тут мав яку таємну думку,
що, може, я дочці своїй бажав
здобути шани більше через тебе...

К а й Л е т і ц і й

Твоя дочка й найбільшої достойна.

А е ц і й П а н с а

(до Руфїна)

Але ж дивись, от чоловік сторонній,
твій приятель, тобі те саме каже.

Р у ф і н

Щоб ви про мене гірше не гадали,
ніж вартий я, скажу по правді вам...

(Подумавши.)

Я знаю, що і приклади Катона
та Ціцерона не одмінять вдачі
Летіція, тож вимовлю щиріше
те, що звичайне змовчувати звик...
«І цезарю, й республіці служити»...
У тебе се парується так легко,
а в мене сі слова ідуть урозтіч
і ставляться, як два мечі на герці,
одно напроти одного так гостро,
непримиренно...

К а й Л е т і ц і й

Та... я вже не вперше
у тебе помічаю тую нехить
до цезаря, хоч я не тямлю, справді,
чим він тобі спротивився. Ти ж мусиш
признати, що калігули й нерони
давно вже стали байкою страшною,
тепера цезарі в нас не тирани,
а славні тіні стародавніх римлян
братаються у всіх стоїчних цнотах
з представником республіки єдиним.

Руфін

Єдиним, кажеш? Значить, він не може
ні з ким брататись, тільки панувати
або ворогувати. Всі навколо
підніжками стоїчним цнотам служать
того єдиного республіканця.

Ні, хто живе коло таких «єдиних»,
сподіти мусить він або страждати.

Кай Летіцій

Ніхто й не радить жити паразитом
на Палатіні! * Діла є доволі
при війську, при уряді, аби хіть!

Руфін

Отрута з Палатіну скрізь доходить,
як те лихе повітря...

Кай Летіцій

Я дивую,
чому в тобі не відродився Брут
аж до кінця...

Аецій Панса

(з *острахом*)

Ой друже! що за жарти?
(До Руфіна.)

От бачиш, сину, до яких думок
призводити твоя упертість мусить.

(До Кая Летіція.)

Ти ж не бери всього вже так поважно,
Руфін таку звичайку здавна має,
що в нього жарт одягнений, мов правда.

Кай Летіцій

Панотче, не бентежся, ми ж бо друзі.
То я пожартував. Що ж до Руфіна —
він не жартує, се я добре тямлю, —
але в життя думки ті не перейдуть,
на те занадто наш Руфін філософ,
і цезар наш спокійно може спати.

Р у ф і н
(гірко, думливо)

Так, так... спокійно може спати цезар,
бо забагато вже було тих Брутів,
щоб вірити в їх силу... Кожен Брут
новому цезарю дорогоу прбстав,
та ще й не ліпшому.

К а й Л е т і ц і й

От сам ти бачиш —

даремне проти цезарства змагатись.
Чи друг йому, чи ні, — миритись мусиш, —
ти ж не одважишся йти напропаще,
то краще йти на щирий мир, як я,
та вже й служить республіці чим можеш
і як здолаєш.

А е ц і й П а н с а

От розумне слово!

Р у ф і н

На щирий мир пристати з неминучим
смертельним вередом, що тіло їсть
і душу Римові гноїть? Не можу.
Від нього ліків я не знаю, правда,
але миритись не здолаю! Ні.
Хоч я дивлюся з невимовним бодем,
як гине Рим...

К а й Л е т і ц і й
(нетерпляче)

Хто вигадав сю байку?!
Вже скільки раз я чув се «гине Рим»!
І скільки вже століттів Рим сей гине,
а сила римська й влада все росте
і хутко цілий світ собі підіб'є!
Та доки ж ми носитимем жалобу
по стародавніх цнотах? Може, й справді
плохіші стали римляни, та Рим,
проте, величніший, ніж був він здавна.
І знаєш ти, що нам дає ту велич?
То римське право, то закони наші,

яким нема на цілім світі рівних!
Ніякий «веред» їх не подолає,
вони сильніші в нас за всяку владу...

Руфін

А тільки самовладство ще сильніше!

Кай Летіцій

То тільки так здається, самовладства
ніколи в Римі не було й не буде.
Законові корився і Нерон.

Руфін

Бо сам його складав.

Кай Летіцій

І се неправда.

Якби тоді сенатори стояли
сторожею коло закону вірно...

Руфін

Якби ж!..

Кай Летіцій

Отут тебе ловлю на слові!
Якби Руфін і всі йому подібні
сторожею законові служили,
а не сиділи склавши руки дома,
то всякі вереди на тілі Риму
ізслизли б геть, як віспа вітряна.

Руфін

Ти так впевняєшся на ті закони?

Кай Летіцій

Ні, я одно хотів би знать, Руфіне,
чи довго ти збираєшся носити
оцю жалобу духу самовільну?

(До Аеція Панси.)

Се в їх тепер, панотче, наче пошесть,
у сих філософів високородних:
позамикались дома, наче в урни
замазались, іще й не спопелівши,

обличчя в них повитягались навіть,
пожовкли й поісніли — хто б подумав,
що всі вони вступили в тую секту,
в те мертводухе християнство...

Руфін

Друже,
ти справді запаливсь, мов Ціцерон.
Я хочу пал твій трохи пригасити.
Прісцілло, накажи вина принести
і ще чого, — бо й татко не вечеряв.

Прісцілла виходить.

Незабаром раби вносять вино і столик з наїдками. Руфін частує
гостей.

Кай Летицій

Ох, теє християнство! Ось де веред!
І вирізати його ніяк не можна.

Аецій Панса

Чому?

Кай Летицій

Не можна ж різати за віру,
хоч поміж людьми всякі поголоски
про тую секту ходять.

Руфін

Всякі брехні,
сказав би краще.

Кай Летицій

Ні, се трудно зважить.
Ся віра зародилась в Палестині,
а в тих країнах варварських і східних
уже й самі стихії мов призводять
до безміру і дикості в злочинах.

Руфін

Та християнами ж не раз бувають
і люди, звісні цнотами своїми,
невже б вони терпіли мовчки нечесть?

К а й Л е т і ц і й

А пригадай Кріспінову Сабіну,
який страшний злочин вона зробила?
Вона ж була напевне християнка,—
сама призналась, і Кріспін посвідчив.

Р у ф і н

Вона призналася до віри тільки.

К а й Л е т і ц і й

А чоловік і свідки довели,
що й решта правда і що все те сталось
якраз через ту віру.

А е ц і й П а н с а

Що ж там сталось?
Про се до мене чутка не дійшла.

К а й Л е т і ц і й

Та якось аж немило говорити.
Сабіну ту засуджено за зв'язок
нечистий з рідним братом.

А е ц і й П а н с а

Чи можливо!
Такого ж бо не чувано ще в Римі!

К а й Л е т і ц і й

Але ж і секта ся не так-то давня.

Р у ф і н

То наклеп на Сабіну, то неправда.

К а й Л е т і ц і й

Але ж і суд признав її вину.

Р у ф і н

Кріспін її навмисне оклепав,
щоб здихатись. Се ж гадина — Кріспін той.
Я проти нього виступив тоді
і все готовий повторить хоч зараз.
Така була поважна та Сабіна
і зроду мала добру славу...

А е ц і й П а н с а

Ба!

а все ж пішла, он кажуть, в християни,
як хоч, се ж для матрони неподоба.
Чи пак Сабіна та була матрона?

К а й Л е т і ц і й

Авжеж, і з роду чесного.

А е ц і й П а н с а

Се дивно!

Я просто й здумати собі не можу,
щоб то, наприклад, так моя дочка...
перейняла жидівське марновірство...
Се був би сміх і глум! Та ні, се просто
і бути не могло б.

К а й Л е т і ц і й

Не всі матрони
дорівнюють Руфіновій дружині,
Аецієвій доні.

Р у ф і н

Я чував

про християнок родом ще значніших
і цнотю не гірших, і тому-то
я звик не вірити лихим чуткам
про тую секту.

К а й Л е т і ц і й

Друже, ми не знаєм,
які та секта наставля тенета
на неофітів; і того не знаєм,
яка клятьба і присяга тих в'яже,
що таємних містерій доступили
і до нічних зібраннів учащають.
Ті люди робляться мов одержимі,
тоді ні виховання, ні сумління —
ніщо від злої змори не рятує:
бери їх на тортури — перемовчать,
до серця промовляй — воно мов камінь,
загрозуй смертю — люди сі мов трупи,
чи мов безсмертні — їм усе не страшно.

Руфін

Чи й Муцій Сцевола був одержимий,
ти як гадаєш?

Кай Летицій

Той страждав за цноту,
а сі за бузувірство. На тортурах
засвідкував недавно раб один,
що в християн підслухав під дверима
він сам слова такі: «Їжте тіло
і пийте кров».

Аецій Панса жахається.

Та я й від християн
чув поговори всякі про таких же
упертих сектярів, що називались
у них «еретиками», а проте
тому ж таки Христові поклонялись.

Аецій Панса

О, коли так, се небезпечна секта,
бо ми ж не знаєм, хто з них єретик,
а хто сектяр звичайний. Чи не краще б
уюсю ту секту враз з єретиками
узять та й викоренить раз назавжди?

Кай Летицій

Закон карать повинен тільки вчинки.

Аецій Панса

Так сам же ти казав — злочинна секта.

Кай Летицій

Але ж не кожний, хто сектяр, — злочинець,
він тільки легше може стать злочинцем,
ніж несектяр.

Руфін

Для мене се непевно.
Бо се ж відомо, що тих всіх злочинів
ніхто ще не посвідчив віри гідний,
а з нас ніхто не бачив оком власним.

Коли б я був суддею, не впевнявся б
на свідкуванні темного раба,
на поклепи Кріспіна або Крусти.

К а й Л е т і ц і й

По щирості, то й сам я не люблю
таких процесів. Завжди темне дно
буває в них,— його й збагнути трудно,
се хаос, лабіринт, а не процес.

Р у ф і н

От бачиш!

А е ц і й П а н с а

Я вже щось не розумію...

*(Задумується і повагом п'є вино, не вслухаючись в роз-
мову.)*

К а й Л е т і ц і й

Та секта ся не тим страшна. Ще зроду
ніхто не розвалив ладу в державі
злочинами такими. Та відомо,
що християни вороги державі;
закон, релігія і вища влада —
ніщо їм не святе. Богам не служать
і культу цезаря не визнають.

Р у ф і н

Скажи по щирості — хіба ти справді
вважаєш цезаря за бога?

К а й Л е т і ц і й

(ухиляючись)

Власне,
не цезаря, а генія його.

Р у ф і н

Та хоч і так. Чи думаєш ти справді,
що він, мов Юпітер, найвищий бог,
душа народу римського?..

К а й Л е т і ц і й
(сухо)

Руффіне,
мої думки нікому не відомі,
а ділом я закону не ламаю,
та й іншому ламати не дозволю,
поки того закону не скасує
в дорозі правній приналежна влада
і поки я зовусь префектом римським.

Ніякова мовчанка.

А е ц і й П а н с а

Я б так постановив: щоб ця секта
зосталась для самих рабів.

Р у ф і н

Се ж як?

К а й Л е т і ц і й

Чому?

А е ц і й П а н с а

Бо для рабів вона корисна.

Кай Летіцій здивовано дивиться на нього.

Ні, справді, я в своєму господарстві
се добре перевірів: кожен раб,
як тільки християнство те перейме,
стає покірним, чесним, роботящим,
хоч кия забувай! Я все купую
в послугу християн. Що ж до звичаїв,
то що з раба звичаїв вимагати? —
Аби корився та глядів роботи.
Ну, вільним громадянам — інша річ.

Чутно жіночий лемент у перистилі: «Пустіть мене, я мушу до пре-
фекта...»

Сей голос перебивається турботним гомоном слуг. В атріум вбігає
Сервілія, за нею Прісцілла.

П р і с ц і л л а

(утримує Сервілію, хочачи її заспокоїти)

Та не турбуйся, знайдеться синочок.

Сервілія

Де знайдеться? Як знайдеться? Вже ніч!
А я ж його шукаю від полудня!
Пропав! Пропав!

Руфін

(підходить до Сервілії)

Та що з тобою, жінко?

Сервілія

(до Прісцилли)

Чи се префект?

Кай Летіцій

(теж підходить)

Ні, я префект. А що там?
Чого се ти мене турбуєш в гостях?

Сервілія

У мене згинув син, єдиний син!

Кай Летіцій

Так що ж я тут пораджу?

Сервілія

Ох, мій пане!

Се християни... хутко їхнє свято...

Вони його взяли на кров!!

(Голосно ридає.)

Прісцилла

Вгамуйся!

Як можеш ти таке казати!

Кай Летіцій

Слухай!

Чи зопалу ти слово се сказала,
чи привід маєш щось такого думать?

Сервілія

Префекте! В нас сусіди християни,
напевне знаю. А мою дитину

вони раз в раз до себе закликали,
було й додому вже не йде від їх,
бо то ж вони причарували хлопця.

П р і с ц і л л а

Та не вигадуй.

С е р в і л і я

Як то «не вигадуй»?

Відома річ, вони чарівники!
Я й то, дурна, не вірила... Ой лихо!
Якби ж я знала, що діжду такого!
Там був один... старий вже дідуган,
так той найбільше вабив... Отже, кажуть,
що він із ним кудись за Тібр подався
та більше й не вертався.

К а й Л е т і ц і й

Хто та з ким?

С е р в і л і я

Мій син з тим дідом... Дід же християнин.

К а й Л е т і ц і й

А дід вернувся?

С е р в і л і я

Не вернувся й дід.

К а й Л е т і ц і й

Де ж він?

С е р в і л і я

Якби ж я знала!

(Раптом падає до ніг Каєві Летицієві.)

Пане, пане!

Знайди мені, знайди мою дитину!
Служитиму тобі довіку, пане!
Я вільна жінка, та піду в рабині,
тобі служитиму!

К а й Л е т і ц і й

(дає їй знак встати. Сервілія встає)

Се не до діла.

Ти хто така? Як звешся?

С е р в і л і я

Я зовуся

Сервілія, мій чоловік Фастідій,
в легіонерах служить він тепера,
в Паннонії *.

(Плачучи.)

Життям своїм там важить
за цезаря... А тут... з його дитини
ті людоїди... будуть пити кров...
з'їдять мого синочка...

К а й Л е т і ц і й

(з урядовою повагою)

Слухай, жінко!

Я ручуся тобі законом римським,
що син твій знайдеться, як він живий,
або ж за нього правна помста буде,
коли з ним сталось так, як ти боїшся.
Я зараз же піду розпорядити
вігілам * та й усім центуріонам *,
щоб пильнували християнських зборів
по цілім Римі.

(До Руфіна.)

Мушу йти додому,
щасливі залишайте.

(До Сервілії.)

Йди за мною.

Р у ф і н

Іди здоров!

Прісцілла мовчки вклоняється.

А е ц і й П а н с а

Іди здоров!

(До Руфіна.)

Ну, що се
у вас тут в Римі діється? Страхіття!

Руфін

Та що ж там діється? Де не буває,
що трапиться дитині заблукатись?

Прісцілла

Авжеж, там, може, досі те хлоп'я
прийшло додому та й по мамі плаче.

Аєцій Панса

А жінка ж ся казала: християни...

Прісцілла

То жінка темна, тату, і не знає
сама, що каже.

Аєцій Панса

А почім ти знаєш,
які ті християни? Ти ж не знаєш!

Руфін

(перебиває, частуючи)

Там досі, татку, є тобі вечерея.

Аєцій Панса

Та нам, старим, вечеряти не конче.

(Встає.)

Мені б оце якби вже на спочивок.

Прісцілла

Ходи, ходи, татусю, там для тебе
давно постелено.

*(Веде Аєція Пансу через перистиль у дальші кімнати,
незабаром вертається і сідає коло Руфіна. Який час вони
мовчать.)*

Руфін

А знаєш, люба,
мене таки не тішить ся пригода
з дитиною. Почнуться знов нагінки
за християнами.

П р і с ц і л л а

Що ж, воля божа,
ми мусим перебути сюю пробу
одважно й твердо, як годиться вірним.

Р у ф і н

Прісцілло, раз ти вимовила слово,
якого я не смів промовить перший,
бо думав,— ти його не приймеш в душу.
Але я бачу, що й твоя душа
приступна ще земній тривозі людській.
«Не можу я такого допустити»,—
се слово ти сказала, а не я,
подумай же тепер, чого коштує
не промовляти сього слова.

П р і с ц і л л а

(подумавши трохи)

Слухай,

і я б здолала заглушить се слово
на дні душі, якби я тільки знала,
що не за мене ти готов страждати,
але за те, що вище над людей.
Що б ти сказав, якби почув від мене
подібне слово в ті часи, як ти
збирався воювать за славу Риму?

Р у ф і н

Сказав би, що не гідно се матрони,
дочки і жінки римських громадян.

П р і с ц і л л а

І не послухав би мене?

Р у ф і н

Звичайне!

П р і с ц і л л а

Тепер скажи: що якби я була
уся у владі варвара лихого
і не було б для мене оборони,
як тільки смерть. Чи міг би ти сказати:
«Умри, Прісцілло, не давайсь на ганьбу»?

Руфін
(*подумавши*)

Я міг би се.

Прісцілла

Тепер же погадай:
те, за що я готова хоч і вмерти,
мені дорожче і від слави Риму,
і від моєї цноти.

Руфін

Й від Руфіна?

Прісцілла

Руфіне, ще ж сього ніхто не ставив
на пробу.

Руфін

Але стане незабаром,
як викриють тебе.

Прісцілла

Могла б я й вмерти,
ти мусив би й ту втрату пережити.

Руфін

Чи пережив би, се ще невідомо.

Прісцілла

(*подавляє в собі зворушення*)

Хіба ж ти вже, Руфіне, не римлянин,
що не стерпів би твердо втрати жінки?

Руфін

Ти більше маєш твердості, ніж я,
бо ти й мене готова утопити
для слави християнства.

Прісцілла

Я? Тебе?

Хіба ж не я сама тебе просила,
щоб ти мене не проводжав на збори?

Р у ф і н

Чи проводжать, чи ні, се мало значить.
Тепер не про таємне товариство,
а про злочин кривавий буде справа
(коли до суду дійде сеє діло),
і чоловік палкої християнки
запевне здасться підозреним владі.

П р і с ц і л л а

Засуджено недавно християнку,
неначебто за чари, до спаління,
а чоловік її zostавсь безпечний.

Р у ф і н

Бо чоловік її формально зрікся
і виявив, що відколи вона
до секти прилучилась, то не стала
всіх шлюбних обов'язків виконувати
супроти нього.

П р і с ц і л л а (спустивши очі)

Ти в потребі можеш
те саме виявить про мене.

Р у ф і н

Справді
ти думаєш, що я б се міг вчинити?

П р і с ц і л л а

Але ж ти виявив би тільки правду,
сказавши се.

Р у ф і н

Буває часом правда,
якої виявляти не подоба.
Розлуки ми не брали.

П р і с ц і л л а

Взяти можем.
Се ж навіть не по правді, щоб я мала
вживати твого захисту й опіки,

спокій твій і безпечність наражати,
коли я справді не жона тобі.

Руфін мовчки відходить і спирається, закрившись тогою, на п'є-
дестал.

П р і с ц і л л а

(підходить до нього і кладе йому руку на плече)

Даремне ти вражаєшся, Руфїне,
я ж тільки те сказала, що повинна б
сказати вже давно, що й ти сказав би,
якби се про сторонніх річ зайшла
в подібній справі.

Р у ф і н
(палко)

Ні! ніколи в світі!
Се, може, в християн такі подружжя,
що тільки й держаться, поки жага
загоду повну має.

П р і с ц і л л а

Тільки зрада
шлюб християнський розлучити може.

Р у ф і н

А справжній — тільки смерть. Авжеж, Прісцілло,
хоч зрадила мене ти для Христа,
та я тебе не зраджу ні для кого
і ні для чого. Я тебе пустив би,
я б не держав тебе в неволі в себе,
якби ти раз мені сказала в вічі:
«Пусти мене, бо ти мені бридкий,
ненавидний душі моїй і серцю».
Ти можеш те сказати?

П р і с ц і л л а
(з поривом)

Ні, мій друже!
Хоч, може, се була б с в я т а неправда,
але ні серце, ні язик не може
на неї зважитись. О ні, Руфїне!
Хоч би з тобою ми навік розстались,

а серцю був би ти найближчий завжди
з усіх людей.

Руфін

З усіх людей «невірних»?
Прісцілло, договорюй все до краю!

Прісцілла
(щиро)

Я все договорила. Знаю добре,
що ні до кого серце так не б'ється,
нікому так не вірить без вагання
і ні за кого не болить так тяжко...

Руфін
(перебиває з пекучим жалем)

Болить?!...

Прісцілла
Ти знаєш... не питай...

Руфін
Кохана!
(Пригортає її ніжно, дедалі щільніше.)

Прісцілла
(обережно, але твердо визволяється з його обіймів)

Не обіймай мене, Руфіне, так...
Мені ще тяжче від таких обіймів.

Руфін
(з болем, вражений, засоромлений)
А! я забув!.. Ніяк не можу звикнути,
що ти ж мене зовсім вже не кохаєш!..

Прісцілла
Якби се правда, не було б так тяжко...

Руфін
Скажи ж мені... я не збагну... для чого,
навіщо мучиш ти себе й мене?
Чи се тобі громада наказала,

чи ваш єпископ шлюб наш розірвав?
Яка страшна сувора сая віра,
що розлучає жінку з чоловіком!
Молох кривавий в хижих карфагенців,
і той таких жертв не вимагав!

П р і с ц і л л а

Не вимагає віра сеї жертви,
але моя душа забороняє
мені сей шлюб, поки твоя душа
не може з нею злитись без останку.
Я знаю,— хоч сумна оселя наша,
бо в ній не чуто голосків дитячих,—
сумніш було б, якби дитячу душу
щодня тут катували батько й мати.
Коли б я рано й вечір наувчала
дитину промовляти «Отченаш» —
я знаю, ти б мовчав, але дитина
завважила б, що все бракує батька
в нас при молитві хатній, і спитала б:
«Чи татко мій — «невірний»?» А коли б
ти перед ларами * поставив сина,
як вимага традиція латинська,
що мала б я робити? Я не знаю,
чи я б себе примусила мовчати,
і, може б, син, відданий давній вірі,
«сектяркою» назвав би рідну матір.
І певно б нам прийшлося розлучитись,
коли не тілом, то душею й серцем,
і та любов солодка до дітей,
що людям навіть старощі скрашає,
для нас була б гірка, немов полин,
а для дітей отрутна.

Р у ф і н

Може, й так...
То, значить, вже судилося бездітним
мені дожити віку... Ти — єдина
родина в мене. Так невже й тебе
я маю втратити?.. Скажи, Прісцілло,—
якби я не наказував тобі,
а попросив як друг, як твій найближчий,

щоб ти на ті зібрання не ходила,
чи ти послухала б?

П р і с ц і л л а

Не можна, друже,
нам, християнам, слухати прохання,
бо то ж інакше половина вірних
одкинутися мусила б од віри.

Р у ф і н

Я б не просив тебе покинуть віру,
лише не виставлятися прилюдно,
не наражатися на небезпечність.

П р і с ц і л л а

Чи добре ти збагнув, що ти говориш?
Здається, ні, а то б ти сам дійшов
до того слова, що сказав апостол:
«Без діла віра мертва».

Р у ф і н

Я те знаю.

Не раджу й сам я кидати того,
що справді доброго є в християнстві:
добро чинити, вбогих наділяти
і мати милосердя над рабами.
З маєтків наших я тобі нічого
не бороню й ніколи не спитав би,
куди та на що гроші витрачаєш.
В господі нашій старшого немає
над нас самих — то хто ж би приневолив
тебе пенатам нашим поклонятись,
коли вже ти втратила віру в них?
Була б ти «вірна», чесна і безпечна...

П р і с ц і л л а

(переймає)

Такою можна бути хіба в раю,
я ж на землі живу, та ще й у Римі.
Яка ж то «вірність» буде, що пенатам
не поклонюсь я вдома, а прилюдно
з матронами піду богам служити,
як вимагає давній римський звичай?

Хто сміє звичай той ламать прилюдно,
крім християн? По чім же й пізнають
найбільше нас? Таж тільки християни
одвагу мають виявляти щиро
свої думки.

Руфін
(сумно)

Се правда.

Прісцілла

Не одна з нас
від того починала, що ти радиш,
але служити двом богам не можна,
а надто в ті часи, коли господь
свою пшеницю віє серед току
великого. Не можу я полинуть
легенькою половою по вітру
погожому в безпечний тихий захист
тоді, коли зерном важким, достиглим
брати мої покійно ляжуть долі
і будуть всі покладені під жорна
на м'яку тяжку, щоб зробитись хлібом
тим, що дає життя правдивій вірі.
З яким чором та й як се я подам
таємну поміч, скриту під полою,
братам в той час, як на гучній арені
їх спів заглушать і затоплять кров'ю
леви та леопарди? Чи ж не більше
було б їм допоміж, якби мій голос
хоч на хвилину довше всім до слуху
слова святі й правдиві подавав?
Якби моя рука дала стискання
в остатній час замученому вкупі?
Чи можу я таку велику службу
на гроші перевести? Щоб всі жертви,
коли любов жива у схові скніє,
а світло правди гасне, бо накрите?
Скажи, якби твої всі друзі йшли
за рідний край вмирать на бойовиську,
щоб одвернуть од Риму наглу згубу,
а ти б сидів безпечно в себе дома,
охочого пайнявши замість себе

та давши дар у військову скарбницю,
чи ти б себе за чесного вважав?

Руфін

Запевне, ні!

(З подивом, повним пошани, дивиться на жінку.)

Уперше зрозумів я,
що як то тяжко склавши руки ждати,
чи вернеться одважний друг додому
з такого бою, де немає місця
тому, хто стать під корогву не може...
Мов ганьба, так гнітить оця тривога
бездільна і безсила!..

Прісцілла

Ще зарані
так турбуватись. Може, вся та справа
розвіється, немов лихий туман.
От, може, завтра знайдеться дитинка,—
ми всі про се молитись будем ревне.

Руфін

І я так сподіваюсь... А молитись
не маю я кому...

*(Задумується. Погляд його з глибокою тугою звертається
в далечинь.)*

Мовчання.

Прісцілла

(кладає руку йому на плече)

Руфіне, любий,
про що ти думаєш?

Руфін
(стенуєся)

Не знаю... так...
Повіяв вітер від садів з-над Тібру,
запахло цвітом... пташка обізвалась
досвітнім співом... Я згадав той сад
на віллі в твого батька — першу весну
з тобою вкупі там перебував я...
Така була тоді весна лагідна:

в рожевому й золотистому серпанку
 стояли всі мімози, анемони,
 як ті метелики в траві леліли
 і мов збиралися злетіти вгору...
 Ти так любила їх, так обережно
 віночки вміла плести з їх, а я
 бажав, щоб зацвіли скоріш гранати:
 «Уквітчаю тебе вогнем!» — казав я...
 І не судилось, — я в похід подався,
 а ти пішла тим часом в християни...
 Замість гранат блиснуло межі нами
 меча Христового жорстоке лезо.
 І щастя, й спокій розрубало враз.
 (Замовкає і низько схиляє голову на руки.)

У Прісцілли мовчазна м'юка на обличчі.

ДІЯ II

ОСОБИ II ДІЇ

Руфін.

Прісцілла.

Кней Люцій — молодий оптимат * християнин, приятель Руфін-
 новий.

Круста — римлянин, паразит і донощик (delator)

Нартал — африканець, відпущеник Люцієвий

Єпископ

Диякон

Теофіл — пресвітер

Фавстин-Редівівус } заручена пара, обов

Нігріна-Рената } прості, але заможні

Аквіла — раб

Флегон

Урбан

Фортунат

[Парвус]

Центуріон. Вігілі. Раби: християни і християнки.

Садок перед домом Руфіним. Широка, обсаджена кипарисами
 стежка веде до дверей в літній триклініум на розі двоповерхового
 дому. Двері ті, зроблені широкою аркою, настежи розчинені, так
 що крізь них видно середину хати з гарною мозаїкою і фресками

по стінах. Саме проти дверей над столом, обставленим лавами-ліжками, приходить ся фреска, що ілюструє міф про Адоніса та Венеру: ранений Адоніс конає, схилившись на коліна до богині, а край ніг Венериних цвіте кривавої барви квітка, що виросла з крові Адонісової. Під фрескою мозаїка, що зображає цілу плетеницю містерій в пам'ять Адоніса, його підземну мандрівку по царству тіней і його воскресіння в постаті Діоніса, оточеного хорами вакханок. Межи деревами, серед кущів міртових та лаврових, видно ще свіжі сліди недавно повикопуваних п'єдесталів від статуй, а де-не-де порожні п'єдестали, ще не поприймані, тільки під одною маслиною стоїть спижева постать * Катона Молодшого; кущі навколо сеї статуї так попідрізувані, щоб не заслоняли її — по всьому видно, що про неї хтось навмисне дбав, аби вона якнайкраще виявлялась. Руфін дуже поспішно виходить через триклініум в садок, становиться проти оплетеного гліциною та крученою рожею вікна, одчиненого на горішньому поверсі в жіночому покої, і гукає тривожно, але вмисне знижуючи голос.

Руфін

Прісцілло, чи ти дома?

Прісцілла

(подає голос, а незабаром і сама підходить до вікна)

Так, я дома,
але збираюсь вийти незабаром.

Руфін

Зійди до мене вділ і якнайшвидше.

Прісцілла

Я зараз.

(Через хвилину виходить в садок до Руфіна, одягнена як до виходу з дому і в покривалі.)

Що там сталося, Руфіне?

Ти мов стривожений? Чому так рано
вернувся з бенкету? Таж Кай Летіцій
не любить рано відпускать гостей.

Руфін

(бере її за руку і одводить в найдальший від дому куток садка)

Я вийшов звідти крадькома, нікому
чолом не давши... Ледве я почув
тривожну звістку...

П р і с ц і л л а

Що? Про нашу справу?

Р у ф і н

Так, я довідався, що ваші збори
вже викрито і що туди сьогодні
пошлють вігілів із центуріоном,
щоб вас вхопити на гарячій вчинку.

П р і с ц і л л а

Хто се казав?

Р у ф і н

Мені прийшлось сидіти
близенько від Кріспіна Секста й чути,
як він, сп'янівши, голосно занадто
прошепотів до свого «друга» Крусти:
«Сьогодні, друже, полювати будем,—
наловимо кількадесят «святих»,
тоді ще й не такий утнемо бенкет!»

П р і с ц і л л а

Та, може, се він так базікав сп'яну?

Р у ф і н

Ой ні, він згадував про катакомби,
про дерево сухе, що коло входу,
по всьому видко, що напевне знає.

П р і с ц і л л а

Як міг він теє взнати?

Р у ф і н

Ох, Прісцілло,
невже в громаді вашій всі — святі?

П р і с ц і л л а

(перше з певністю, далі з гірким сумнівом)

Я думаю... а втім... було дванадцять
коло Христа, і з тих один Іуда,
а нас далеко більше...

(Сумно задумується, але раптом стенається.)

Що ж се я?
То треба ж бігти сповістити їх швидше!

Руфін
Куди ж ти підеш?

Прісцілла
В катакомби, звісно,
остерегти їх.

Руфін
Се вже буде пізно,
бо ж там поставлено вже досі чати.
Я думав хоч тебе порятувати,
упередивши...

Прісцілла
Як? мене саму?
І ти міг думати — я на се пристану?
Нізащо в світі! Я піду туди.
Як не врятую, то загину вкупі!
Прощай, Руфіне.
(Подається йти.)

Руфін
(хапає її за край одежі.)

Стій! Стривай, Прісцілло!
Рятунок є. Я по хатах піду,
сам сповіщу їх... всіх, кого поспію...
Скажи мені, де хто живе... хоч старших...

Прісцілла
Ні, ні, се неможливо, ти не знайдеш.
Та й не впаді, ти їм чужий. Ні, краще
піду сама — так, як ти радиш... правда...
ще можна... ще не пізно. Я піду!
(Іде, але обертається, припиняючись на ході.)
Як забарюся, не тривожся дуже,
то буде значити, що зберемось
деінде.

Руфін
Зберетесь? Та се ж безумство!

П р і с ц і л л а

Ми м у с и м о зібратись. Пильні справи
нам догарають.

Р у ф і н

Переждіть хоч трохи.

П р і с ц і л л а

Не можна. З'їхались посли здалека
зумисне на сьогодні. Є такі,
що крадькома перебувають в Римі,
,хвилина кожна дорогá для них.

Р у ф і н

І ти конечно мушиш бути на зборі?

П р і с ц і л л а

Так.

Р у ф і н

Нащо?..

П р і с ц і л л а

Ніколи се поясняти.

Р у ф і н

Де ж зберетесь?

П р і с ц і л л а

У кого-небудь в хаті.

Р у ф і н

У кого?..

П р і с ц і л л а

Справді, я сього не знаю.

Єпископ зважить...

(Раптом з одчаєм.)

Боже, боже правий,
рятуй свою громаду! Тож єпископ
найдалше мѣшкає... Се ж треба двічі
всіх обійти... Тож сюю біганину
весь Рим завважить...

Руфін

Розішли рабів.

Прісцілла

Ні, се непевна річ. Піду сама,
і дійся воля божя!

Руфін

Стій, Прісцілло!

Я щось надумав. От що: тут зберіться.

Прісцілла

(до краю здивована, аж не розуміє)
Де тут?

Руфін

У нас.

Прісцілла

У тебе?

Руфін

В нас, кажу я.

Прісцілла хоче щось сказати, Руфін рухом спиняє її.

Немає часу на сперечки, годі!
Іди, скажи товаришам скільком,
хто мешкає найближче, і вертайся,
а ті вже сповістять, кого там треба,
що збір сьогодні в нас. Я буду тут,
щоб одчинять. Стрічатиму гостей
сам, без рабів. Нехай вони ввійдуть
не через браму, а в садіву хвіртку
з малої вулиці.

Прісцілла

Але ж, Руфіне...

Руфін

(суворо)

Іди в сю мить! Наказую тобі!

Прісцілла йде.

Хутко після виходу Прісцилли входить Круста, його вводить раб у триклініум з глибини сцени не через сад, а через хатні двері. Круста трохи напідпитку, але держиться ще досить твердо на ногах.

Круста

(до раба, стоячи на сходах у дверях з триклініума в сад)

А де ж твій пан?

Руфін

(озивається, не розгледівши)

А хто там? Що там треба?

Круста

Се я, коханий друже, Галлій Круста.

Руфін закушує з досади губу, але зараз же примушує себе до привітнішого виразу і підходить до Крусти.

Ми так стривожились — ти раптом зник, ні з ким не попрощавшись. Кай Летицій боїться, чи тебе хто не образив у його в хаті.

Руфін

Ні, ніхто ні словом.

Круста

Наш друг Кріспін завважив, що, здається, ти нас покинув саме в ту хвилину, як ми пили за цезаря.

Руфін

Неправда.

Круста

І я ж казав — неправда. Хоч і знаю, римлянин отакої вдачі й думки, як наш Руфін, волів би пити отруту, аніж вино за цезаря здоров'я!

(Грубо сміється і фамільярно плече Руфіна по плечі. Той сахається від нього мимоволі.)

А все-таки я їм казав — неправда.
Я добре бачив: не тоді пішов.

Що не тоді, то не тоді. Кажу їм:
піду довідаюсь, він, може, хворий.

Руфін

(проводить рукою по чолі)

Так, дійсно, ти вгадав, я справді хворий.
Зо мною се буває... Десь в поході
пропасницю дістав я...

Круста

Любий друже,
ти, може б, ліг в кімнаті?

(До раба.)

Постели

своєму панові вигідно ліжко
та принеси гарячого вина.
Я напою й догляну.

Руфін

Ні, не треба.

(До раба.)

Іди, як буде треба, я покличу.

Раб виходить.

(До Крусти.)

У хаті гірше,— душно, млосно якось.
У мене пал тепер.

Круста

(бере його за руку)

Рука холодна.

Руфін визволяє свою руку.

А дай чоло?

(Хоче помацати чоло Руфінові, той відхиляє голову.)

Руфін

Ні, я сього не зношу!

Круста

А якби се була рука жіноча?
(Знов грубо сміється, раптом уриває.)

Ага, до речі, я зустрів Прісціллу
на вулиці, кудись так поспішала,
що я не встиг і привітатись гідно.
Чи то ти часто так її пускаєш
ходити пізно, ще й саму, на місто?
Гай-гай, се необачно, любий друже!
До жінки ока треба, мура й кия.

(Сміється.)

Руфін
(холодно)

Ти міг би ощадити стільки слів.
Вона пішла по лікаря для мене.

Круста
(облесливо)

Яке то щастя мати жінку дбайну!
І як се ти не жалуєш дружини?
По лікаря нехай пішов би раб,
а жіночка б тебе гляділа вдома.

Руфін
(згорда і гостро)

Ти не порадив, я не догадався.

Круста

Мій бідний друже! Як тобі недобре,
аж голос міниться! Ти ліг би справді
хоч у триклінії на лаві. Дай лиш
я поможу тобі зійти на сходи.

Заточуючись трохи, бере Руфіна під руку і тягне до сходів. В сю хвилину хтось тричі стукає в садову хвіртку. Руфін кидається відчиняти, вирвавшись від Крусти, що йде слідом за Руфіном, і перше, ніж Руфін встигає відчинити, питає.

Круста

Хто там?

Голоси за хвірткою
Раби господні.

Круста

(зразу здивований, потім хитро, крізь зуби мимрить)

От так штука!

Руфін одчиняє. Увіходять: Невідомий християнин і Фортунат.

Фортунат

Прісцілла нам казала...

Руфін

(*перебиває*)

Так, я хворий.

Се дуже любо, дорогії друзі,

що ви прийшли одвідати мене.

Я вдячний, дуже вдячний. Вибачайте,

що, може, я прийняти не здолаю

так, як годиться дорогих гостей,

але ж я хворий... Я прошу вас, друзі,

ходім в триклініум. Злягти я мушу,

бо щось не встбю.

(*До Невідомого.*)

Друже, вибачай,—

я попрошу, щоб ти мені дав руку.

Здивовані християни не встигають прийти до слова. Руфін хапає Невідомого християнина під руку і швидко подається вбік від Крусти, що було налагодився знов взяти його під руку. Фортунат іде вкупі з Руфіном і Невідомим. На ході Руфін обертається до Крусти.

Будь ласка, Крусто, зачини там хвіртку,
я не здолаю.

Круста

(*до Фортуната*)

Ти, либонь, молодший,—

там засуви тяжкі. Стривай, Руфіне!

Фортунат вертається й зачинає. Круста доганяє Руфіна.

Хіба ж так можна бігти? Ще завадить!

Адже ти хворий.

Руфін

(до християн пошепки і шпарко)

Не кажіть нічого
і не дивуйтесь.

(До Крусти вголос.)

Я лягти спішуся.

Круста

(ідучи й собі до триклітума)

Як я давно казав! Коли ж не слуха!
Погіршало. А ліг би ти завчасу
та випив би гарячого вина...

(Остатні слова говорить уже на сходях.)

Руфін

Так, так, се правда. Я тебе прошу,
піді знайди кого з рабів, скажи їм,
щоб зараз же мені вина нагріли.

Круста

А нам дали холодного? Чи так?

Руфін з слабким примушеним усміхом мовчки потакує головою.

Та тільки нащо ж нам раба шукати?
Ось я пучками клясну — прийде й сам.

(Кляскає пальцями.)

Приходить раб з внутрішніх дверей. Круста звертається до нього.

Ти, слухай, панові нагрій вина,
а нам скажи холодного принести,—
коли нема кіпрійського, то й асті
нам знадобиться. Швидко там справляйся.

Незабаром другий раб вносить кухоль вина і три фіали. Розставивши фіали перед гостями, наливає їм вина, далі стає в порога, налагодившись прислужувати в потребі.

Руфін

(до раба)

Іди, ми почастуємось самі.

Раб виходить.

Я не терплю, як зайві люди в хаті
під час бесіди нависають.

Невідомий
(з косим поглядом на Крусту)
Справді.

Се дуже прикро.

Круста
(випив тим часом фіал і наливає вдруге)

Але я волів би,
щоб інший хто важкого кухля двигав.

Фортунат

Дай, я тобі наллю.

Круста підставляє фіал; Фортунат наливає і становить кухля на стіл.

Круста
Що ж ти не п'єш?

Фортунат

Я не вживаю.

Круста

Дивно! Знаєш, друже,
що се образа бога Діоніса.
А ми тут під його покровом — бачиш?

(Показує на малюнок вакханалій; християни понуро спускають очі додолю.)

Руффіне, друже, гарна в тебе хата!
Мозаїка чудова!.. Тільки що се?
Куди всі статуї твої поділись?

Руффін

Та то... прийшлося нам поправити дещо...
і то ж не всі... тут деякі лишилися...

Круста
(п'яніючи)

Еге ж, еге... Катон Молодший є...
колишній Рим... республіка...

(Знов тверезіше.)

Здається,
колись тут бюсти цезарів стояли?

Руфін
Ніколи!
(*Схаменувшись.*)

Себто... щось не пригадаю...

Круста
(*знов п'януvаго*)

Так, так... забути легко...

Хтось стукає в хвіртку. Круста схоплюється, щоб іти одчинять.
Руфін удержує його за руку.

Руфін
(*до Крусти*)

Не турбуйся.

Тут є молодші.

(*До Фортуната.*)

Одчини, мій друже,
прошу тебе.

Фортунат іде, одчиняє старому християнинові Теофілові і щось пошепки говорить йому, той невдоволено крутить головою і повагом, з суворим обличчям, іде з Фортунатом в триклініум, вітається з Руфіном і мовчки сідає коло стола.

Руфін

От несподівано, кохані друзі,
зійшлись ви всі до мене, тільки шкода,
що саме я слабкий.

Раб вносить гаряче вино.

Оце ж і ліки
по наказу проречистого Крусти.

Теофіл
(*нахилившись до Фортуната, стиха*)
Який се Круста? Друг Кріспіна Секста?

Фортунат

Той самий.

Теофіл нічого не каже, тільки ще гірше насуплюється.

К р у с т а
(до Теофіла)

Що се ти смутний, мій батьку?

Т е о ф і л

Старий я веселитись.

К р у с т а

Що там старість!

Анакреон старіший був над тебе
в той час, коли складав веселі оди.
От якби нам хто заспівав котру!

(До Руфіна.)

Чи в тебе єсть із Греції рабині,
щоб нам з Анакреона заспівали?

Р у ф і н

Грекинь у нас нема, та й вибачай,
але мені тепера не до співів,
бо голова болить.

К р у с т а

А правда, правда!

Як ти про цезарів, так я про слабість
зовсім забув.

Знов стук у хвіртку, дуже тихенький. Круста його не чув, а Фортунат схоплюється і непростений біжить відчинити. Увіходять троє християн-плебеїв: Урбан, Флегон і Аквіла, вони убрані просто, по-ремісницьки.

У р б а н

Чи тута дім патриція Руфіна?
нам сказано сюди прийти...

Р у ф і н
(перебиває)

Так, так.

Тут є для вас робота.

У р б а н

Як — робота?

Р у ф і н

Там дещо...

(Підводиться, щоб іти до них.)

К р у с т а

(удержує його)

Не трудися, ти ж бо хворий!

(Кляскає.)

Р а б увиходить.

Ось покажи сим людям, де робота.

Р у ф і н

(з досадою до Крусти)

Ти вже мене за мертвого вважаєш?

Але ж я маю ще і волю, й голос.

Я можу сам покликать слуг своїх
і дати наказ їм, коли захочу.

(До раба.)

Іди, мені нічого не потрібно.

Раб виходить. Руфін звертається до ремісників.

Ви сядьте там, під дубом, на ослоні.

А к в і л а

(бурмотить)

Се щось непевне... Я не розумію...

Всі три сідають під дубом на камінній лаві.

К р у с т а

(до Теофіла)

Страх як псує хвороба вдачу людську!

Лагідний друг мій став такий дразливий.

Чи бачив ти його коли таким?

Теофіл мовчить.

Р у ф і н

Та він мові вдачі ще не знає.

Се мого батька друг. Прибув недавно
з чужини, де прожив багато років.

К р у с т а

А!

(До Теофіла.)

Де ж ти пробував, шановний батьку?

Теофіл мовчить.

Р у ф і н

У Галлії.

(До Крусти тихо.)

Старий недочуває.

Теофіл здивовано скидає на Руфіна очима, той стрічається з ним
благальним поглядом, Круста усміхається.

Увіходить молодий патрицій К не й Лю ц і й і з ним дуже молодий відпущеник — колишній його раб-африканець Н а р т а л, обидва християни. Руфін дивиться на Люція з непевністю, не знаючи, як має його зустріти, але побачивши, що всі християни вітають його як знайомого, стрічає і собі привітно.

Р у ф і н

Приємна несподіванка! Не ждав я тебе сьогодні в своїм домі бачить.

Л ю ц і й

І я не сподівався, щоб Руфін мене сь о г о д н і, власне, мав приймати укупі з іншими...

Р у ф і н

(поспішно перебиває)

Бувають часом усякі несподіванки. Наприклад, прийшов ось Галлій Круста, рідкий гість, прийшов некликаний...

К р у с т а

І небажаний?

Р у ф і н

(збентежено)

Я не хотів зовсім сього сказати.

К р у с т а
(сміється)

Я знаю, знаю! Звісно! Я жартую!
Адже ми друзі, приятелі здавна.

Л ю ц і й
(здержано і гордовито)

Сього вже я ніяк не сподівався.

К р у с т а
(задирливо)

Як, власне, треба сєє розуміти?

Л ю ц і й

Не звик я пояснення додавати
до власних слів, тож розумій, як хочеш.

Р у ф і н
(поспішно)

Але ж, кохані гості, призволяйтесь!
Ось тут вино... Ну, та й господар з мене!
(Схоплюється, щоб налити вина, дуже жваво, але раптом
в'яло схиляється на лаву.)

Ох, тая слабість! От уже не в пору!..
Приймайтеся самі, шановні гості.

К р у с т а
(підводить кухню)

Держіть фіали!

Л ю ц і й

Я не п'ю, спасибі.

Н е в і д о м и й

Ні я!

Ф о р т у н а т

Ні я!

П а р в у с

Ні я!

Теофіл мовчки закриває свій фіал рукою.

К р у с т а

От чудасія!

Уперше бачу стільки непитущих!
Ні, друзі, не гордуйте сим вином,
тож при беседі випити годиться.
Се, чув я, так у християн ведеться
балакати насухо! Але й тії
хоч людську кров, та п'ють-таки часами.

Плебеї, що сиділи на лаві під дубом, схоплюються при сих словах і наближаються до сходів триклінія.

Р у ф і н

Ну, знаєш, се вже вигадки запевне
і чудно вірити в таке.

К р у с т а

Чому ж?

Всі кажуть, що ніколи християни
на бенкеті вина не п'ють, ні співів,
ні оргій не заводять, поки крові
з дитини вбитої не покуштують.
До того часу всі сидять, як мертві,
а потім співи, й крик, і пиятика
здіймається у них і щось таке
там чиниться на оргіях, що, кажуть,
найгіршим з нас було б навдивовижу.
З братами сестри, матері з синами,
з батьками дочки любощі заводять.

Н а р т а л

Та се ж брехня!

К р у с т а

(прижмуривши очі, дивиться на Нартала)

А ти ж се звідки знаєш?

Р у ф і н

(впадає в річ)

Вже кожен, хто читає хоч би Цельза,
не може вірити сим поговорам,
таж Цельз відомий ворог християнству,
а й він доводить, що сьому неправда.

К р у с т а

Ет, що там Цельз! Такий собі філософ,
письмак, далекий від живого світу,
та відки має поведінки знати
такого мотлоху, як християни?

Н а р т а л
(спалахнув)

Ти кажеш, мотлоху?

К р у с т а

Та певна річ!
Римлянин же порядний не пристане
до секти бузувірної, що богом
собі осла назвала?

Н а р т а л

Що ти мелеш?!

Теофіл мовчки встав і подається геть. Невідомий християнин іде
за ним і щось пошепки йому говорить, але той, махнувши рукою,
виходить за хвіртку; Невідомий християнин теж виходить за ним.

К р у с т а

Та се ж відомо всім, що християни
осла почитують як бога.

У р б а н
(скочивши на сходи)

Брешеш!

К р у с т а

Руффіне, що се значить?

Руфін від збентеження не знаходить одразу, що сказати, тільки
хапається за голову, неначе в приступі наглого болю.

Р у ф і н
(хворим голосом)

На богів,
прошу вас, друзі, тихше. Я не можу...
Такий страшений біль...

На стежці до триклініума з'являється Прісцилла, з нею дівчи-
на християнка Р е н а т а.

Се ти, Прісцілло?
Нарешті! Де той лікар? От ти знову
якусь ворожку привела...

П р і с ц і л л а
(з жахом)

Руфїне!

Р у ф і н

Не говори, я знаю. От і Круста
недарма про жінок так говорив,
коли прийшов, зустрівшись з тобою.

(До Крусти.)

Тепер я згоджуюсь з тобою, Крусто!

П р і с ц і л л а

Тут Круста?

(Німіє з дива і з жаху.)

К р у с т а

Я, здається, не Медуза,
а господиня наче скам'яніла,
угледівши мене.

П р і с ц і л л а
(намагається отямитись)

Ні, ні, я просто
втомилась... Вибачай... Я не гадала,
що тут гостей застану...

(До Руфїна.)

Ти не гнівайсь.
Я думаю, що лікар зараз прийде.
А се прийшла зо мною не ворожка,
се дівчина, що в нас нитки фарбує.
Вона просила дати їй роботу.

Р у ф і н

Гаразд, гаразд. Ось тут прийшли майстри
теж по роботу. Може, ти покажеш,
що їм робити.

(До плебейв.)

Ви підіть за нею.

П р і с ц і л л а

Ходіть, ходіть.

Швидко подається через триклініум в дім, плебеї і Рената йдуть за нею.

У хвіртку входить старий диякон з речами, належними до ритуалу, загорненими в платину. Руфін встає назустріч дияконові.

Р у ф і н

Ось і лікар!

(Переймає його на порозі.)

Як я тебе тут виглядаю! Пробі,
скоріше дай пораду.

(До гостей.)

Вибачайте,
що я покину вас самих на хвилю.
Коли дозволить, я вернуся хутко.
Ходім, прошу.

Бере за руку мовчащого з дива диякона і веде через триклініум у дім.

К р у с т а

(розлягається вигідніше на лаві)

Які тепер нахабні
плебеї стали. Розпустилась чернь.
Пора б укоськати. Та що робити,
коли патриції самі призводять
до того. От я знаю сам таких,
що цезаря готові зневажати —
для них він, бач, тиран та узурпатор —
самі ж при тому за гостей приймають
усяких відпущеників, недавніх
рабів, чужинців варварської крові,
усяку темношкуру покруч.

Н а р т а л

(з вибухом гніву)

Ти!

Сам покруч! Римське сміття! Як ти смієш?!

Л ю ц і й
(тихо до Нартала)

А хто на ближнього «рака́» промовить *,
тому що буде?

Нартал сідає мовчки на місце, важко дишучи.

К р у с т а
(до Люція)

Я того й не знав,
що ти навчився звірів заклимати,
та ще й, либонь, по-вавілонськи?

Л ю ц і й

Нащо

у вавілонців мав би я учитись
таких звичайностей, що не годиться
не тільки зваду в гостях починати,
але й до сварки допускати інших?
Се й в Римі всяк, хто носить тогу, знає.

К р у с т а

(удає, мов зовсім не слухає і не чує Люція, розглядає
малюнки по стінах)

Хороші фрески! Гарне малювання!
Мозаїка чудова!.. Адоніс...
«великомученик» назвати можна б
його по-християнськи. Тільки де там!
Наш мученик мудріший був від тих,
що здуру розпиналися на довбнях.

Фортунат і Парвус встають і виходять в садок, щось турботно шепочучи межі собою.

Бач, як розп'явся на розкішнім лоні
безсмертної Венери! На Амура!
Я б сам готовий мучитись отак,
а надто щоб воскреснути потому
веселим Діонісом, паном вин,
володарем бенкетів... От не знаю,
чи той розп'ятий християнський бог,
що нібито й собі воскрес із мертвих,
теж розуміється на винах добре?
Здається, так, бо хтось мені казав,

що за життя не був він непитущим
і вмів з води робить вино червоне.
Се він і Діоніса переважив,
коли не брешуть люди: з винограду
вино зробити — не велике чудо,
ні, ти зроби його з води! Не диво,
що всі п'яниці з римської голоти
охоче йдуть у християни — де ж пак
не шанувати їм такого бога?
Та що! Я сам готов на те пристати
і помирить Ісуса з Діонісом.

(Вимахує фіалом у лівій руці і ляскає пальцями правої.)

Евое, Бакхе! Гала-галалуя!

Чи як то там гукають християни
на циркових аренах проти звірів?

Н а р т а л

(люто)

Мовчи!

К р у с т а

Образивсь ти за Діоніса?

Нартал хапає зо стола кухля і заміряється на Крусту. Люцій удержує його за руки, Круста нагинається під стіл.

Л ю ц і й

(до Нартала)

Дай спокій! Схаменися!

(Нишком.)

Вчись терпіти!

Н а р т а л

(блідий з надміру лютості, глухим голосом)

За себе міг стерпіти, а за святощ
не можу...

(Раптом різким високим голосом.)

Гей, пусти, бо серце трісне!

(Силкується вирвати руки.)

Д и я к о н

(виходить з хатніх дверей)

Що тут за крик? Що сталося?

Круста

Та бачиш,
тут нове чудо бога з Галілеї * —
оцей патрицій без вина сп'янів.

Диякон

(підходить до Нартала, нишком)

Ти всіх занастаєш. Ну, будь же тихо!

Нартал випускає з рук кухля і кидається на лаву, зовсім знеси-
лений погамованим вибухом. Люцій кладе йому руку на чоло
і щось шепоче, нахилившись над ним низенько.

Диякон

(звертається до інших, головно до Крусти)

Господар просить вибачить йому,
що він не вийде навіть попроситись,
бо я його покласти в ліжко мусив,
а вас прохати мушу розійтись,
бо хворому потрібен спокій.

Круста

(підвівся, потім знову сів)

Може,
я ліг би тут собі тихенько спати?
Бо щось моїм ногам ніяк не йдеться.

Люцій

Ні, се не випадає. Ліпше я
тебе додому проведу помалу.

Круста неохоче встає, Люцій помагає йому.

Диякон

(до Нартала)

Тебе прошу, посидь коло слабого,
поки ми з панею зготуєм кушіль.

Круста

(спиняється)

Я, я посиджу!

Д и я к о н
(*лагідно плескає його по плечі*)

Ні вже, ти спочинь
сам краще в ліжку дома. Адже кажеш:
«Ногам не йдеться». Де ж тобі грядіти
слабих людей?

К р у с т а
Ну, ну, бувай здоров!
(*Виходить з Люцієм.*)

Ледве зачинилась хвіртка за Крустою і Люцієм, з-за кущів у садку виходять Фортунат і Парвус, а з ними ще кілька інших, що непомітно для Крусти увиходили в садок і, остережені через двох попередніх, перестоювали в садку.

Ф о р т у н а т
Ну, слава богу, позбулися Крусти!

П а р в у с
(*понура*)
Ще невідомо, що то далі буде.

Ф о р т у н а т
Що ж може бути? Адже він пішов.

П а р в у с
Але куди?

Ф о р т у н а т
Та вже ж додому певне.

П а р в у с
Се невідомо.

Д и я к о н
Люцій з ним пішов,
то вже ж догляне й зради не допустить.

П а р в у с
Та так-то воно, так... А я волів би,
щоб і за Люцієм ще хто пішов.

Д и я к о н
Навіщо се?

П а р в у с

Щось я не маю віри
до тих патриціїв високородних,
занадто ввічливих та делікатних
до всяких Круст.

Д и я к о н

А як би ж ти хотіє?
Так, як Нартал, із ними зачіпатись
і наражати всіх нас на погибель
вперед іще, ніж ми відбудем збори?

П а р в у с

Та я не знаю... Тільки ж вислухати,
як той поганин ображає бога
і перемовчувать — се теж спокуса,
се може до байдужості довести.

Д и я к о н (подумавши)

Се справа трудна... Сам я не здолаю
розважити її. Нехай єпископ
нам роз'яснить на зборах се питання.

Ф о р т у н а т

Авжеж, найкраще так, нехай єпископ.

Д е х т о з н о в о п р и б у л и х

Так, так, єпископ! Він нам се розважить!

П а р в у с

Як так, то й так... Я тільки знов скажу:
мені оті патриції непевні,
не бачу я в них щирості такої,
як у плебеїв. Щось вони мудрують,
філософів спогадують поганських
та всякі панські світові звичаї,
так мов не досить їм письма святого,
слів господа Христа і заповітів
отця небесного — ще їм потрібна
усяка мудрість марна сього світу.

Ф о р т у н а т

Ну, так вони вже виховані, брате,
привчені змалку.

П а р в у с

То ж і я кажу!

А для убогих духом се спокуса,
що книжники й пани мов верховодять
в громаді нашій, наче бог злюбив їх
понад простолюди.

Д и я к о н

Я гадаю, сину,
що й сюю справу зважить нам несила.
Ти поспитай єпископа на зборі.

Дехто з присутніх
Авжеж! найкраще!

П а р в у с

Та нехай і так...

Я, власне, нагадав вам про обачність...
Не сам я се подумав, а й старий наш
подався навіть геть з тієї «беседи»,—
одно, що не хотів блюзнірства слухать,
а друге, що йому здалось непевним
поводіння і Люція, й Руфіна.

Д и я к о н

Руфіна?

П а р в у с

Так. Що ж, ніде правди діти,
воно й мені теж видалось непевним.
Коли б тут не було якої пастки...

Між присутніми тривожне шепотіння.

Д и я к о н

Ти стережись так кидати словами,
зневір'я і нещирість посівати
в громаді нашій братній.

П а р в у с

Чесний батьку,
громаду нашу я шаную щиро,
але Руфіна в ній я ще не бачив
і що він за людина — теж не знаю.
Я говорив з ним раз, і не здалося
мені, щоб він був другом християнам.

Д и я к о н

Усі ми здавна знаємо Прісціллу
і можемо їй вірити на слово.

П а р в у с

Але ж не жінка хаті голова,
а чоловік, не їй його судити,
не їй за його й ручити...

Ф о р т у н а т

Та цить!

Руфін іде!

Розмова і шепотіння обривається. Мертва тиша.
З хатніх дверей виходять у триклініум Руфін, Прісцілла,
Рената, Нартал, Флегон, Урбан і Аквіла.

Р у ф і н

(зіходить з триклінія в садок до тих, що ждали там)

Шановні гості, я прошу до хати.

П а р в у с

(непривітно)

Ми тут не гості, ми прийшли на збори.

Р у ф і н

(лагідно)

Я знаю. Тож прошу почати збори,
а сам я повартую коло хвіртки,
щоб знову хто непроханий не вліз.

П а р в у с

(крізь зуби)

Запізно трохи....

Руфін

Що?

Парвус

(не відповідає і звертається до інших)

Так що ж, ходімо?

Диякон

Нам треба ще єпископа пождати.

Руфін стає коло хвіртки і засовує її. Чутно, як хтось хутко стукнув у неї.

Руфін

Хто там?

Голос за хвірткою

Господній раб.

Руфін одчиняє. Увіходить єпископ і з ним кілька християн і християнок.

Диякон

От і єпископ!

Єпископ

Мир, браття, вам.

Громада

І духові твоєму.

Диякон

Благослови нас, отче превелебний.

Диякон, а за ним усі, крім Руфіна, підходять під благословення до єпископа.

Єпископ

(до Прісцилли, показуючи на Руфіна, що стоїть осторонь)

Чи се господар хати?

Прісцилла

Так, мій отче.

Руфін
(до єпископа)

Я сам і дім мій до твоїх послуг.

Парвус тим часом щось сказав на вухо дияконові.

Диякон
(до єпископа)

Я маю щось довести, володарю,
до твого відома зовсім зокрема.

Єпископ відходить з дияконом трохи осторонь і, перемовивши нишком кілька слів, знов приступає до гурту.

Єпископ

Ходім до хати і почнімо збори.

Всі, крім Руфіна, подаються йти, але єпископ рухом спиняє Прісціллу.

Ти поки що зостанься з чоловіком.
Ненáдовго,— тебе покличуть згодом.

Прісцілла, здивована і збентежена, мовчки відходить до Руфіна попри хвіртку.

(До Редівівуса і Ренати.)

Ви теж не входьте, поки вас покличуть.

(До диякона стиха.)

Се молодим не випадає слухать.

Єпископ і громада увіходять у триклініум, диякон замкнає двері від саду. Руфін і Прісцілла застаються біля хвіртки, а молода пара проходиться по саду, тихо розмовляючи.

Руфін

Коли б ти знала, як мене тривожить
се несподіване втручання Крусти!

Прісцілла

Коли ти так боїшся, то скажи,
ми зараз підемо з твоєї хати
десь інде, може, хто притулок дасть.

Руфін

А я куди піду?

П р і с ц і л л а
Самому буде
і тут безпечно.

Р у ф і н
Як же ти гадаєш,
за кого я боюся?

П р і с ц і л л а
(стискає руку)
Вибачай!
Я справді щось не до ладу сказала.

Р у ф і н
Які то причадали ніс отой,
що по тобі прийшов?

П р і с ц і л л а
Він наш диякон
і ніс потрібні при відправі речі:
платину, чашу й інше.

Р у ф і н
Нащо ж то?
Яка ж то має бути в вас одправа?

П р і с ц і л л а
Сього тобі сказати я не смію.

Р у ф і н
(вражений)
Невже ти не впевняєшся на мене?

П р і с ц і л л а
Сього не вільно знати й неофітам,
поки вони не введені у хрест,
се божя таї́на, свята встанова.
Одно сказати можу: в тім нічого
злочинного немає, ні гидкого,
і вірити мені прошу. Ти віриш?

Руфін
(просто і щиро)

Тобі я завжди вірю без вагання.
Але скажи, коли сказати можна,—
зібрались ви не тільки для відправи?

Прісцілла

Ні, єсть і другі справи. В нас тепера
велика чвара церкву роздирає,
змагання йде, коли справляти паску,
чи в той час, як юдеї, чи не в той.

Руфін

Чи се ж так важно, що для того варто
на небезпеку наражатись?

Прісцілла

Важно.

Се може церкву розколоть надвоє.

Руфін

Ви не могли пождати?

Прісцілла

Не могли,
бо паска незабаром, треба зважить.

Руфін мовчки здвигає плечима.

Ще й інша справа є нам до обряди:
чи дозволять жінкам пророкувати?

Руфін

Хіба сей дар від дозволу залежить?

Прісцілла

Не всякий може ним послуговуватись,
хоча б і мав його, коли від того
для церкви може вийти шкода. Тим-то
і ми, жінки, повинні бути на зборах,
бо нас обходить сєє близько.

Руфін

Дивно,
невже й ця справа теж така нагальна?

Прісцілла

В єретиків жіноцтво пророкує,
і шириться та єресь, мов зараза,
вона страшна для церкви, мов чума,
і зволікати ніколи з рятунком.

Руфін

Ти щиро се говориш?

Прісцілла

Так, Руфіне,—
для мене церква дорога, як мати,
як рідна мати; все, що їй на шкоду,
болить мене, і мучить, і турбує.
На ліки їй віддати я готова
і кров свою, й життя.

Диякон

(вихиляється з дверей)

До збору, сестро!

Прісцілла йде в триклініум.
Стук у хвіртку.

Руфін

Хто там?

Голос Люцієвий

Кней Люцій.

Руфін

(одчиняє йому)

Відпровадив Крусту?

Прісцілла

(з порога триклініума)

Ренато! Редівівусе! До гурту!

Рената і Редівівус входять в триклініум.

Л ю ц і й

Так, відпровадив. Посеред дороги
він мало-мало не звернув на бенкет
знов до Летіція, та я завів
його до хати, і поклав на ліжку,
та ще й приспав, як мати немовлятко.
Я сподіваюся, що Круста завтра
забуде все, що п'яним чув і бачив,
бо він напився, наче винний міх.
Я мав з ним клопіт! Та зате вже певен,
що з ним заснула наша безпека.

Р у ф і н

Коли б вона проспала хоч до завтра!..
Не в пору був сей гість... Мені здається,
що не мине добром гостина тая...

Л ю ц і й

Як ти так думаєш, то, може, краще
ти попроси громаду розійтися?

Р у ф і н

Тепер се річ громадська, не моя.
Я все їм розказав, що знав, про Крусту,
була нарада при мені й без мене,—
коли вони тепера зостаються,
то, значить, зважили, що їм безпечно.
Не можу я їм показати порога,
коли їх сам до себе в хату кликав.

Л ю ц і й

Як сталося, що ти нас запросив?
Ти, може, став сьогодні неофітом?

Р у ф і н

Сьогодні, вчора й зроду я той самий:
я римський громадянин, більш ніхто.

Л ю ц і й

Чого ж у тебе християнські збори?

Руфін

Дозволь промовчати на се питання
і вір, що я, як римський громадянин,
супроти всіх поводжуся по правді
і з ворогами звик боротись чесно.

Люцій

Як маю розуміти сі слова
про ворогів?

Руфін

Ти гість мені сьогодні —
образити тебе я не хотів би.

Люцій

Я — твій товариш, друг з дитячих літ,
і певен, що Руфін супроти Кнея
не може мати ворожнечі, — значить,
те, що сказав ти, більше або менше
від того, що образою звуть люди.

Руфін

Ти все такий розсудливий і добрий,
яким ти змалку був, яких не звик я
між християнами стрічати.

Люцій

Дивно!
ти розуму й лагідності не бачив
у християн?

Руфін

Сього я не кажу.
В них розум є, але якийсь непевний,
немов багаття з дерева сирого,
що більше з нього кіптяви, ніж світла;
тепла теж мало. Справді, християни
лагідні понад людську міру й звичай,
а добрості в них щирої немає,
вони не людяні, вони нічого
дарма не роблять — все за надгороду,
та ще й не за малу, за вічне щастя

на небесах! На меншу не пристали б.
Нікого їм не жаль, торттури вічні
готові обіцяти з легким серцем
всім «грішникам» — так, наче бог їх кат,
що присуди виконує безумні.

Л ю ц і й

Ти помилився: бог у нас не кат,
а вищий судія. Хіба ж не краще,
якби тирани наші віддавали
всі присуди свої на розсуд божий
і «грішникам» не завдавали муки
в надії на геєну вічну?

Р у ф і н

Може.

Л ю ц і й

Так само й з розумом. Хай наш вогонь
від дерева сирого, але згодься,
що ми й сире примушуєм горіти,
а твій вогонь саме сухе, добірне
спроможен запалити, сирина ж
гниє тим часом без ужитку, марне.

Р у ф і н

Чи філософський розум не пройняв би
ту сирина?

Л ю ц і й

(заперечує, хитаючи головою)

Така природа людська,
що досконале може в ній прийматись
помалу і в тісному крузі тільки.
Якби всі римляни були подібні
натурою до тебе, я сказав би,
що Рим зробивсь Новим Єрусалимом
без чуда божого. Але я знаю,
що мало римлян є таких, як ти,
і вірю, що потрібне чудо боже,
щоб Рим відбудувати.

Руфін

Що тобі
тепер до Риму? Ти вже християнин,
«Єрусалим» тепер твоя столиця!
Республіка вже не лежить на серці,
монархію Христову ти будуєш.

Люцій

Тобі ввижається там розбрат, де є згода.
Я всесвітнянин римський і бажав би
побачить Рим столицею всесвіта,
і щоб зруйнований Єрусалим
в Італії мов фенікс відродився
і крила розпростер на римські гори.
Коли в нас буде цар один на небі,
то на землі вже місця не достане
тиранам-цезарям, і церква наша
республіку міцну заложить в Римі.

Руфін

То вже не буде Рим, бо ваша церква
не дбає про закон, про славу Риму,
вона перейняла юдейський звичай,
і віру, і закон.

Люцій

Не так, Руфіне.
Юдеї відrekliсь Мессії свого,
і він всесвітнім богом став. Так води,
з рік невеличких викинуті в море,
світ обтікають вкупі з океаном,
братаючись із водами всіх стбрін.
Тут п'яний Круста розумом простацьким
і грубими словами те завважив,
чого мудріші люди ще не знають,
та з п'яних уст пророчий дух озвався:
Христос погодиться і з Діонісом,
бо Слово вже з Ідеєю з'єдналось.
В Христі воскресне Діоніс удруге!

Р у ф і н
(смутно)

Ні, вір мені, боги не воскресають.
Міг Діоніс воскреснуть з Адоніса,
бо Адоніс був смертний. Що героя
за бога вславлено, се річ звичайна.
З рук смерті люди дістають безсмертя,
не так боги. Бог мусить жити невпинно,
так, як живе Платонова ідея,
бо як умре, то вже не воскресає.
Коли ваш бог живий, а наші вмерли,
то згода меж ними запанує
хіба тоді, коли вже й ваш умре.

Л ю ц і й

Наш бог не може вмерти!

Р у ф і н

Час покаже...

Та поки що не ви, а ми в жалобі...

(Показує на яму від статуї.)

Тут статуя стояла Діоніса,
тепер тут яма — не спіткнись на неї
як-небудь в темряві — сю порожнечу
що виповнити може?

Л ю ц і й

Я пораджу:

в ті ями, що від статуй полишилися,
ти дерева хороші посади,
і зараз твій садок повеселіє.
Бо там, де мертві постаті стояли
богів умерлих,— зацвіте весна
живою, плідною красою.

Вони який час мовчки походжають по стежках.

Р у ф і н

Друже,

ти в мене заронив зерно надії...
Коли б ти знав, як я часами прагну
повірити, ну, хоч отак, як ти,
в те християнство! Бачу я, та віра

у тебе «з зерням солі», як то кажуть,
вона холодна...

Л ю ц і й

Ні! ти помиливсь!

Хіба холодне те ждання пекуче,
що живить нас і мучить край постелі
слабого батька? Не ладні ж хіба ми
тому і руки, й ноги цілувати,
хто верне хворому здоров'я й силу?
Чи ж ми не віддамо і срібло, й злото
за ліки, хоч вони гіркі й несмачні?
Чи ж ми самі не помагаєм ревне
слабого й одурити у потребі,
щоб тільки він зажив спасенних ліків?
Хоч у душі зринає часом сумнів
про лікаря і про корисність ліків,
але як ми не знаєм більше ради,
то ми той сумнів глушимо і пильно
ховаємо від хворого. Де ж холод,
коли душа горить від сподівання?

Р у ф і н

Не знаю... Все ж непевні тії «ліки»
і небезпечні...

Л ю ц і й

Бо така ж і слабість!

А ти хіба які певніші знаєш?

Р у ф і н

Я думав, що не знаю, і даремне
прогаяв стільки дорогого часу,
бо думав, що я сам на цілий Рим
і що мені товаришів немає
для замислів моїх. Але тепера
мені щось блиснуло... От ти, такий
одважний, мудрий, благородний... інші
у вашому гурті теж мають силу
терпіти все, іти на смерть за те,
що їм здається правдою. Я бачу,
що в Римі люди є ще й героїчні,
та нащо ж те геройство марне йде!

Уділено вам силу Геркулеса
для подвигів — то знищили б ви гідру *
преторіанську, вигнали б химеру
в одежі цезарській геть з Капітоля,
стовпи закону міцно встановили б.
Утишились би й черні нуртування,
і варварів подужать ми здолали б,
запанував би римський мир усюди.

Л ю ц і й

Хто може чернь утишити, крім бога?
Хто цезарську сваволлю подолає,
пиху преторіанську погамує,
як не Христос? Хто римський мир запевнить
по цілім світі, як не добра вість
про згоду і братерство межи людьми
і про найвищу правду в царстві божім?
Заздальгідь я знаю, що ти скажеш:
традиції, законність, римські цноти.
Ох, друже, та хіба ж ти сам не бачиш,
що з того всього полишилися ями,
а постатів давно нема? Попробуй
укупі з нами садівничим бути!
Коли закон умер, нехай зростає
хоч те бажання вічної заплати
та божий страх, аби вони спинили
злочини й зло. Традиції замінить
нова легенда, ще не збайдужіла,
не спрофанована. А римські цноти
нехай відродяться у християнських —
вони доволі схожі між собою.
З тим ми діждемось другого пришестя
Христа і слави римської. Руфїне!
Одважся і ходім садок садити!
Як хочеш, я введу тебе в громаду.
Ходім!

(Подається до триклінія.)

Р у ф і н (нерішуче)

А хто ж тут буде одчиняти?
Хто буде вартувати вас?

Одчиняються двері, і смуга світла падає на Руфїна і Люція. Виходить з триклінія Прісцілла, стиха підходить, пильно придивляючись до обох.

Прісцілла

Руфїне!

Руфїн

А що?

Прісцілла

Скажи, де б нам узяти глини
або якої фарби, тільки швидше?
Нам не вигідно кликати рабів.

Руфїн

Навіщо се?

Прісцілла

Та... бачиш... там єпископ
та й вся громада зважили, що слід би
замазати той міф про Адоніса...

Люцій

(мимоволі)

Оті коштовні фрески? Ту предивну
мозаїку?

Руфїн

Прісцілло, чи ж не досить
на жертву богові твоєму статуй?

Прісцілла

Тепер не я рішаю. Ціла церква
уражена пащекуванням Крусти,
і прикро їй дивитися на те,
що спокушає до думок блюзнірських.
Єпископ не почне для нас одправи,
поки ми не забілим тії стіни.
Він наказав мені...

Руфїн

(гордо і гнівно)

Хто тут господар —
я чи єпископ? Я його не кликав

наказувать мені й моїй дружині,
як маємо держати стіни в хаті,
у нашої власній хаті!

П р і с ц і л л а

Я сама
тебе прошу, щоб ти мені дозволив
малюнки знищити.

Р у ф і н

Сама?... Прісцілло,
«де я господар, там ти господиня»,
так говорив я, шлюб з тобою бравши,
і не ламав ніколи сього слова,
не ламлю і тепер.

(З великим боєм.)

Іди руйнуй,
що хочеш і як хочеш. Та не змушуй
мене до того докладати рук —
се понад силу, я того не можу...

Д и я к о н

(трохи відхиливши двері)

Прісцілло, ми знайшли коновку фарби
і вже брати замазують.

П р і с ц і л л а

(слабо)

Гаразд...

(Стоїть на сходах, не зважаючись ані вернутись, ані йти до Руфіна.)

Сильний стук у хвіртку.

Р у ф і н

Хто там?

Г о л о с

Раби господні!

Руфін одчиняє хвіртку, в неї впадає центуріон з вояками-вігілами, що зараз займають вхід, всі стежки і сходи до триклінія.

Р у ф і н

Що се значить?!

Центуріон

Я посланий, щоб виконать закон.

З триклінія вибігає диякон і скілька християн.

Диякон

Сторожа в перистилі! Зрада, зрада!
Ховайтеся, рятуйтеся, хто може!

(Завважає центуріона з вігілами і мовчки застигає на місці.)

Нартал *(вибігає)*

Де зброя? Гей, Руфіне! боронімось!

Руфін

Я зброї не здійму на слуг закону.

Його в'яжуть, він не борониться.

Прісцилла *(кидається до Руфіна)*

Мене в'яжіть! мій чоловік не винен.

По знаку центуріона вігіли в'яжуть її вкупі з Руфіном.

Центуріон

Хто винен, хто не винен, суд рішить.

Єпископ повагом виходить і став на порозі.

Нартал *(виривається і бореться з вігілами)*

Не смієте в'язати! Я не злодій!

Єпископ

Нам сказано: не супротився злому.

Нартал кидає боротьбу і дає себе зв'язати.
Єпископ зіходить вниз і сам дає собі зв'язати руки. Вся громада
чинить те саме за його прикладом.

ДІЯ ІІІ

ОСОБИ ІІІ ДІЇ

Руфін	Редівівус
Прісцілла	Рената
Аецій Панса	Аквіла
Люцій	Флегон
Нартал	Урбан
[Парвус]	Фортунат
Єпископ	Нофретіс — рабиня Прісціллина.
Диякон	Ключар темничний.
Теофіл	

Сторбжа при темниці. Християни і християнки, що були забрані в Руфіновому домі.

Темниця, чимала, тільки дуже низька, з малими, ширшими як довгими віконцями під самою стелею. Світло падає скупю, і тільки привичне око може розглядіти добре людей, що сидять та лежать долі або снуються з кутка в куток одноманітним кроком, брязкаючи кайданами. Серед в'язнів є Теофіл, Парвус, Фортунат, Єпископ, Диякон, Редівівус, Рената і всі, що були на зборах у Руфіна. Нартал прикований до стовпа посеред темниці на короткім ланцюгу, кайдани дуже гальмують всі його рухи, але він дуже неспокійно поводитьсь і скільки може ворушиться.

Д и я к о н

Щось довго не приводять їх назад.

Ф о р т у н а т

Либонь, їх знову на тортури взято.

Л ю ц і й

І нащо се? Адже Руфін сказав все так по правді, як повинен суддям казати чесний римський громадянин.

П а р в у с (крізь зуби)

І навіть більше того...

Л ю ц і й

Що ти кажеш?

Що значать сі слова?

П а р в у с
(понура)

Я так, нічого...
Одно мене дивує, що Руфін,
той «справедливий римський громадянин»,
не ознаймив так просто, як усі ми:
«я християнин», а крутив, крутив,
сюди й туди, і сяк і так...

Л ю ц і й

Неправда!
Ніяк він не крутив, сказав одразу:
«Я добре знав, які то й нащо збори,
і самохіть, не змушений ніким,
їх запросив до себе в хату». От що
префектові сказав він, я те чув
і все затямив що до слова.

П а р в у с

Добре,
хто має добру пам'ять! А скажи лиш,
коли ти так усе запам'ятав,—
щоб він сказав, коли суддя спитався,
чи признається він до християнства?

Л ю ц і й

Що ж! він сказав: «Судіть мене за вчинки».

П а р в у с

Хіба се просто й щиро? а згадай же,
що він сказав на запит, чом у нього
не слідно культу цезаря в господі.
«Сим нехтують не тільки християни!» —
сказав Руфін, прегордо усміхнувшись,
і більш нічого не схотів казати.
Ні, правда, ще сказав, і се найгірше,
коли його про заміри спитали,
які він мав, нас кликавши до себе,—
він відповів: «Що заміряв, те сповнив».

Л ю ц і й

Нічого тут лихого я не бачу.

П а р в у с
(вибухнув гнівом)

Авжеж! Бо й ти в компанії з ним був,
ті «заміри» сповняючи!

Л ю ц і й
(не розуміючи)

Що значить...
(Раптом догадуючись.)

Ти, слухай, договорюй все до краю,
коли почав, або не починай,
а то сичиш, мов гадина підступна.

П а р в у с
(до громади)

Се так патрицій-християнин каже.
Лагідний, добрий, ввічливий.

Л ю ц і й
(трохи засоромлений)

Ні, справді,
коли в чім винуватиш, то кажи
виразно й просто, як годиться братам.
Адже ми вкупі носимо кайдани,
однакова всіх нас чекає доля...

П а р в у с
Ну, се ще невідомо, хто як довго
носитиме кайдани та й яка
кого спіткає доля...

Л ю ц і й
Нам відомо,
що ми засуджені на смерть.

П а р в у с
Тоді вже,
як вирок збудеться, відомо буде,
хто справді з нас засуджений, хто ж тільки
про людське око. Зроду не повірю,
щоб той, хто вояків на нас привів,
міг бути справді скараний на горло.

Хіба що судді зрадою заплатять
тому, хто зрадив нас.

Ф о р т у н а т

Нас Круста зрадив,
се ж річ відома нам усім,— навіщо
заводити розмови небратерські?

П а р в у с

Та Круста Крустою, а де ж був Люцій,
поки центуріон прийшов по нас?

Л ю ц і й

Приспавши Крусту, я назад вернувся,
і ми з Руфіном розмовляли.

П а р в у с

Дивно!

Патриції, замість іти на збори,
ведуть якісь балачки по кутках!
Однак ти на суді щось перемовчав,
про що була розмова межі вами.

Л ю ц і й

Я не хотів пошкодити Руфіну,
бо кожен сам про себе хай свідкує;
я навертав його на нашу віру
і мав от-от в громаду нашу ввести...

П а р в у с

(іронічно)

Але центуріон вам перебив?

Л ю ц і й

(не зовсім певним голосом)

Я думаю, що так.

П а р в у с

Все можна думать.

Л ю ц і й

(знов подразнений)

А ти що думаєш?

П а р в у с
Мої думки
хай краще будуть при мені.

Л ю ц і й
(до громади)
Вас, браття,
я кличу в судді межі ним і мною.

Ф о р т у н а т
(миролюбно)
Та нащо ті суди? «Ви не судіте,
щоб вас не суджено»,— сказав господь,
і сам він тільки спогадав про зраду
Іудину, та не судив Іуди
і не вказав апостолам його,
щоб не судили й ті.

Л ю ц і й
(тремтячим голосом)
Ти, Фортунате,
я знаю, простий духом і не тямипш,
яка отрута в цих твоїх словах...

Н а р т а л
(раптом озивається хрипким голосом)
Та що там «простий духом»? Доки будеш
ти, Люцію, тут панькатися з ними
та короводитись? Якби я був
на твоєму місці, якби мав я руки
хоч у кайданах, тільки не прип'яті
так до стіни, я б їм давно, сим «браттям»,
своє братерство показав, щоб знали,
як жалити спроквб́ла та сичати!
Кубло гадюче! перед ворогами
під ноги стеляться, мов поздыхали,
а перед братом сторчака стають
і раді закусати! Скорпіони!

Є п и с к о п
(підходить повагом з дальшого кутка до Нартала)
Смирись, мій сину...

Н а р т а л
(гостро)

Я тобі не син.
Знайшовся батько!

Є п и с к о п
(з жахом до громади)

Що вступило в нього?

Н а р т а л
Що? Жовч! Бо ви їй не давали волі
помалу вишуміти, от вона
тепер мене готова задушити,
хіба що виплюну тобі в лице!

Плює на єпископа, той сахається, громада з грізним брязкотом кайданів кидається до Нартала.

Є п и с к о п
(хутко отямившись після образи)

Не зачіпайте! Я стерпів образу,
і ви стерпіть за мене, я благаю.
Одна вівця паршива хай не губить
заразою отари усієї.

Нартал, дико, проникливо крикнувши, затіпався мов у корчах.

Т е м н и ч н и й в а р т о в и й
(впадає до темниці з ремінною трійчаткою)

Що тут у вас?

(До Нартала.)

Се знов оцей скажений?

Ти будеш тихо? Проклята почваро!

(Потягає його кілька разів трійчаткою, той хрипить, заціпивши зуби, вартовий виходить знов за двері, кілька раз оглянувшись і загрозивши на ході трійчаткою.)

Який час у темниці панує важка тиша.

Л ю ц і й
(підходить до Нартала, що якось весь опустився, немов умерлий на хресті)

Здається, він зомлів. Хто має воду?

Р е н а т а

*(подає воду в глиняному кувлику і допомагає Люцієві очу-
тити Нартала)*

Вже дивиться. Либонь, йому вже легше...

(Відходить знов набік до свого нареченого Редівівуса.)

Л ю ц і й

*(тихо до Нартала. Вся дальша розмова ведеться впівго-
лоса, ледве коли чути її іншим)*

Мій дорогий, коли б ти знав, як тяжко
мені, що ти за мене постраждав.
Але ж даремне ти так стурбувався,
бо я зовсім уже не так журюся
тим, що про мене Парвус той говорить,
я вірю, що як не тепер, то згодом,
а правда виявиться всім їм навіч.
І я прошу тебе, на ймення дружби,
на ймення тої влади, що колись я
мав над твоєю щирою душею...

Н а р т а л

(тихо, але терпко)

Не говори до мене і не згадуй
про тую владу. Я ж і сам те знаю,
що був твоїм рабом, що ти, патрицій,
римлянин і багач, купив мене,
убогого та дикого номада *,
і з тілом, і з душею.

Л ю ц і й

Любий хлопча,
я ж викупив тебе, а не купив!
Ти був моїм рабом хіба хвилину
і то формально.

Н а р т а л

Завжди був рабом!
Римляни ж не дають ніколи, зроду
своїм рабам визво́лу. Ти купив
мене з душею. Поки був у пана,
я знав, що слід римлян всіх ненавидіть,
а тут я мусив полюбити тебе.

Л ю ц і й

(з лагідним усміхом в голосі)

Хіба ж се зле?

Н а р т а л

(крутить головою, при чому кайдани стиха бряжчать)

О зле, се дуже зле!

Се щонайгірше!.. Я колись був дикий,
і щирий, і палкий, як звір в пустині.
Попавшись в клітку, гриз і сіпав грати,
як лев, як барс, і рвався у пустиню
або на ворога, на свого пана,
і, певне б, вирвався або сконав,
якби не ти.

Л ю ц і й

Тебе я не неволив,
ти міг іти додому, якби хтів.

Н а р т а л

Якби хотіти міг! Але ж, кажу я,
тим і панує хитрий Рим над нами,
що він нам одбирає змогу хтіти.
Римлянин всяк загине сам скоріше,
ніж варвару дасть волю,— так і ти!
Ти став мені показувати зараз,
не через грати, а на вільній волі,
красу Італії, багатство Рима,—
у мене дух зайнявся! І забув я
пустиню рідну й батьківський намет
для нечесті блискучої. А потім
ти показав мені ще інші скарби,—
світ філософії, науки, хисту,—
і я, нещасний варвар, думав щиро,
що я римлянином навіки став,
що й Рим прийняв мене за свого сина...
Я помилився, хутко показали
мені сю помилку твої країни,
патриції та запанілі хами,—
щодня вони презирством виклика́ли
зо дна душі моєї знову звіра,
і знову я ставав номадом диким,
душею повертаючись додому.

Але ти знов на мене сплів сильце:
ти навернув мене у християнство.
Тоді-то й почалася повна влада,
безмежне панування надо мною.
Ох, як же тяжко я тоді страждав!
Не знав ти, як було ридав я гірко
по ночах, як оплакував неволю.
І жалував про ту залізну клітку,
де я був тілом раб, душею вільний.
Та вороття мені вже не було.
Краси Італії, багатства Рима
і скарбів розуму не досить стало
для відпущенника, що ти розпестив.
Зопсована душа запрагла неба,
розкóші вічної, надземних скарбів,
і я за них продав і честь, і гордість.

Л ю ц і й

Але здобув любов і спокій духу.

Н а р т а л

Неправда! Сам ти знаєш, що неправда!
Я не навчився ворогів любити,
я сам себе дурив, що їх люблю,
щоб хоч обманом запобігти неба.
Але ж обманом неба не здобути,
і я зламав себе зовсім даремне,
я на безслав'ї гину — ні за віщо!
прикутий, мов собака, до стовпа,—
от надгорода за життя собаче!
Я не любив нікого, окрім тебе,
тебе ж любив, як пес той свого пана,
бо я не знав, що ти найгірший ворог,
а то б ненавидів тебе й тоді
так, як тепер. Але ж я тільки тута,
на довгому темничному дозвіллі,
збагнув усю глибіню моєї ганьби
і твій злочин.

Л ю ц і й

(з глибоким почуттям, щиро)

Моя дитина бідна!

Нартал проривається коротким риданням, але зараз гамує його в собі силоміць.

Н а р т а л

Мовчи! Мовчи! Ти знов мене оплутать,
піймати в пастку хочеш? Знаю я
тепер всі підступи лукаві римські.
Я зрозумів тепер, що вас призводить,
вас, вояків жорстоких, переймати
релігію любові та покорі,—
ви сковуєте тим ще не закутих,
без війська хочете весь світ зажерти,
всіх варварів в кормигу запрягти,
всі Карфагени зруйнують без зброї.
Хіба ж неправда?

Люцій мовчить

Га, мовчиш, мовчиш?
Ага, я наступив тобі на горло?

Л ю ц і й

Ні, ні, пожди! Яка ж кормига буде?
Нехай над вами Рим і запанує,
але ж не зброєю, любов'ю тільки.

Н а р т а л

Хотів би ти, щоб Карфаген тепера
над Римом панував, хоч би й любов'ю?

Люцій мовчить.

Тепер мене нічим ти не одуриш,
нічим не зв'яжеш дикої душі!
Ох, якби тільки сих кайданів збутись,
помстився б я на Римові!

Л ю ц і й

Нещасний!

що б ти зробив?

Н а р т а л

(раптом вигукнув на всю темницю)

Пожар пустив би в Римі!

В громаді чутно крик жаху.

І римський попіл вітром би розвіяв,
і сіль посіяв би на пожарині,
щоб і трава не виросла!

Дехто з християн

О боже!

Що тільки сей безумний варвар каже?

Фортунат

Коли б там ще дозорці не почули...

Люцій

(уже трохи суворим голосом)

Ти плещеш неподобне. Се неправда.

Ти б не одваживсь на таке ніколи.

Нартал

Я б не одваживсь?!

(Раптом замовк, потім глухо застогнав.)

Адже правда! правда!

згноїв мою одвагу Рим!

Бурно ридає з лютості і з жалю. Люцій стоїть коло нього мовчки, опустивши руки, далі, зітхнувши, відходить.

Нартал

*(заводить так, що нагадує орієнтальний надгробний спів-
плач)*

Ой горе, горе! Батьківські намети!

Нащо я зрадив вас? О ясна зброе,

чом я тебе на ворога не зняв?

Флегон

(з марновірним жахом)

Хто меч підійме, від меча загине.

Нартал

(з раптовим поривом, немов з радістю)

Боги мої! Яка почесна смерть!

Чом я про се давно не догадався?

(Сміється спазматично, потім уриває.)

Ех! є про що журитись! От візьмуть нас,
і варварів, і римлян, чорних, білих,
гарненько всіх засмолять і запалять,

мов скіпочки. І будем ми світити
в садах у цезаря,

(знов зо сміхом)

мов світло правди!

Є п и с к о п

Безумний мовив мудро ненароком:
«Ми будемо світити світлом правди».
Се пам'ятаймо і радіймо серцем,
що бог сподобив нас такого щастя.
Співаймо алілуя!

Д и я к о н

(а за ним хор християн)

Алілуя!

Осанна в вишніх! Слава в вишніх богу!..

Шалений сміх Нартала покривається голосним екстатичним співом християн. Одчиняються двері, і сторожа вводить скованого Руфїна, в самій туніці, без тоги, він блідий, змучений, ледве переступав ногами, слідом за ним вносять Прісціллу з слабкими ознаками притомності.

Н а ч а л ь н и к с т о р о ж і

(до в'язнів)

Гей ви! Чого се так розвеселились?
Доволі галасу!

Спів утихав. Нартал тільки не втих.

(До сторожі.)

Сього замкніте
у карцер на ніч.

(Показує на Прісціллу.)

Тут її кладіть.

Вона, напевне, вмере сієї ночі.

Показує місце в ніші, де й кладуть Прісціллу на соломі, Руфін сідає коло неї долі, прихилившись до стіни.

(До Руфїна.)

А ти надумайся, натисни пам'ять,
а то як візьмем завтра на тортури,
то вже не випустим живим. Добраніч!

Виходить з сторожею і з Нарталом.

Л ю ц і й

(надходить до ніші. Пошепки до Руфіна)

Вас мучили?

По тілу Прісцілли пробігає тремтіння.

Р у ф і н

(махає на нього рукою)

Не згадуй... не питай...
не озивайсь, нехай вона спочине.

Л ю ц і й

(ще тихше)

А ти?

Р у ф і н

Я так... я буду коло неї...
лиши нас...

Люцій відходить набік.

Л ю ц і й

*(до Парвуса, що стоїть при стіні, супротивній ніші,
поруч з пресвітером Теофілом)*

Що, твоє сумління чисте?

П а р в у с

Чому ж бо ні?

Л ю ц і й

*(показує на нішу, де лежить Прісцілла, а коло неї сидить
Руфін)*

Ти бачиш тих обох?

П а р в у с

Так що ж? Хіба то я завдав їм муку?

Л ю ц і й

А що ти говорив тут, пригадай?

П а р в у с

Що говорив, те й знов сказати готовий.

Л ю ц і й

Ти знаєш, за що мучили Руфіна?

П а р в у с

Обох їх мучили, щоб допитатись,
хто був той другий, що покинув збори
укупі з Теофілом.

Л ю ц і й

Ну, і що ж?

Ти чув, що говорив отут начальник?

П а р в у с

Прісцілла вже ж не скаже, хоч і знає!

Л ю ц і й

Але й Руфін...

П а р в у с

(перебиває)

Не знає, то й не скаже,
а якби знав, то певне б не мовчав.

Л ю ц і й

(ледве-ледве панує над собою)

Ти доведеш мене до божевілля
чи до гріха!

Т е о ф і л

(озивається повагом)

Ти, Люцію, даремне
сам знов розпочинаєш ту розмову,
що раз уже до лиха довела.
Встрявати в неї не хотів я досі,
бо каменя на ближнього свого
я кидать не люблю, хоч і за діло.
Я думав, хай тобі вже краще Парвус
«Хомою неймовірним» видається,
ніж в другові пізнати Юду маєш.

Люцій
(спалахнувши)

Іуду?.. Теофіле, ти подякуй
своїй сивизні, що стерпів я сее.

Теофіл

Сивизна ж та мені не дозволяє
словами розкидати необачно,
я тільки те кажу, чого я певен.
Чи знав Руфін товариша мого,
того не відаю й казати не буду,
але ж як він казав про мене Крусті,
що я вернувся з Галлії*, те чув я
на власні вуха.

Люцій
(здивований до краю і збентежений)

Ні, ти помилився,
тобі причулося.

Теофіл

Скажи ж ти сам,
від кого Круста міг про те дізнатись,
що «давній друг Руфінового батька
вернувся з Галлії»? По сих ознаках
знайшли мене й забрали. А раби
Руфінового дому вже до краю
мене вклепали.

Люцій

Їх же кликав Круста!

Теофіл

Раз і Руфін покликав.

Люцій

Теофіле!

Руфін тебе не знав, я запевняю,
він батька втратив ще малим хлоп'ятком
і друзів батькових з очей втеряв.
Про те, що ти вигнанцем був і де,
ніяк не міг він знати.

П а р в у с

А Прісцілла
чи не могла йому сказати?

Т е о ф і л

Нічого
додати чи відняти більш не можу.
Що знав, те я сказав.

(Відходить до другої стіни.)

П а р в у с

(Єхидно до Люція)

А ти що скажеш?

Л ю ц і й

(не вважає на нього, в задумі)

Ні, ні... се щось не так... не може бути...

(Підходить до ніші.)

Прости, Руффіне, маю щось питати.

Р у ф і н

Не можна потім?

Л ю ц і й

Ні, нагальна справа.

Р у ф і н

(з великим зусиллям встає. Люцій йому помагає, вони відходять трохи далі від ніші, туди, де стоїть Теофіл; Руфін прихиляється до стіни. Парвус, побачивши те, надходить ближче до їх)

Ну що там?

Л ю ц і й

(поспішно, без наміслу)

Ти казав про Теофіла
що-небудь Крусті?

Р у ф і н

(пригадує)

Теофіл? Се хто?

Л ю ц і й
(показує)

Оцей старий.

Р у ф і н

А, сей... Стривай, згадаю.
Як се було?.. Щось Круста здивувався,
що гість мене не знає, тут я мусив
щось вигадати раптом...

(Спиняється, тре собі чоло.)

Л ю ц і й

Ну і що ж?

Р у ф і н

Здається, я сказав, що він друг батьків
і довго в Римі не бував... здається,
сказав, що він з Германії приїхав.

Л ю ц і й

Не з Галлії?

Р у ф і н

Чи з Галлії... тепера
вже не згадаю, що я плів тоді,
бо я й тоді не дуже теє тямив.
Та нащо се тобі?

Л ю ц і й

Так, треба знати.

(До Теофіла.)

От бачиш, се випадок нещасливий,—
він мовив навмання, не знав, що вигад
зійдеться з правдою. Бач, як се просто!

Р у ф і н

З якою правдою? Який випадок?

Т е о ф і л

Випадок той, що по твоїх словах
мене у Римі викрито.

Руфін
(мов ужалений)

Що кажеш?!

Теофіл
Те, що було.

Руфін
А чом же на суді
мене про те нічого не питали?

Теофіл
Бо як мене взяли, то я признався,
хто я і звідки,— що ж було зрікатись?

Парвус
(надійшов тим часом до їх)
Та шпигів добровільних не питають
прилюдно судді.

Руфін
Шпигів добровільних?!
Ти...

Люцій
(бере його під руку)
Дай, я проведу тебе назад.
Прісцілла там сама.

Руфін
Ні, я не можу
сього так залишити.

Люцій
Та нема що
про се балакати, се ж ясна річ:
випадок нещасливий, Теофіле,
адже й тобі се ясно?

Теофіл
Що я чув,
те я сказав, нічого більш не знаю.
Хай бог твоє сумління судить.
(Відходить у глибину темниці.)

Руфін
(услід Теофілові)

Слухай!

Я Римом присягаю...

Теофіл не вертається і не озивається.

Парвус
Не приймаєм
такої присяги. Лиш бог єдиний,
якби посвідчив, був би свідком певним.

Диякон
(надійшов на остатні слова)
Не спокушайте бога й не кляніться
нічим. Так — так, ні — ні, — без жадних
присяг.

Парвус
Поганам я на слово не повірю
ніколи в світі, присяги ж поганські
для мене марні.

Диякон
Брат наш не поганин.
(До Руфіна.)
Ти ж християнин?

Руфін
(холодно і вже спокійно)
Се не йде до речі.

Парвус
Отак він завжди! Люцій говорив,
що вже Руфін до віри нахилився,
чому ж тепер не може він признатись
до віри просто? Саме був би час!

Люцій
От, власне, що тепер не час. Образа
була б для бога, якби хто признався
до нього для хвилевої користі.
Я розумію, чом Руфін волів

для сього вибрати хвилину іншу
в слухніший час. Я ж, давній християнин,
тобі за нього ручу.

П а р в у с

Певна річ!
Ви однієї спілки! Християнин
в тобі перед патрицієм сховався.

Л ю ц і й

О боже, дай терпливість! Чоловіче,
подумай же: яка б йому вигода
була в тому, щоб Теофіла зрадить?

П а р в у с

(затяго)

Така ж самісінька була й тобі,
як ти тоді центуріона кликав
на нашу згубу! Ви обоє вкупі
там накладали!

Р у ф і н

(спокійно)

Іншої подяки
од вас не сподівався я ніколи.

Л ю ц і й

Сим не жартуй, ми мусим оправдатись.

¹ Р у ф і н

Я не оправдуюсь проти безглуздя.
Щоб ти, патрицій, як він каже, друг мій,
центуріона вів до мене в хату —
се щось таке безглузде, що не варте
відповіді поважної.

П а р в у с

Ну, добре,
а нащо ти скликав у себе збори,
не будши християнином? Невже ж пак,
щоб догодити жінці? Не чував я
щось про такі подружні подарунки!

Чому ж ти вже для більшої догоди
не вступиш до громади?

Руфін мовчки відходить і сідає коло Прісцилли.

П р і с ц і л л а
(слабким голосом)

Ви про що там
змагалися?

Р у ф і н
Та так, пуста розмова,
ти не турбуйся...

П р і с ц і л л а
Голос твій тремтить.

Р у ф і н
Я змучений.

П р і с ц і л л а
Се правда. Ляж, єдиний,
все ж буде легше.

Парвус, а за ним Люцій підходять до Прісцилли.

П а р в у с
Вибачай, Прісцилло,
що я турбую...

Л ю ц і й
Схаменися, брате!
Тривожити сю мученицю!

П а р в у с
Слова
єдиного прошу, се вже ж не тяжко.
Я хтів би знати, чи тобі траплялось
про Теофіла з мужем говорити?

П р і с ц і л л а
(байдужо)
Не пам'ятаю, може, й говорила...

П а р в у с
(до Люція злорадо)

Се значить, що напевне говорила,
і значить, не випадком, а свідомо
Руфін про нього Крусті розплескав!

П р і с ц і л л а
(поспішно, голосніше, ніж досі)
Що ти говориш? Бійся бога, брате!

П а р в у с
А ти не знаєш, нащо то Руфін
закликав нас до себе? Ти просила
його про те?

П р і с ц і л л а
Ні, не просила. Сам він
те в своїм серці зважив.

П а р в у с
Чи не хтів він
в той вечір неофітом об'явитись?

П р і с ц і л л а
Того не знаю.

П а р в у с
Досить. Вибачай,
що я тебе потурбував.
(Відходить набік.)

П р і с ц і л л а
Руфіне!
Якесь нещастя! В чім нас винуватять?

Р у ф і н
Тебе ніхто ні в чім не винуватить.
А я обвинувачень не приймаю.
Я знаю, ти без присяги повіриш,
що я не зрадник.

П р і с ц і л л а

Я, Руфїне, вірю
без присяги й без слів, та інші браття...

Р у ф і н

Яке мені до інших діло?

П р і с ц і л л а

Правда,
тобі вони чужі, але ж мені
вони брати, вони родина близька
душі моєї! Я не можу знести,
щоб ти з іменням зрадника зостався
у пам'яті нащадків християнських!

Л ю ц і й

Прісцілло, заспокойся, я сю справу
єпископу й громаді розкажу
і суду попрошу.

П р і с ц і л л а

Іди, мій брате,
іди, хай дух святий тобі допоможе!
Люцій іде в глибину темниці до єпископа.

П р і с ц і л л а

(пригнічено)

Іще одна доклалася вага
до тягару великого на серці...
О господи, дай силу донести
з покорою тягар сей...

Р у ф і н

Що ж, єдина,
тебе гнітить, окрім сієї справи
про вигадану зраду?

П р і с ц і л л а

Сяя справа
не так би пригнітала, якби я
не знала, що єдино задля мене
страждаєш ти невинно. Якби справді

могла я відповісти на питання,
чи не хотів ти стати неофітом:
«Так, він хотів, я знаю се напевне»,—
мені було б тоді на серці легше.

Р у ф і н

Чому? Хіба ж се справу одміняє?

П р і с ц і л л а

Безмірно! Та хоч би й не відмінило
сієї справи, я б сама те знала,
що ти загоду матимеш від бога
по всіх стражданнях.

Р у ф і н

Я тії загоди
ніколи не хотів би, хоч би й справді
пристав до християнства,— сяя думка
мене б скоріш від нього відштовхнула.
Не для користі власної я прагнув
повірити в обітниці великі
нової віри, що в одній розмові
мені відкрив і роз'яснив був Люцій.

П р і с ц і л л а

Ви говорили? Ти се прагнув щиро?

Р у ф і н

Так, щиро!

П р і с ц і л л а

От мені тепер вже легше...

(Закриває очі і всміхається.)

Я в тілі навіть вже не чую болю...
І що ж, скажи, ти міг би прихилитись
до віри нашої? Я се питаю
не для громади, не для сеї справи,
мені с а м і й, с а м і й се треба знати!
Скажи, ти міг би?

Р у ф і н

(подивившись на неї, робить героїчне зусилля)

Міг би.

П р і с ц і л л а
(тихесенько)

Слава богу!

*(Безгучно ворухить устами, немов проказуючи молитву,
руки набожно складені на грудях, очі закриті.)*

Єпископ, а за ним більшина громади наближається до Прісцілли
та Руфіна.

Є п и с к о п

Тобі не тяжко говорити, дочко?

П р і с ц і л л а

Ні, ні, не тяжко, превелебний отче!
Руфіне, підведи мене, я сяду.

Руфін підводить її так, що голова її спирається йому на груди.

Питай, мій отче, рада відповісти
я на твої питання все по правді.

Є п и с к о п

Чи говорив твій чоловік тобі,
для чого він нас кликав до господи?

П р і с ц і л л а

Про се було б і говорити зайво,
він остеріг, що збори в катакомбах
вже небезпечні й наказав тому,
щоб я вас кликала в господа нашу.
Річ ясна: він гадав, що безпечніше
в господі нашій...

Є п и с к о п

Досить. Ти не знаєш,
як ставився твій муж до християнства?

П р і с ц і л л а

Все знаю і нічого не втаю.
Він перше мав до нього неохоту,
хоч і не вірив пбклепу на віру
і не хвалив ганьби на християн.
А потім щиро прихиливсь душею
до віри нашої і міг би зараз

пристати до громади, якби сее
обвинувачення не заважало.

Єпископ

Ти знаєш се напевне?

Прісцілла

Так, напевне!

В громаді шепотіння. Парвус про щось пошепки перечиться з іншими.

Єпископ

Коли ж могла настати сая зміна
в душі Руфїновій?

Прісцілла

(щось пригадує з хвилину)

Було се, певне...
либонь, в остатній вечір. Ви послали
мене шукати глини. Я застала
Руфїна з Люцієм в садку, обидва
провадили розмову, я вгадала
по їх обличчях, що розмова тая
була поважна, про високі речі
і небайдужі для душі. Гадаю,
що та розмова думку одмінила
моєму чоловікові.

Єпископ

Ти кажеш,
що Люцій був з Руфїном у садку,
як ти прийшла?

Прісцілла

Так, превелебний отче.

Єпископ

Коли вернувся Люцій, ти не знаєш?

Прісцілла

Коли мене покликано до гурту,
то саме одчиняв йому Руфїн.

Р е д і в і в у с - Ф а в с т і н
І я т е ч у в.

Р е н а т а - Н е г р і н а
І я т е ч у л а.

Є п и с к о п
(до Парвуса)
С и н у,
ти мусиш Люція перепросити
за необачні та вразливі речі.

П а р в у с
(примушено)
Прости мені, мій брате.

Л ю ц і й
Бог простить.
Та не для себе я здійняв сю справу,
а для невинного Руффіна.
(До єпископа.)

О т ч е,
перепитай ще ти сестру Прісціллу,
нехай вона, сумлінно пригадавши,
нам скаже, чи вона не говорила
Руффінові про Теофіла.

Є п и с к о п
(до Прісцілли)
Дочко,
ти чула се питання — дай відповідь.

П р і с ц і л л а
(помалу, голосом упевненим, хоч з великими паузами)

Святого духа я благала ревне
зміцнити думку... просвітити пам'ять,
розхитану й затемнену від мук...
І зглянувся господь — я серцем чую...
Як у душі моїй слова Христові,
так в пам'яті моїй усі розмови,

які я мала з чоловіком, стали,
немов написані... Я їх читаю,
мов розгортаючи пергамент...

(Довга пауза.)

Ні!

Про Теофіла там нема ні слова.
Се свідкування від святого духа —
тепер мої уста його знаряддя.

Є п и с к о п

(до Теофіла)

Що скажеш ти на се?

Т е о ф і л

Те, що й казав:
нічого більш додати я не маю,
відняти теж не можу.

Л ю ц і й

Отче й браття,
сестрі Прісціллі можемо повірить,
як праведній душі у царстві божім.
Хто може їй не вірити?

Г о л о с и з г р о м а д и

Се правда!
Вона свята! Христос її злюбив!

П а р в у с

Сестрі Прісціллі вірить я готовий,
але Руфіновій жоні не можу.
Коли в подружжі є дві різні віри,
там жінка має дві душі: одна
святою може бути, але друга
за чоловіком лине хоч у пекло.

Г о л о с и з г р о м а д и

Се правда!
Влучно, влучно Парвус мовив.

Єпископ
(до Парвуса)

Не спокушай малих сих. Нам Прісцілла запевнила, що сам Руфін вже близький до шляху в царство боже.

Парвус

Я волів би, щоб се сказав хто інший, а не жінка Руфінова, та ще й при чоловіку... Та хай і так. Нехай розмова з другом Руфінові змінила думку так, як не могли змінити всі розмови з дружиною, що здавна християнка. Та Круста ж був ще до розмови тої, тоді ж Руфін іще невірним був, і всі оті розмови, що Прісцілла читала нишком перед нами в думці, велися ще з невірним чоловіком.

(До громади.)

З невірним, браття, але з чоловіком. Нехай тепера чоловік той близько до шляху в царство боже, але де він стояв у ті часи, коли Прісцілла не тільки з ним провадила розмови, а й жінкою невірному була? І де могла тоді Прісцілла бути, яким шляхом її душа ходила, коли до чоловіка серце рвалось? Чи не було і в неї дві душі? Котра ж із них тепера нам свідкує? Чи свідкування се не є провина проти святого духа? Хто се скаже?

(До Прісцілли.)

Як може бути, щоб тіла ходили одним шляхом і вкупі, але душі двома шляхами й врозтіч?

Прісцілла

Се питання

за нас господь рішив, і я не мушу його рішення людям відкривати.

Р у ф і н

(нахиляється до неї і шепоче)

Відкрий їм правду про подружжя наше
і відлучи себе від сеї справи,
за віщо маєш ти це все терпіти?

Прісцілла хитав заперечливо головою і слабо всміхається.

П а р в у с

Велебний отче, браття й сестри в бозі,
ви чуєте, як міниться їй мова,
коли заходить річ про чоловіка?
Хіба таке ми звикли чути від неї,
від щирої, як золото, Прісцілли?
Як очерет, хитаються слова:
мені одно казала, вам знов інше
на всі питання.

Ф о р т у н а т

Може, їй тортури
думки поплутали...

П а р в у с

Не знаю, може...
одначе на тортурах не сказала
нічого зайвого сестра Прісцілла,
то, значить, їй думки не потьмарились.

Л ю ц і й

(не витримує)

Та там же не було такого ката,
як ти!

П а р в у с

(іронічно)

Спасибі, брате!

Є п и с к о п

Мир вам, діти!

(До громади.)

Пора нам закінчити сюю справу.
Ми ж не судити — вислухати мали.
Ми чули все, що нам сестра Прісцілла

могла й хотіла розповісти. Суд
не нам належить, а святому богу.
Той єсть найвищий судія над нами.
Колись одне подружжя провинилось
гріхом великим у христовій церкві,
той гріх перед апостола понесли
брати на суд, апостол гріх побачив,
та не судив. Сам бог скарав подружжя.
Ждім божого суда.

Л ю ц і й

Велебний отче,
невже оце твоє останнє слово?

Є п и с к о п

Так, сину мій.

Відходить пабік, за ним більшина громади.

П р і с ц і л л а

(до Люція)

Мій брате, не турбуйся.
Суд божий прозорливіший над людський,
і я його спокійно жду. Суд божий
не помиляється.

Р у ф і н

(стиха до Люція)

Згадай, мій друже,
розмову в нашому садку й подумай,
чи ти б сказав ізнов усе те саме?

Люцій, похиливши голову, мовчки відходить в інший куток. Рап-
том одчиняються двері і вривається Нофретіс, Прісціліна
єгиптянка-рабінця.

Н о ф р е т і с

Та де ж вони? Як темно! боже, боже!

П р і с ц і л л а

(стиха озивається)

Се ти, Нофретіс?

Нофретіс

Я, кохана пані!

*(Кидається на голос Прісцилли і припадає їй до ніг, го-
лосячи.)*

Ох, наймиліша пані! Ой, ніжки,
ніжки біленькі, змучені та збиті!

(Цілує ноги.)

Ой, рученьки поранені!..

(Припадає до рук.)

Прісцилла

Вгамуйся,
радіть повинна ти з моєї долі.

Нофретіс

(пристрасно)

Не можу, пані!

Прісцилла

Я тебе прошу,
не завдавай тортур моєму серцю.

Нофретіс

*(з величезним зусиллям гамує ридання, розсовує собі
одежу на грудях і дістає звідти фігурку бога з бараня-
чою головою)*

Ось, люба пані, я тобі принесла...

Прісцилла

(з жахом)

Нофретіс! бійся бога! Знову ідол?
~~Невже ти~~ зрадила Христа?

Нофретіс

(невинно)

Ні, пані,

як зрадила, хай бог мене скарає!
А се не ідол.

Прісцилла

Як же? Се Аммон!

Нофретіс

Ні, пані наймиліша, се ягнятко,
ягнятко боже! Брат один з Єгипту
мені його привіз, побожний брат.

Прісцілла

Він помилився, хоч і в добрій вірі.
Ні, ні, Нофретіс, не прийму сього.

Нофретіс

То, може, ласка ось оце прийняти?
(Виймає круглий камінчик і подає Прісціллі.)

Прісцілла

Камінчик? Що ж се? Нащо?

Нофретіс

(таємниче)

О, це сила,
велика сила! Се велике слово.

Прісцілла

Тут щось написано?

(Читає напис на камені)

«Абраксас». Що за нечисть!
тебе хтось одурив, ти кинь сей камінь.

Нофретіс

(смутно)

А брат казав, що втишує се болі...

Прісцілла

Не треба втишувать, я не страждаю.
Я щось тобі скажу. Схилися ближче.

Нофретіс нахилиється.

Твій пан, Руфін, вже серцем привернувся
до господа.

Нофретіс

Ой, слава ж тобі, боже!
То се ж і пан воскресне вкупі з нами!

Не будеш ти вдовицею в раю!
Ой, як же наші всі зрадіють! Пані!
Позволь мені усім це розказати!

П р і с ц і л л а
(всміхаючись)

Як хочеш...

Н о ф ф р е т і с

Я піду їм всім скажу,
що й пан мій вже святий, не тільки пані!
Щаслива ж я, святих панів рабиня!..
Біжу! Лечу! Я хутко знов вернуся...

(Поривчасто падає Прісціллі до ніг і цілує їх, потім схоплюється, біжить до дверей і стукає в їх кулаками.)

Гей, варто, відчини!

1 - й в а р т о в и й
(одхиляє двері)

Куди спішишся?
(Зачіпає Нофретіс.)

Н о ф ф р е т і с
(відштовхує його)

Ну, відчепися! Я не маю часу!
(Зручно прослизнувшись попід його руками, вибігає геть з темниці, вартовий зо сміхом зачиняє двері, не входячи в темницю.)

П р і с ц і л л а
Руфїне!

Р у ф і н
(надходить)

Що, Прісцілло?

П р і с ц і л л а

Сядь край мене,
дай прихилитися до тебе, любий.

Руфін сідає так, що Прісцілла прихиляється до нього! Їй не видно його обличчя, вона дивиться поперед себе:

Коли б ти знав, як радісно мені...
Уже давно, давно так не бувало...
Ні, так, здається, не було ще й зроду...
І знаєш... пахилися ближче... ближче...

Руфін нахиляється зовсім близько, так що Прісцілла говорить мало не на вухо йому шишкою.

Якби тепер нас визволило чудо
в темниці сеї, я була б твоя,
зовсім твоя....

(Голосніше.)

Щасливий ти?

Руфін

(знов підводить голову так, що Прісціллі не видно його обличчя)

Нас чують.

Не можна говорити.

Чутно бренькіт замка

Хтось прийшов.

(Трохи відступає від Прісцілли.)

В одчинені двері увиходить Аєцій Панса з ключарем.

Панса

(з порога)

Де тут Прісцілла?

Прісцілла

Боже! Татків голос!..

Ключар

(ввічливо, навіть облесливо, провівши Пансу до ніші)

Преславний пане, розмовляй в спокою,—
як хто з старших надійде, я скажу.

(Виходить.)

П а н с я

(якусь хвилину мовчить, зрушений, прислонивши трохи обличчя тогою, тимчасом як Прісцілла силкується встати йому назустріч, а Руфін мовчки стискає йому руку. Далі говорить голосом тремтячим, з видимим зусиллям удавати твердість і суворість)

До чого я дожив?! Чого діждав?!
Яка неслава на весь рід мій впала!
Від кого ж? Від єдиної дитини...

Р у ф і н

Даремне ти її картаєш, батьку.

П а н с я

(до Руфіна, гостріше)

Так, справді, слід мені тебе картати,
а не її. Ти взяв її від мене
в звичаях добрих виховану, чесну,
римлянку справедливу — чим же стала
вона в твоєму дому? А тепера
яку нову госпóду ти їй дав?
Матрона римська — у тюрмі домує!
Подружнє ложе їй — гнила солома!
І тілові її не муж господар,
а кат...

(Голос йому переривається, і він знов закривається тогою.)

П р і с ц і л л а

Мій таточку, не гань Руфіна!
Не він мені, а я йому дала
нову госпóду і нового пана.

П а н с я

(знов запанував над собою)

Сьому б то правда? Що я чую, зятю?
То се вже ти в ярмі у жінки ходиш?
Скинь те ярмо! Ти ж пан їй по закону!
Якби ще я мав право над дочкою,
я знав би, як направити її
на чесний шлях!

Руфін

Прісцілла чесна, батьку,
їй честі не уймай.

Прісцілла

Є справи, тату,
де вже ні батьківське, ні мужнє право
не мають сили.

Панса

Що ж то вже й за справи!

Руфін

Так, батьку, вір мені,— немає сили,
що змусила б до зради християнку,
душею щиру, серцем незрадливу.

Панса

*(тратить свою удавану суворість. Тривожно, безпо-
радно)*

Так що ж се? Як же се? Я не збагну...
Так чим же се скінчиться? Як же буде?..

Прісцілла

(простягає до нього руку)

Сядь, батеньку, край мене, поговорим.

Панса сідає коло Прісцілли, вона притуляється до його плеча го-
ловою.

Я, таточку, не вірю, щоб ти справді
нечесною вважав свою Прісціллу.

Панса

(розчулений)

Ні, ні, забудь про се, моя дитино!
Ти чесна, добра, ти лагідна, вірна,
у матір ти вдалась... А знаєш, мама
за ціле наше життя подружнє
мене вразила раз лиш — тим, що вмерла...

Прісцілла

Так саме мушу й я вразити...

П а н с а

Доню!

Не говори такого! Мама вмерла,
бо час її настав, боги судили,
в недугую прийшла до неї смерть.
Тобі ж боги не відняли здоров'я,
твоє життя в твоїх руках.

П р і с ц і л л а

Ні, тату,

настав уже й мій час. Отак невидно
перетинається життя людське...
Я здавна вже мов гість на сьому світі.
Душа моя вгорі...

П а н с а

(встає, відчужений дивним екстатичним виразом її слів)

Руфїне! Що се?

Вона мов зачарована! Запевне,
дання дали їй тії християни.

(Трясе Прісціллу за плече, мов хоче пробудити.)

Прісцілло! Донечко моя! Прокинься!
Опам'ятайся!

П р і с ц і л л а

(просто)

Батеньку, чого ти?

Таж я зовсім притомна.

П а н с а

Лихо тяжке

з притомністю такою... Ні, Руфїне,
я вже до тебе вдамся. Ти ж бо знаєш —
для мене ти не зять, а син єдиний,
тобі я передам своїх пенатів,
коли умру.

Р у ф і н

Я вмиру скоріш від тебе.

П а н с а

Ой не кажи сього! Се ніж для мене!
Та що з тобою? Я не розумію.

Яке тобі до сеї секти діло?
Я не збагну! Се просто божевілля!

Руфін

Бач, довго пояснити, як се склалось,
а часу обмаль. Вір мені на слово, —
я б не завдав тобі такої рани,
якби мене не змусила до того
повинність вища над родинні зв'язки.

Панса

Яка ж повинність? Ти ж повинен жити,
щоб службу Римові сповняти чесно.
Забудь свої республіканські мрії.
Син добрий самохіть іде в неволю,
щоб тільки батькові допомогти.
Твій батько — Рим у тяжкій скруті, сину.
Оп варвари германські наступають,
Паннонія в огні, і схід, і захід,
полудне й північ бурею грозять,
а в нас — безлюддя, нелад і драпіжність.
Руфіне, кожний чесний громадянин
тепер за десяткох служить повинен,
за сто, за тисячу! А ти — втікач,
в таку хвилину зброю склав! Ой сором,
ой ганьба, сину, ой тяжка неслава!

Руфін

(видимо стурбований)

Ти боляче мене словами б'єш...
гірка се правда... Та нема вже ради...
запався шлях до чесного життя...
Мені одно лишилось — чесно вмерти.

(Показує на громаду в'язнів.)

Он подивись, багато є нас тут,
значні і прості, вільні і раби, —
а зрадника ще не було й одного.
Невже Руфін одним там має бути?
Тут кожен має звагу та й одвагу,
шануючи і люблячи владаря,
таки йому не кланялись, як богу.

Я ж ним гиду́ю — і вклонитись мав би?
Неслава й батькові прийняти поміч
від сина-зрадника.

П а н с а
(оглядаючись, нишком)

Стривай, Руфїне.
Я ж думав не про зраду.

Р у ф і н
А про що ж?

П а н с а
Я заплатив старшому ключареві,
щоб він двох в'язнів випустив смерком.
Ось персні:
(дає Руфїнові два персні)

покажіть — і вас пропустять.
На першому завулку будуть ждати
мої раби — я вибрав з християн —
вони допоможуть вам переховатись
у певнім місці. Потім заберетесь
в яку глуху провінцію, а згодом,
як все забудеться, і в Рим вернетесь.

Мовчання.

Що ж, діти, згода? Що ж ви мовчите?

П р і с ц і л л а
Всі, хто тут є, могли б скавати «згода»,
а тільки ми не сміємо.

П а н с а
Чому?

П р і с ц і л л а
Їх всіх узято в нашій хаті, батьку.
Було б се, наче ми їх всіх піймали
в смертельну пастку, а самі втекли.

П а н с а
Неправда! Ви ж заздалегідь не знали,
що я вас порятую.

П р і с ц і л л а

Все одно
в очах людських се так здаватись буде.

Руфін задумується. Прісцілла пильно дивиться на нього.

П а н с а

Та хто ж із сих людей тебе побачить?

Р у ф і н

(хитає зважливо головою)

Ні, батьку, ні! Се не для мене шлях.
Ти мовив: «Жити й Римові служити»,—
яка ж то служба: жити втікачем,
ховаючись і від погоні влади,
і від людських очей, немов злочинці?
Таке життя від смерті гірше.

П р і с ц і л л а

Слухай,
мій батеньку. Розлука наша буде
зовсім недовга.

П а н с а

(радісно)

Так? Ти звідси вийдеш?

П р і с ц і л л а

На небо, тату. Так нам сподіватись
велів Христос.

П а н с а

Боги! вона безумна!
Опам'ятайся, дочко, що ти кажеш?

П р і с ц і л л а

Мій рідний, я надією живу,
що й ти колись побачиш божу правду,
бо ти се заслужив своїм стражданням,
і ми з тобою будем вічно жити,
не розлучаючись, в раю господнім.

П а н с а

(хапаючи Руфіна за руку з мукою і страхом)

Про що вона говорить? Я не тямлю.
Мені се страшно!

П р і с ц і л л а

Таточку, не бійся,
ти все це зрозумієш, коли схочеш,
я попрошу братів, вони допоможуть.

П а н с а

(все з острахом)

Яких братів?

Р у ф і н

Се значить — християн.

П а н с а

Нехай допоможуть визволити вас,—
я їх озолочу.

П р і с ц і л л а

Не треба злота
моїм братам.

П а н с а

Почім ти знавш, дочко?
Кому не треба злота? Треба всім.
Ось я покличу їх сюди до нас...
Чи з ними можна щиро говорити?

П р і с ц і л л а

Авжеж, татусю, нас брати не зрадять.

П а н с а

(до громади)

Гей, люди добрі! приступіть, прошу вас.
Громада з єпископом наближається до ніші.
Порадьте! допоможіть! Ось я прийшов,
щоб визволить свою дочку і зятя...

Єпископ

Як?

Панса

Не питайте як... Втекти поможу.
От сії персні виведуть їх звідси...
(Показує на персні, що дав Руфінові.)
За гроші все можливо.

Фортунат

Вжеж!

Парвус
(з посміхом)

Чи ж пак?

Панса

Та от ніяк не допрошуся згоди.
Боятися діти добру славу втратить,
як порятовуються. Невже се так?
Життя порятувать — хіба ж се ганьба?

Парвус

Залежить, як і хто його рятує.

Єпископ

На божий суд ми віддали їх справу.
Нехай же бог їх судить до кінця.
Коли сумління стане — хай втікають.
(Подається вбік, щоб відступити.)

Панса

(утримує єпископа)

Ні, бачу, ви не хочете пустить їх!
Чому не хочете? Нащо вам діти?
Ваш бог жадає крові? Любить смерть?
То я пришлю рабів їх замінити.

Парвус

Чи ти без глузду? Що се ти плетеш?!

Панса

(злякано)

Не гнівайся, добродію. Я теє...
Я хтів сказати... Я можу дати грошей...

Я можу справить золотий олтар
для бога вашого. Лиш допоможіть
мені моїх дітей одрятувати!

Теофіл

(рукою утишує Парвуса, що мав сказати щось гостре)

Наш бог не потребує твого злота,
йому найпаче мила людська віра.

Панса

Я й вірити готов, лиш допоможіть!

Теофіл

(до єпископа)

Про се, либонь, поміркувати варто,—
він, бачиш, вірити готов.

Парвус

Ет, слухай!

Біда притисне — всі готові вірять,
а де він був, як не було біди?

Теофіл відмахується від Парвуса і щось потику допроваджує дияконові, часом звертаючись і до інших, хто ближче стоїть.

Панса

(до Руфіна)

Вони дозволять, синку, попроси їх,
вопи дозволять!

Руфін

Не про дозвіл мова.

Заборопити пам ніхто не може,
та ми самі собі забороняєм,
і вже ніхто тут не допоможе.

Панса

(до Прісцилли)

Доню!

Прошу тебе, благаю, будь слухняна!
Що я для нього? Я не рідний батько,—
йому то байдуже, що дід якийсь
терпіти буде старощі самотні...
Ти ж кров моя, дитя моє єдине,

живий дарунок, пам'ятка прекрасна
Летіції моєї! При тобі
я часто забував своє сирітство....
а хто ж мені його скрасить без тебе?
Куди ж мені подітись? Я піду
в порожній дім ваш, сяду безпорадний
при згаслому багатті, буду лити
старечі сльози, поки очі згаснуть...
стурбую ваші мани *, хай прилинуть
потішити мене...

(В знесиллі притуляється до стіни.)

П р і с ц і л л а

Ой боже мій!
Такої муки я ще не терпіла!
Дай силу, господи! Дай звагу, Христе!

П а н с а

(кидається до неї)

Прісцілло! Знай, що ти мене уб'єш!
Чи бог твій дозволяє батька вбити?
Десь, кажеш, ми зустрінемося, то як же
ти глянеш в очі батькові старому,
що згинув від одчаю через тебе?

(Кидається до ніг Прісцілли.)

Ой доню, зглянься! Донечко, не кидай!

(Ридає.)

П р і с ц і л л а

(близька до млости)

Ісусе!..

Руфін мовчки стискає руки, ламлючи пальці. В громаді зітхання,
сльози, тривожне перешіптування.

Л ю ц і й

(підводить Пансу)

Встань, панотченьку шановний,
і не вбивайся так. Либонь, громада
умовить їх послухати тебе.
Глянь, всі з тобою плачуть. Сам єпископ
насилу стримує сльозу.

П а н с а
(*немічно спираючись на Люцієву руку*)

Мій сину,
нехай тебе благословлять боги...

Т е о ф і л
(*навчаюче*)
Богів нема багато, бог єдиний.

П а н с а
(*покірно до Теофіла*)
Так, так, єдиний.
(*До Люція.*)

Я тебе прошу,
ти знаєш, як тут говорити треба,
промов за мене, попроси тут ваших,
нехай вони мені дітей врятують.

К л ю ч а р
(*увиходить. Поспішно до Панси*)
Центуріон іде. Не слід би, пане,
щоб він тебе тут бачив.

Л ю ц і й
(*тихо до Панси*)
Так, се може
пошкодить справі.

П а н с а
(*з тривогою*)

З чим же я піду?

Л ю ц і й
Я все владнаю. Я ручусь за тебе.

П а н с а
Руфїне, ти що скажеш?

Р у ф і н
Я не знаю,
що міг би я сказати...

П а н с а
(схиляючись до Прісцилли)

Допю! Доню!
Скажи хоч слово! Зглянься на до мною!

Прісцилла міцно, без слів, обіймає батька і цілує довго з безгучним риданням.

К л ю ч а р
Добродію, я мушу пагадати...

Прісцилла випускає батька. Люцій підводить його, заслonyaє йому вид тогою його і веде попід руки до дверей, тихо потішаючи.

Завіса

ДІЯ IV

ОСОБИ IV ДІЇ

Всі ті, що в III дії, без Аеція Пауса та Нофретіс, а крім того ще:

Адвокат Семпроній

Чоловік — одвідач

Дівчина — сестра Ренатина

1-а жінка

2-а жінка

Молода дівчина

1-й молодий християнин

2-й молодий християнин

Старий християнин

Свояк Фортунатовий

Хлопець

Чоловік-вояк

Гемісник

Тров, що прийшли каятись

Старший громадянин з громадки прохачів

Клієнт Руфін

Християни і християнки, що прийшли одвідати в'язнів.

Та сама темниця.

Прісцилла сидить у ніші, вона здається дужчою, ніж в попередній дії. Коло неї Руфін.

Люди в темниці всі ті самі, що і в III дії. Нартал на своєму місці, прип'ятий ще важчим ланцюгом, але довшим, так що може

сидіти коло стовпа; громада видимо сторонить від нього так само,
як і від Руфіна. Нартал здебільшого тримається безучасно, тільки
зрідка подає короткі, їдкі репліки.
Чутно брязкіт замка в дверях. Ключар уводить адвоката
Семпронія.

К л ю ч а р

(показує Семпронієві на нішу)

Он там Руфін, а Люція сам знайдеш.

(Виходить і замикає двері).

Л ю ц і й

*(виходить назустріч Семпронієві і проводить його в нішу
до Руфіна. Говорить на ході)*

Здоров, Семпронію. Я проведу.

Тут, поки звикнуть очі, дуже трудно.

Руфіне, се наш адвокат Семпроній,
що я казав.

Р у ф і н

Добродію, вітаю.

С е м п р о н і й

Я радий послужити, чесний пане.
Найперше треба в'яснити справу
твою, Руфіне.

Р у ф і н

Чом же се найперше?

С е м п р о н і й

Вона ж бо єсть окрема в самій річі,
бо, скільки знаю, ти не християнин.

П р і с ц і л л а

Ти помиляєшся.

С е м п р о н і й

А... коли так...

Се шкода... ми б інакше доказали,
що ти зовсім не знав, які то збори,
а був упевнений, що ся громада
звичайне похоронне товариство

і що твоя жона, як то буває,
фупдаторкою в ньому.

Руфін

Все одно.

Признався ж я, що знав мету сих зборів.

Семпроній

То ще дарма. Ти ж не сказав виразно,
що й сам ти християнин...

Прісцілла

Завтра скаже.

Люцій

Тоді, коли скликалися ті збори,
Руфін ще справді був нехристиянин.

Семпроній

А, так? Се дуже добре! Дуже добре...
Він культу християнського не знав?

Прісцілла

Ні.

Семпроній

Значить, він до вбивства непричетний,—
то ж ритуальне вбивство.

Прісцілла

Ти говориш

так, наче справді вбивство те було!

Семпроній

Я, пані, не допитуюся правди.

(До Руфіна.)

Се допомгло б мепі оборопяти
і Люція.

Люцій

Чому?

Семпроній

Річ дуже проста:

хоч ти й християнин — правда, краще,

якби ти ним не був — але на т о й р а з
прийшов ти не на збори, тільки в гості,
і цілий час був у садку з Руфїном.
Був Круста в гостях, був і Люцій в гостях,—
хіба ж се неможливо?

Л ю ц і й

Се не йде.

С е м п р о н і й

Чому не йде?

Р у ф і н

Так, се не випадає.

С е м п р о н і й

Ти можеш допомогти, але не хочеш,—
се не по-дружньому.

Л ю ц і й

Нехай Руфїн

про себе думає та про дружину,—
вони ж і так за всіх нас постраждали.

С е м п р о н і й

Прісцілли справа трудна.

(До Прісцілли.)

То найгірше,

що бачили тебе із тим хлоп'ятком
якраз в той день, як згинуло воно.
То ж, кажуть свідки, ти дала гостинця
дитині, стрівши в християнській хаті,
там саме був і той старий, що зник...
Якби ж було ще можна те довести,
що ти не християнка.

П р і с ц і л л а

Не доводь,

бо я всі доводи зруйную.

Семпроній

Чудно,
як часом люди гинуть самохіть!

(До Руфіна.)

Найбільше се мене в тобі дивус...

Руфін

Ти забуваєш: на мені ще й інші
обвинувачення тяжать.

Семпроній

Ет, що то!

Що культу цезаря не визнаєш?
та що боги зруйновані в господі?
Доволі кинуть курива дрібочок
прилюдно цезареві на олтар —
і перший пункт упав. Так само й другий.
Хоч ти собі чимало сам пошкодив,
боронячи в розмові християн,
та ще байдужістю до справ громадських,
але ти можеш оправдатись, — тільки
скажи виразно: «Я не християнин», —
і доведи се твердження на ділі.

Прісцилла

То се в законі римському дві правди?

Семпроній

Повинен же злочин причину мати?
Яка ж римлянину причина, справді,
ламати римський культ?

Люцій

Прошу, порадь,
чи нам не можна виправдатись якось,
не відлучаючи себе від інших?

Семпроній

Є два шляхи: один — сказати ймення
того старого, що в той вечір зник.
Сервілія по розповідях Крусти
гадає, що то він і є той самий,

хто десь її синка завів на безвість.
Якби його знайшли та допитали,
то, може б, кару він один поніс.

Л ю ц і й

І се не йде.— А другий шлях?

С е м п р о н і й

Усім

зректися християнства і довести,
що гурт ваш похоронне товариство.

П р і с ц і л л а

Сей другий шлях ще гірше недоладний.

С е м п р о н і й

(розводить руками)

А третього нема...

(Задумується.)

Хіба... стривайте...

там знайдено в вас ритуальні речі:
велику чашу, ніж і ще там дещо.
Підслухано якісь слова містичні
про тіло й кров. Се вам найбільше шкодить.
Коли б хто розказав хоч би мені,
яка в тому потреба і значіння,
далось би, може, збудувати якось
на тому оборону.

Р у ф і н

Ти гадаєш?

П р і с ц і л л а

(до Люція)

Сього, либонь, ніхто йому не скаже.

Тим часом Парвус говорить щось єпископові, показуючи на Сем-
пронія. Єпископ і громада наближаються до ніші.

Є п и с к о п

Се що за чоловік?

Л ю ц і й

Наш оборонець.

Є п и с к о п .

Його хто кликав?

Л ю ц і й

Я його просив

так тільки, на пораду...

Є п и с к о п

Що ж він радить?

Л ю ц і й

(ніяково)

Він радить нам відкрити на суді
всі таємниці нашої відправи.

Є п и с к о п

(суворо, невдоволено)

Він християнин?

Л ю ц і й

Ні.

П а р в у с

(наче до себе)

Се дуже дивно!

Нас боронити мав би ідолянин?..

Л ю ц і й

Він чесний і тямущий чоловік
і щиро нам готовий помагати.

Є п и с к о п

Сьому я вірю. І мені не дивно
з його поради — він не християнин,
а то б він знав, що се порада марна.

С е м п р о н і й

Чому, добродію? Я не збагну:
коли нема ні ганьби, ні злочину
в тих таємницях — чом їх не відкрити?

Єпископ

Є таємниці й в інших вірах.

Семпроній

Знаю,

але, на жаль, про ваші таємниці
найгірша слава йде.

Єпископ

Ми в тім не винні.

Що ті чутки не можуть бути правдиві,
про те не раз доводилось листами
апологетів. Суд, либонь, же знає
писання тії.

Семпроній

Суд бажає фактів,
не слів.

Єпископ

В надії будем дожидати,
поки господь всіх суддів просвітить.

Семпроній

До того часу може не діждати
ніхто живий з громади сеї.

Єпископ

Значить,

така на те господня воля буде.

Семпроній

(до громади)

Се спільна думка?

Голос з громади

Так! Звичайно! Спільна!

Семпроній

(до єпископа)

Тут, бачу, ти велику силу маєш.

Єпископ

Не я, а божя правда й божий страх.

Семпроній

Все ж я б хотів тебе переконати,
щоб ти не дав громаді сій загинути.
Є таємниці й в інших вірах? — правда!
Та в інших вірах легко їх держати,
тому вони й доховуються довго.
Але ж якби за тії таємниці
та мали вигинути вірні всі,
то, певне б, зважили й жерці святії
розкрити для рятунку таємниці,
бо вкупі з вірними то й віра ж гине, —
нема людей, кінчиться й культ богів.

Парвус

(вибухнув глумливим реготом)

Ха-ха, ха-ха! О мудрощі поганські!
Які ж глибокі! Наче брід в посуху!

Семпроній

(до Люція)

Чого регоче сей?

Люцій здвигає плечима.

Парвус

Якби ж ти знав,
що в нас нема жерців, ні марних культів!
А справжній культ ми справимо на небі,
у мученських вінцях!

Семпроній з запитом дивиться на єпископа.

Єпископ

Він правду каже.

Семпроній

Про віру я перечитись не буду,
але ж гадаю, що не всі готові
на небо йти...

Г о л о с з г р о м а д и

Усі! Усі!

П а р в у с

Як смієш?!

С е м п р о н і й

Образити я не хотів нікого,
я тільки хотів сказати: не один з вас
родину має...

Ф о р т у н а т

(голосно зітхає)

Звісно... вжеж... родина...

Д и я к о н

(нишком)

Помовчав би ти краще, Фортунате.

С е м п р о н і й

Хто ж буде ту родину годувати?

Т е о ф і л

Господь про те подбає.

Д и я к о н

Ти не знаєш,
який братерський дух у нас панує.
Вдовиці й сиротята не бідують
в громаді християнській.

С е м п р о н і й

Де ж візьметься
громада та, як всі отак загинуть?
Як християни всі схотять на небо,
то їх жінки, що й досі ще римлянки,
старі батьки та матері — всі будуть
типнятися поміж людьми чужими,
нещасні, безпорадні... Дрібні діти
ростимуть, мов бур'ян, або й погипнуть...

В громаді рух і стримане перешіптування з боязкими поглядами
на єпископа.

П а р в у с

Геть, сатано-спокуснику! Геть, кате!
Се ти прийшов тортури завдавати
стражденим душам! Ти призвести хочеш
до зради нас!

С е м п р о н і й

Не мавш проганяти,
бо й сам я йду вже геть з такого гурту,
де перше кличуть, потім ображають.

Л ю ц і й

Прости, Семпронію, і не вважай
на запальні слова. Не всі в громаді
так зле цінують щиру добру волю,
що призвела тебе нас боронити.

П а р в у с

(з огидою одвертається)

Дивитись бридко на таке лигання!

Є п и с к о п

Коли ти не призводиш нас до зради...

С е м п р о н і й

Таж кожен тямив би, що се даремне!
Я хтів порадити: коли не можна
відкрити таємниці, то хоч ділом
пошану до закону показати,
щоб суд упевнився, що ви слухняні
і чесні громадяни.

Є п и с к о п

Як же саме?

С е м п р о н і й

Прилюдно вшанувати установи,
сотворені віками, і признати
культ цезаря й богів, принісши жертву.

П а р в у с

І се, по-твоєму, не зрада?!

Семпроній
Ні.

Я ж не кажу зректися християнства.
Вшануйте римський звичай, і ніхто вам
не заборонить кланятися богу,
якому хочете. Он єгиптяни
котів шанують, всяку звірину...

Єпископ
(раптом до громади)

Ходімо, діти! Сее вислухати
нам не подоба!

(Відступає з громадою набік.)

Семпроній
(збентежений до Люція)

Чим я їх образив?

Люцій

Се довго пояснити... Річ видима,
що я потурбував тебе даремне.
Пробач.

Семпроній
Ні, вір мені, я був би радий
до помочі вам стати.

Люцій

Вірю, вірю...

Семпроній
Я все-таки промову приготую.
Зостаньтеся здорові.

Люцій

Йди здоров.

Руфін
Прощай, Семпронію.

Прісцілла

Іди в спокою.

Семпроній повагом іде до дверей попід стіною, щоб не переходити поміж громади, скупченої посеред темниці. В темному кутку його переймає Фортунат.

Ф о р т у н а т
(пошепки)

Стривай, добродію...

С е м п р о н і й
А що?

Ф о р т у н а т
Та... теє...
чи суд помилював би... після жертви?

С е м п р о н і й
У всякім разі поменшив би кару.

Ф о р т у н а т
І випустив живим?

С е м п р о н і й
Я так гадаю.

П а р в у с
(зненацька підійшов до Фортуната)
Ти тут про що?

Ф о р т у н а т
Я?... ні про що... я так лиш...

Семпроній стукає в двері, ключар одмикає. Семпроній виходить.

П а р в у с
Чи не задумав ти чого? Гляди!

Ф о р т у н а т
(до краю збентежений)
Та я ж... хіба ж я що?

П а р в у с
Май на увазі:
відступникам немає вороття.
(Відходить.)

Ф о р т у н а т
(з острахом до дякона)

Який він гострий!

Д и я к о н

Що ж, він правду каже.
Відступника не прийме церква вдруге,
кого ж відкине церква, бог відкине
і покарає душу вічним пеклом.

(Диякон відходить.)

Фортунат стоїть похнюпившись.

Н а р т а л

Куди не кинь, то клин,— так, Фортунате?

Ф о р т у н а т

Дай спокій вже хоч ти! Без тебе досить.

Н а р т а л

Біда святому.

Фортунат відходить.

За дверима чутно гомін багатьох голосів. Ледве ключар відчиняє двері, в їх вривається юрба одвідачів. Ключар і його помічник, стоячи на дверях, стримують натовп.

К л ю ч а р

Не товптесь! Я казав вам: по черзі!
Не всі гуртом! Гей, вижену назад!

Ч о л о в і к

(що попереду увійшов, середнього віку, з одержі досить
заможний)

Не гнівайся, добродію!
(Нишком кладучи щось в руку ключареві.)

Я завтра
ще принесу.

П о м і ч н и к
(підслухавши)

Він завтра тут не буде.

Чоловік

То, може, пощастить тебе застати.

(Дає і помічникові.)

Помічник

(до ключаря)

Замкнем їх тут та й підемо?

Ключар

А звісно!

Нам треба стерегти дверей.

(До гурту одвідаців.)

Ми прийдем

незабаром, то щоб усі балачки
тоді скінчились враз і — мах додому!

Чоловік

Авжеж, добродію, авжеж, не як!

Ключар і помічник виходять і замикають за собою двері. Перекликання з в'язнями, гомін, вітання. Громада в'язнів мішається з юрбою прибульців. Дедалі вирізняються окремі групи і розмови. Одвідачі просять благословення у в'язнів, дають дарунки, виражають пошану.

Дівчина

(сестра Ренати, не дуже молода, порядно вбрана, з клупом, старанно завиненим у чисту платину)

Ренаточко!

Рената

Сестричко! Ось я тут!

(Цілується з новоприбулою.)

Сестра Ренати

Я принесла тобі нову одежу.

Рената

Одежу білу?

Сестра Ренати

Білу, ти ж хотіла.

Я й нареченому твому принесла
теж білі шати.

Р е н а т а
(кидається знов їй на шию)
Ой спасибі, люба!

Р е д і в і в у с
(вклоняється сестрі Ренатиній)
Шановна сестро, бог тобі заплатить.

Р е н а т а
Тепер, кохані, я зовсім весела,
ми станемо убрані, мов до шлюбу,
і з серцем радісним до бога підем.
(Відходять розмовляючи в глибину темниці.)

Ж і н к а
(немолода. Стає навколішки перед Прісциллою)
Благослови мене, святая сестро!

Д р у г а ж і н к а
(молодша. Так само склоняється перед Прісциллою)
Скрипи мій дух, він немічний, сестрице!

М о л о д а д і в ч и н а
(в пориві кидається до Прісцилли)
Ой гину, сестро! Поможі! Я грішна!

П р і с ц і л л а
Я, сестри, не свята. То бог святий,
то дух його дає слабким нам силу.
Молімося, щоб він нам допоміг
земні труди найшвидше покінчити
і заробити вічного спокою...
(По черзі кладе їм руки на голови і цілує всіх трьох, ті
відходять потішені.)

Двоє молодих християн наближаються до Руфіна і вклоняються.

1 - й
Благослови нас, брате преподобний!
дай душам мир.

Руфін

Я сам його не маю.

2 - й

То помолися богу вкупі з нами.

Руфін

Молитись я не можу.

2 - й

Ми негідні?

Руфін, мов не почувши, перейшов мовчки до протилежної стіни
до Нартала.

Люцій

(до християн)

Він, браття, ще не хрещений — не сміє
благословення вірним уділяти.

1 - й

(до Люція)

Благослови нас ти.

Люцій

благословляє)

Щасти вам, боже!

Християни відходять.

Нова невеличка громадка одвідачів увиходить, впущена
ключарем.

Старий християнин

(з нових одвідачів, гукає од дверей)

Де тут диякон? Розступіться, браття!
Несу дари Христові й чесний хліб!

Громада розступається, старий християнин проходить до диякона
і віддає йому святі дари і кошик з хлібом та всякими наїдками.

Старий християнин

(до диякона)

Причастя в нас було й агапи братні,
то се громада посилає вам
частки найкращі. Просимо згадати
в молитві вашій вбогу нашу церкву,

за нас негідних богу помолитись,
щоб нас господь помилював для вас,
для ваших чесних ран і мук великих.
(Кланяється дияконові і громаді на всі боки.)

Д и я к о н

Сто раз вам бог надгородить за те,
що ви не забуваєте про в'язнів.

Н а р т а л
(до Руфіна)

Чималі тут проценти, як я бачу,
та ще й якась заплутана рахуба!

Старий християнин відходить. Диякон роздає з великого коша на-
їдки тим в'язням, що підходять до нього.

У р б а н
(взяв шматок печені з рук диякона і куштує її)
На волі зроду я не їв такого!

Ф л е г о н

Та вже ж ми заробили — перед смертю.

А к в і л а

Не гріх було б і ліпшого принести,
таж ми страждаємо за їх усіх.

С в о я к Ф о р т у н а т о в и й
(довго розшукував Фортуната поміж громадою, нарешті
знайшов, ухопив за рукав і одводить набік, недалеко від
Руфіна і Нартала)

Тебе вітає жінка.

Ф о р т у н а т

А сама
чом не прийшла?

С в о я к

Вона сюди боїться.
(Тихше.)

Вона тебе просила врятуватись —
ти знаєш як.

Ф о р т у н а т

Боюся бога, брате!

С в о я к

Та се ж про людське око тільки буде,
не справді ж ти зламаєш віру.

Ф о р т у н а т

(боязко)

Цить!

(Оглянувшись, нишком.)

Мене ж тоді не приймуть до громади,
я втрачу поміч і загрузну в злиднях,
я ж буду, як вівця паршива!

С в о я к

Байка!

Я знаю церкву, де приймають всіх,
аби покався, то й приймуть знову,
се навіть недалечко.

Ф о р т у н а т

(втішений, з надією)

Ні! чи справді ж?

С в о я к

Та я тобі кажу! На мене здайся.
Ну, будь здоров. А жінка завтра прийде
туди на суд і приведе дітей.

Ф о р т у н а т

(невдоволений)

Ну, а навіщо се? Ой лихо з нею...

Свояк, здвигнувши плечима, киває дружньо і таємнично Фортуна-
тові і відходить.

Х л о п е ц ь

(дуже худий і блідий, кидається на коліна перед Форту-
натом)

Святий, безгрішний мученику, пробі!
Прости мене! Позбав мене гріха!

Ф о р т у н а т
(збентежений)

Як можу я?.. що?.. чим ти грішний?

Х л о п е ц ь

Брате!

Я матір допустив принести жертву
за мене Ескулапові, бо тяжко
я на пропасницю недугував.
Тепер я каюся так гірко, тяжко!
Господь мене скарав — заслаб я гірше!

Ф о р т у н а т

Усі ми грішні, може, бог простить.

Х л о п е ц ь

Ти помолися богові за мене,
як станеш у раю, сконавши в муках.

Ф о р т у н а т

*(безсило киває хлопцеві головою, силкуючись усміхнутися
лагідно)*

Мир, брате, мир... іди...

Х л о п е ц ь

Святий! Безгрішний!

*(Хлопець поривчасто обіймає і цілує Фортунатові коліна
і відходить.)*

Ч о л о в і к

*(молодий, дужий, з військовою виправкою. Склоняє голо-
ву перед Парвусом)*

Я, брате, на пораду.

П а р в у с

З чим приходиш?

Ч о л о в і к

Це завтра свято військове у нас,
ми маємо усі піти в вінках,

орлів імперії врочисто нести
повз образ імператора.

П а р в у с

І ти
зробити се наваживсь?

Ч о л о в і к

От про се
я й раджуся тебе.

П а р в у с

Яка порада,
яке вагання може тут бути?
Святий для тебе бог чи імператор?

Ч о л о в і к

Я думав, що як жертви не приносить...

П а р в у с

Не жертва се — вінок на голові?
А той орел в руці? А честь поганська
тій статуї камінній? Схаменися!
В геєну линеш на орлиних крилах?
Заквітчався до сатани на бенкет?

Ч о л о в і к

(зважливо, але сумно)

Послухаю тебе, шановний брате,
але ти знаєш, як у нас при війську?
З життям мені прийдеться попрощатись,
коли зламаю звичай.

П а р в у с

Ну, так що ж?
Ти через се похнюпився, вояче?
За римського орла вмирати легше,
піж за Христа? Що ж! до твоєї волі!
Христос не потребує вояків,
що йдуть без радощів на смерть за нього.

Ч о л о в і к

(здіймає вгору обличчя без найменшого сліду смутку)

Я, брате, буду бравим вояком
в христовім війську. Нагадай про мене
моєму панові на небесах,
як будуть роздаватись надгороди.

П а р в у с

(впевнено)

Кажу тобі, забутий ти не будеш.

Н а р т а л

(до Парвуса)

А ти там консулом у бога будеш?

Парвус презирливо дивиться на нього.

Вояк, уклонившись, відходить.

Ремісник-одвідач стоїть в гурті з Флегомом, Урбаном і Аквілою,
розмовляючи з ними.

Р е м і с н и к

(до Флегона)

І як ти не боїшся умирати?

Ф л е г о н

Воно страшненько, як сказати правду.
Та се, бач, так, як літом в річку лізти:
спочатку жаско, а нирнеш — то й рай.
Отак же й християнам умирати.

А к в і л а

Велика штука — вмерти! Я, мій брате,
хотів у гладіатори податись,
та Парвус залучив у християни.
Ет, хоч куди подайся — вмерти треба,
як не тепер, то згодом.

Р е м і с н и к

То-то й ба,
що як на мене, то вже краще згодом.

А к в і л а

Ну й слизнеш, наче міль. А в нас душа
по смерті пануватиме, мов цезар.

Р е м і с н и к

Уже й «як цезар!»

У р б а н

Що там панування...

Якби ти, брате, знав моє життя,
то тямив би, що я готовий вмерти,
аби вже мати спокій від біди.
А спокій мають тільки християни,
поганам буде мука ще й по смерті.

Р е м і с н и к

Се хто ж казав?

У р б а н

Та вже такі, що знають.

(Нишком.)

Ось тут є Парвус — був на тому світі.
Він замирав, а потім знов оджився.

Р е м і с н и к

Та чи не бреше він?

У р б а н

Я бачив сам,
як він лежав холодний, наче мертвий.
Шпигнули голкою і то не чув.
А як прокинувся, то щось балакав
хтозна-якою й мовою.

Р е м і с н и к

Ото!

Которий же се Парвус?

У р б а н

(показує рукою)

Он отой.

Р е м і с н и к
(з забобонним острахом)

А він таки якийсь непевний, справді.
(З боязкою цікавістю подається в гурт ближче до Пар-
вуса.)

Ф л е г о н
Великий чоловік!

А к в і л а
А що вже смілий!

У р б а н
І розумом удався дуже гострий.

Мішаються з гуртом.
Троє людей різного віку підходять до Нартала і Руфіна.

1 - й
(до Нартала)
Де тут єпископ? Як його пізнати?

Н а р т а л
Котрий найбільш до сухаря подібний,
ото і він.

Троє збентежено зглядаються.

Р у ф і н
(показує на єпископа поміж юрбою)

Отой старий, високий.
Троє йдуть до єпископа і стають перед ним навколішки.

Т р о є
(говорять наперебій)
Велебний отче... ми прийшли... ми хочем...
ми просимо...

Є п и с к о п
Мир, діти, вам! Устаньте.
(до 1-го)
Ти, старший, говори. Чого вам треба?

1 - й

Велебний отче! Заступись за нас.
Нас вигнано із нашої громади.

Є п и с к о п

Хто вигнав вас?

1 - й

Пресвітер.

Є п и с к о п

А за віщо?

1 - й

Ми по-юдейському справляли паску,
по-батьківським звичаю.

Є п и с к о п

Ваш пресвітер
мав рацію.

1 - й

Ми каємось, владико.

Всі троє знов стають навколішки і б'ють себе в груди.

Благаємо тебе: дай нам листа
до нашої громади, хай простить нас,
ми будемо слухняні вівці в стаді.

(Простягає єпископові навосковану дощечку і стиль.)

Два слова до пресвітера й громади!
Святий, велебний отче, порятуй!

Є п и с к о п

(до 2-го)

Устань, молодший, стань зо мною поруч.

2-й встає, несміло поглядаючи, стає коло єпископа. Єпископ бере від 1-го табличку і стиль, прихиляє табличку до плеча 2-го, пише на ній кілька слів і віддає 1-му.

Се покажіть пресвітеру й громаді,
і, певне, вас простять, а ви шануйтеся
та з послуху ніколи не виходьте.

Т р о в

Велика дяка, найчесніший отче!
(Кланяються єпископові в ноги і відходять.)

Н а р т а л (до Руфіна)

Чому він їм не наступив на шиї?
Ото б то дякували!.. Барани!

Г р о м а д к а л ю д е й
(різно вбраних, але здебільшого вбогих, кидається до єпископа, цілує йому руки, ноги, кланяється і наперебій благає)

Велебний отче!.. Батеньку!.. Єдиний!
Ми сироти без тебе! Гинем! Гинем!..
Мутить нас вресь!.. Монтанівці * вкрались!..
Пророчиці облудні нас бентежать!..
Порадь, як боронитись! Ми простацтво!
Ми люди темні, неписьменні! Отче,
загинемо без тебе!

Є п и с к о п (владно)

Мир вам! Спокій.
Хіба у вас пресвітера немає?
Чом ваша старшина вас не глядить?

О д и н з г р о м а д к и
Ох, наша старшина попала в пастку
дияволові!

Є п и с к о п (підводить очі догори)

Се велике горе!
Великий іспит, браття!

2 - й з г р о м а д к и
Ми...

3 - й
(сіпає його)

Мовчи!

він молиться!

П р і с ц і л л а
Руфїне!

Руфїн повагом подається до неї; його переймає недалеко від піші підстаркуватий чоловік, колишній його клієнт.

К л і є н т

Пане гідний!

Я мало з радощів не вмер, почувши,
що й ти святий.

Р у ф і н

Се хто ж тобі казав?

К л і є н т

Нофретіс. Звістка ся по людях ходить.
Та я й давно собі метикував:
чому такий вельможний пан, багатий
не служить Римові? Аж ось воно!

Р у ф і н

Любити можна Рим і не служивши.

К л і є н т

Любити Рим? Сей Вавілон поганий?
Жартуєш, пане! Хай він западеться!
Хоч кажуть люди, що як Рим скінчиться,
то й світ скінчиться, та мені дарма,—
нас, християн, Христос від смерті збавив,
ми житимем і по скінченню світу.

(Стає на одно коліно.)

Прошу тебе, благослови мене.

Р у ф і н

Якби я знав, чим проклясти тебе,
то я прокляв би!

К л і є н т
(схоплюється)

Господи!

П р і с ц і л л а
Руффіне!!

Руфін, не оглядаючись, вертається до Нартала, клієнт іде і намагається протовпитись до єпископа.

Є п и с к о п
(після паузи, до новоприбулої громадки)

Пождїть, ми зараз вам дамо листа
з наукою про віру справедливу
до вашого пресвітера.

2 - й з г р о м а д к и
Мій отче,
боюся — не послухає й листа
пресвітер наш,— він плеще привселюдно,
що ти... не смію слів тих повторити.

Є п и с к о п
Я дозволяю і велю сказати,
бо мушу знати всі недуги церкви.

2 - й
Він каже, що не з божої встанови
ти став єпископом. «Син князя лжі» —
так він тебе назвав на наших зборах.
Листа твого до церкви в Сіракузах,
що ти писав про єресь монтанівську,
дістав він раз до рук, але...
(Мовкне.)

Є п и с к о п
І що ж?

2 - й
Віддав пророчиці, а та ногами
його стоптала й прокляла тебе.

Єпископ
(глухим голосом)

О господи! Тяжкі подвійно пута
ти наложив єси на мене...

Клієнт
(підходить)

Отче,
я маю скаргу...

Єпископ
(суворо)

Підожди. Не час.

Диякон відстороняє клієнта, той покійно стає збоку.

1-й з прохачів
(до єпископа)

Ох, якби визволить тебе з темниці!

2-й з прохачів
(озивається)

Якби ж то визволить! Ти б їх скрушив,
тих вражих монтанівців, стер би в порох!

3-й з прохачів

Іще б пак! Сказано, живеє слово
не те, що листи!

1-й з прохачів

Наша старшина
не встояла б віч-на-віч проти тебе.

3-й з прохачів

Один твій погляд скине лжепророків!

Єпископ стоїть задуманий. Теофіл підходить до нього.

Теофіл

Велебний отче, є тобі рятунок.
Тут є два персні, що з тюрми виводять,
їх дав Руфінові й Прісціллі батько.
Одного персня ти візьми собі.

Л ю ц і й
(до Теофіла)

За інших так рішати не можна, брате.

П а р в у с

В їх справа рішена, вони не хтіли
чи не посміли скористати з перснів.

Л ю ц і й

Якби громада ставилась інакше...

Є п и с к о п
(суворо)

Громада ставилась, як бог велів.

П а р в у с
(до Люція)

Руфін тобі дорожчий, ніж єпископ?

Є п и с к о п

Стривайте, діти, я ще не сказав,
що я візьму ті персні.

Д и я к о н

Чесний отче!

Не закривай очей на шлях рятунку,
що безсумнівно вказує сам бог.
Адже й великий наш апостол вийшов
з темниці потай по знаку господнім.
З нас кожен певен, що ціни не має
в твоїх очах життя наземне марне,
що дух твій поривається на волю
в горішні високості. Та чи може
йти на спочивок пастир, коли пан
сказав йому: паси мою отару?
Ось тут прийшли до тебе вбогі духом,
благаючи рятунку і поради.
Хто порятує їх? Хто їх порадить?
Хто витягне їх з пастки злого духу?
За їх здаси ти справу перед богом.
Не пастир їм Руфін, ані Прісцілла —

подружжя чесне матиме заплату
на небесах від господа.

Т е о ф і л

Аміль.

Д и я к о н
(до громади)

Просіте, браття, ради сирот наших,
щоб наш отець велебний вийшов звідси,
бо вже диявол клацає зубами,
заблуканих готовий поглинути!

Г о л о с и з г р о м а д и
Заблуканих рятуї!

Г р о м а д к а п р о х а ч і в
Рятуї нас, отче!
Иди до нас! Благаємо тебе!

Є п и с к о п
Тяжкої жертви просите ви, діти,
а мушу слухати...
Громада перебиває його криком радощі.

Є п и с к о п
(до диякона)
Ти нагадав
про мій великий довг супроти бога.

Т е о ф і л
То я піду по персні.
(*Подається йти, але спиняється.*)
Чи накажеш
один лишити їм?

Є п и с к о п
Авжеж, лиши.
Т е о ф і л
Руфінові лишити чи Прісціллі?

Єпископ

Коли Прісцілла схоче, дай їй персня.

Теофіл

А як не схоче?

Єпископ

Дай його Руфїну.

Теофіл

А як не схоче й він?

Єпископ

Віддай мені.

Теофіл

(підходить до Руфїна)

Де, брате, персні ті, що дав твій тесть?
Ти чув? Ми вважали одного дати
єпископу...

Руфїн

А нас ви поспитали?

Теофіл

Єпископ так рішив. Сього доволі.
Адже ви християни. Що ж питати?

Нартал

Та хто ж пита овець, котру з них різать?

Руфїн

Я досі ще не жив ладом овечим.

(До Теофіла.)

Ми з жінкою порадимось самі.

(Іде до Прісцилли.)

Теофіл

І я піду, мене послав єпископ.

Підходять удвох до Прісцилли.

Теофіл

Прісцілло, муж твій не дає нам персня,
щоб визволить єпископа з темниці.

Руфін

Я вдвох з тобою хочу се рішити.

Прісцілла

Прошу, віддай мені обидва персні.

Руфін дає.

Свій перстень я єпископу даю.

(Дає один перстень Теофілові).

А твій тобі лишиться.

(Хоче дати другого персня Руфінові, Теофіл перехоплює.)

Теофіл

Дай сюди.

Єпископ наказав не так зробити.

Сказав віддати тобі, коли ти схочеш.

(Теофіл затискає в лівій руці одного персня, а правою подає другого Прісціллі.)

Прісцілла

Я не візьму його, як бог живий!

Теофіл

(до Руфіна, урядово)

Тепер тебе питаю, хочеш взяти?

Руфін

Мені його не треба.

Теофіл повертається йти.

Постривай,

я передам його...

Теофіл

Ні, так не можна.

Єпископ сам рішить, кому віддати.

(Теофіл іде з перснями до єпископа.)

П р і с ц і л л а

(до Руфїна)

Руфїне, нащо ти віддав свій перстень?

Р у ф ї н

На те, навіщо й ти.

П р і с ц і л л а

Але ж, Руфїне,

(бере його за руку, притягає до себе, шепочучи пристрасно)

ти ж... ти не віриш! Ти мене дурив!

А я братів дурила — через тебе.

Яка ж се нечесть! Як ти міг зробить се?

Р у ф ї н

(визволивши руку, тихо)

Не час тепер про сеє говорити.

(Відходить знов до Наргала.)

Т е о ф і л

(до єпископа, з поклоном подає персні)

Вони обидва персні віддали.

Є п и с к о п

(бере персні, до громади)

Вважайте, діти, се великий приклад,—

так чинять справедливі християни.

Велика радість буде їм на небі,

і церква в молитвах їх не забуде.

Громада перешіптується, з побожним подивом поглядаючи на Руфїна і Прісціллу.

(Єпископ надіває одного персня собі на палець, а другого держить в руці)

Сей перстень я віддам...

Ф о р т у н а т

(падає до ніг єпископові)

Велебний отче!

віддай його мені! благаю!

Єпископ

Сину,
тут є достойніші. Врятуєш душу,
коли загубиш тіло,— се твій жереб.
Тут є такі, що й інших порятовують —
між них шукає бог собі обранців.

(До Парвуса.)

Ти, сину мій, зо мною підеш.

Парвус

Ні!

Єпископ

(суворо)

Кому ти кажеш «ні»? Чи ти гадаєш,
що я тебе по слабості старечій
як молоду підпорку хочу взяти
собі в послугу? Я беру тебе
на море світове ловити душі.
Бог дарував тобі огнисте слово,
ретельне серце і незламний дух,
ти божий знаряд, мусиш на роботу.
Не будь рабом лінивим.

Парвус

Чесний отче!

Я не лінивий. Працював я щиро.
Не позбавляй мене того вінця,
що бог мені показує щоночі.

Єпископ

Що бог тобі показує?..

Парвус

Авжеж!

Вогненний круг спускається на мене,
і голоси мені співають «слава!»,
і я не чую голоду від посту.

Єпископ

Ти постуєш? хоч я заборонив
для в'язнів піст? Лукавий рабе! знаєш,
які то видива тебе морочать?
То навождення злого духа!

П а р в у с

Ні,
в собі я чую божий дух! І горе
тому, хто вимовить лихе на нього.

(В нестямі до громади.)

Іде господь! служіть йому вогнем,
моліться кров'ю! Смертю поклоняйтесь!

О д и н з п р и б у л и х

Нестотно так пророчиці говорять
у монтанівців. Ой яке страхіття!

Є п и с к о п

(сильним голосом)

Свят, свят господь! Замовкни, дүше лжі!
Він одержимий.

(До Теофіла.)

Поручаю, брате,
тобі сю душу. Ти ж бо в сій громаді
зостанешся намісником моїм.

(Показує на Парвуса.)

В такому стані взять його не можу.

(До диякона.)

Беру тебе, слуго христовий.

Д и я к о н

(з трудом криючи радість)

Отче,

чим заслужив я?..

Є п и с к о п

Ти покірний раб
і з волі пана не виходив зроду.

Диякон кланяється.

Є п и с к о п

Нам треба два плащі. Хто має, діти?

Скільки чоловік з одвідачів подають свої плащі. Диякон вибирав
два кращі.

(До в'язнів.)

Тепера попрощайтесь...

Теофіл

Чесний отче,
я маю ще прохання.

Єпископ

Говори.

Теофіл

Руфіна треба в чесний хрест увести,
щоб не загинула його душа.

Людій

В громаді нашій він не оглашений *,
та ще й не знає він науки віри.

Теофіл

В сутужний час дозволено й без сього.
Велебний отче, правда?

Єпископ

Так, мій брате.

(До громади.)

Хто має воду? дай її сюди.

Простягається скільки посудин з водою.

Хто має чисту одіж?

Редівівус

(подає одержу, що йому подарувала Ренатина сестра)

Ось, прийміте!

Єпископ

(до Теофіла)

Хрещеним батьком будеш ти.

Теофіл

Так, отче.

Єпископ

(голосно до Руфіна)

Руфіне, божий рабе, приступи!

Мовчання. Руфін не рушиться.

Руфіне, чи ти чув?

П р і с ц і л л а

(голосом, зміненим від муки, мов чужим, без відтінків)

Мій чоловік

себе не чує гідним. Я се знаю.
Він має слухність. Облишіть його.

Є п и с к о п

(до Руфіна)

Не трать одваги, сину, сповідайся
з гріха таємного, покайся щиро
перед громадою й передо мною,
як перед батьком. Може, гріх простимий —
я розтрішу тебе іменням божим,
очистишся і приймеш чесний хрест,
без нього ж бо нема душі рятунку.

Мовчанка.

Кажи свій гріх. Ми слухати готові.

Р у ф і н

Нікому з вас нічого я не винен.

Є п и с к о п

З нас кожен і без сповіді простив би
вину супроти нього. Я питаю
про гріх супроти бога.

Р у ф і н

Я не знаю,
про що говориш ти.

Є п и с к о п

Вчинив ти, може,
яку оману, ймення боже взявши
собі за покрив?

Р у ф і н

Я тобі кажу,
що я вам не вчинив нічого злого.
Яке ж вам діло до моїх гріхів?

Є п и с к о п

Ми дбаємо про тебе по-братерськи,
душі твоїй рятунок дати хочем.

Р у ф і н

Я звик про себе завжди дбати сам.

Є п и с к о п

В твоїх словах бринить якась гординя,
не пристойть вона такій душі,
яка бажає одяг правди взяти
і змитися у джерелі безсмертя.
Смири свій дух, вчини себе достойним
великої святої таїни.

Р у ф і н

Чимсь іншим, ніж я сам, я бути не можу.
Навіщо ж марнувати дурно час
на сі розмови, і тяжкі, й даремні?
Вам, може, є що інше до обради.
А я ж бо й не просив од вас нічого.

(Відступає набік.)

В громаді рух і гомін.

Л ю ц і й

Я з ним поговорю. Він завтра буде
готовий до хресту.

Т е о ф і л

Се буде пізно.
Ми завтра йдем на суд останній.

Л ю ц і й

(крізь гомін, що зростає)

Завтра
удосвіта... вночі... Через годину!..

Є п и с к о п

Тепер або ніколи. Час не жде.

Г о л о с и з г р о м а д и
(вириваються з галасу)

Руффіне!.. Брате!.. Згодься!.. Будь покірний!
Покайся! Сповідайся! Охрестися!
Негідний!.. Бог простить!.. Очистить хрест!..
Руффіне!.. Ні, не вартий!.. Він святий!..
Він врятував єпископа!.. Прісцілла —
вона свята, а не Руфін!.. Обоє!
Єпископ їх обох у приклад ставив!
Молитись має церква за обох!
Нехрещений! Дарма!.. Святий!.. Негідний!..

К л ю ч а р
(одчиняє двері)

Чи ви тут попилися? Що за галас?
Ви навідились? Годі! Гетьте звідси
усі чужі! Одвідали, ну й досить.
(*Сіпає тих одвідачів, що ближчі до нього.*)

Кому я се кажу? Чи ви поглухли?

Одвідачі кидаються прощатися з в'язнями. Заметня і гомін. Єпископ і диякон закутуються з головою в плащі і подаються до дверей в гурті одвідачів.
Ключар затримує їх.

Ви хто? Куди?

Єпископ і диякон мовчки показують персні. Ключар удає ніби спустив їх з очей і звертається до інших.

Ну, ну! хутчій, хутчій.

Одвідачі всі виходять. Зостаються в'язні без єпископа і диякона.

К л ю ч а р
(до в'язнів)

Тепер і ви збирайтеся. На допит
вас казапо привести. Та не всіх.
Руфін з Прісціллою хай зостаються.
Їх питано.

(*До Наргала.*)

Ага, ти сам не встанеш.
Гей, вартові, сюди!

Увіходять двоє вартових.

Розкуйте трохи
сього добродія, та не зовсім.
І стережіть, щоб він не втік з дороги.

Вартові здимають з Нартала частину ланцюгів, але руки й ноги
лишають у кайданах.

Т е о ф і л

(до громади, поки розковують Нартала)

Не тратьте зваги, діти, будьте тверді.
Мені вас доручив єпископ.

(До Парвуса.)

Слухай,
поводься здержано, в речах будь мірний.

П а р в у с

Я бога слухаю, а не тебе.

Т е о ф і л

(до громади)

Він бунтівник. Ви з ним не розмовляйте,
нехай покається.

Н а р т а л

(до Парвуса зо сміхом)

Поздоровляю,
товаришу! Тепер мені є пара!

К л ю ч а р

Ну, вже готово?

(До вартових з Нарталом.)

Ви вперед. Рушайте.

Всі виходять. Руфін і Прісцілла лишаються самі.

П р і с ц і л л а

Руфіне!

Р у ф і н

(по хвилі мовчання)

Що?

П р і с ц і л л а

Ходи сюди до мене.

Руфін

Навіщо я тобі! Ти ж осудила
мене прилюдно і не вислухавши.
Про що ж тепера маєш говорити?
Навіщо завдавати ще тортури,
коли я й так засуджений від тебе?

Прісцілла

Коли б ти знав, які тяжкі тортури
я завдала собі, тебе судивши!
Та й не судила я. Хіба то суд?
То стогін болю. Я його тлумила,
поки могла... Як боляче, як страшно
теряти віру в дорогу людину!
Мов гине цілий світ!.. Яка се мука!
І як могла я пережити тее?!

Руфін

(підходить до неї ближче)

Тебе ж просив я: відлучи себе
від справи про довір'я їх до мене.

Прісцілла

Скажи ти серцю: відлучись від тіла!

(З поривом.)

Руфїне, дорогий! Я дуже винна
супроти тебе! Марним підозрінням
сплямила я себе! Картай мене!
Скажи, що ти ніколи не простиш
образи лютої. Зречись мене!
Але скажи, що то я помилилась,
що ти нікого не дурив, що ти...
(голос її переривається від турботи)
що ти... душею християнин... правда?
Неприятно поводився ти, згорда —
патриціанська звичка з того винна,
але ж ти каєшся? Тепер? В сю мить?
Мовчиш? Не гідна я твоєї мови?
Суди мене!.. Клени мене!.. Картай,

та не мовчи... Ти християнин?..

Правда?

Чому мовчиш? Чи я для тебе вмерла?

(Зривається, хапає Руфіна за руку. Але опускається на коліна, тремтячи від слабості і крайньої стурбованості.)

Руфін

(підводить її і підтримує, вона з риданням притуляється до нього)

Не рвися, люба, так. Не муч мене.

Я все б тобі сказав, але боюся,
що ти не зрозумієш.

Прісцілла

(трохи вгамувавшись. В голосі лагідний докір і наче неповна притомність)

Як? Прісцілла

свого Руфіна вже не зрозуміє?

Уже їй, значить, голову відтято?

Але ж вона почує й з того світу
і зрозуміє все!

Руфін

(притуляється до колони, що посеред тюрми, не випускаючи Прісцілли з своїх обіймів)

Так, зрозуміє.

Я тямлю се. Тепер так близько б'ється
коло мого се вірне, щире серце,
нема між нами всіх тих рабських душ,
заляканих сумлінь і темних мислей,
скалічених гординь.

Прісцілла

Ти не суди їх.

Вони спокутують свої всі вади,
сконавши в лютих муках за Христа.

Руфін

І я сконаю, тим-то саме час

мої всі вади розсудити щиро.

Скажу тобі: я справді гріх вчинив.

Я одурити хтів

Прісцілла здригається, мов ножем дітнута.
але не їх,
і не тебе...

П р і с ц і л л а
Кого ж?

Р у ф і н
Себе, Прісцілло.

П р і с ц і л л а
Як?

Р у ф і н
У мене в серці віри не було.
Я розумом хотів до вас пристати,
бо марилося мені: новая віра
врятує, може, Рим. Ся марна мрія
спалахнула була, немов зірниця,
в ту незабутню ніч, отам в садку,
серед руйновища богів колишніх...
В темниці тут я довго мучив душу,
щоб нахилить її під ваші ярма!
Та не гнучка вона. Таки чужі
мені сі люди, їх думки і речі.

П р і с ц і л л а
Був час, коли й мене вражала прикро
недосконалість братня, але згодом
навчилась я, що все те марна одіж,
а вічний дух від неї буде вільний,
покинувши сю землю.

Р у ф і н
Якщо дух
у вас те саме значить, що ідея,
то трудно вірить, щоб погану одіж
могла посить якась ідея гарна.
Тут душі деякі так печепурно
убралися, що видержати тяжко
в сусідстві з ними. Але я терпів,
бо все ще жевріла якась надія.
Аж тут прийшов клієнт і покінчив
мою надію.

П р і с ц і л л а

Та хіба ж усі
такі, як той клієнт, умом убогий?
Адже ж і Люцій — християнин.

Р у ф і н

Люцій

умів себе примусити до того,
до чого я себе не міг нагнути.
Він раз побачив марево в пустині
і думає, що то прийдешній Рим.

П р і с ц і л л а

Він говорив тобі про царство божє?
Так то ж не марево, то справжнє місто.

Р у ф і н

Та хоч би й так. Воно мені чуже,
бо то столиця варварів духовних.
Те місто може навіть Римом зватись,
але мені про те байдуже. Ні,
мене болить, що Римом зватись може
така потвора...

П р і с ц і л л а
(упалим голосом)

Посади мене...

Руфін саджав її.

Як гірко се, що ти даремне гинеш!
Хто зна, за віщо й нащо. Так безвинно!

Р у ф і н

Безвинно? Ні! Я знаю, за що гину.
Коли підданий цезарської влади
не служить цезарю — слугу такого
убити цезар мусить. Так ведеться.
Коли республіканець руки склавши
і мовчки терпить люту тиранію —
повинен смерті він. Се так по правді.

Довге мовчання.

Руфін

(після задуми, немов сам себе випитуючись)

Я ще не все сказав, не до кінця...

Прісцілла

Коли се боляче, то, може, годі...

Руфін

(мов сам до себе, думаючи вголос)

Чому я хтів упевнити себе,
що й я повинен так служити Риму,
як Люцій? Міг же бути й інший спосіб.
Чи се ж єдиний шлях? То ж скільки треба
тонких софізмів сплести, щоб вловити
у християнський невід римську душу.
Ні, я дурив себе... Се не для Риму...
Я тільки хтів, щоб римськеє сумління
не сперечалось... хтів його приспати...

Прісцілла

Навіщо ж се? Якби ти справді вірив,
було б за що боротися з собою,—
ти б виборов собі небесне царство.

Руфін

Собі? собі? Запевне, сеє слово
святе для християн, коли й Прісцілла
його поставила на чільнім місці.
Та я, бач, «ідолянин», я забув
про сії святощі...

Прісцілла

Руфіне, годі!

догадуюсь... і се мені так тяжко...
і... яюсь люблю... я не знаю як...
мішаються всі почуття... так трудно...
аж розривається душа надвоє...
Руфіне!!

(В пориві підводиться і простягає до нього руки.)

Руфін

(притуляє її до себе і голубить)

Мучу я свою єдину...
свою голубку бідну... я ж так марив
їй дати радощі хоч наостанку.
І не спромігся! І не дав я ліків
своїй слабій, замученій дружині.
Ох, ся тверда душа! Упертий розум!
Чом я не міг зломити їх?

Прісцілла

(по trochu заспокоюється, слухаючи його)

Ні, любий,
не треба їх ламати, та й не може
зламати людська воля те, що бог
створив незламним. Ти не знаєш бога,
але ж то він створив тебе. Я вірю,
що там, на небесах, де вічна правда
очам душі з'являється відкрито,
її збагне незламаний твій розум.
І ми тоді в одну зіллємось душу,
єдину, неподільну і щасливу.
Уже й тепер я бачу щастя одсвіт,
як заграву далеку...

Мовчання довге.

(Прісцілла говорить тихо, просто, як дитина.)

От, як чудно,
мене мов сон бере...

Руфін

Спочинь, кохана,
я буду тут близесенько.

(Кладе її на послання.)

Прісцілла

Дай руку...

Руфін бере її за руку.

(Вона промовляє ледве чутно, немов засипаючи.)

І завтра так... поберемось за руки...
не будем розлучатись... Правда?

Руфін

Правда.

(Тихо цілує її в чоло.)

Zavisa

ДІЯ V

ОСОБИ в ДІЇ

Руфін	Убогий
Прісцілла	Жрець Цібели
Нартал	Вулична жінка
Парвус	Молодий грек
Покликач судовий	Скульптор з передмістя
Матрона	Жрець Ескулапа
Хлопець	Багатий крамар
Комонник	Дрібний крамар
Гетера	Наглядач з крематорію
Поет	Бабуся
Молодий юрист	Хлоп'я
Старий юрист	Підліток
Молодий вояк	Фортунатова жінка
Дідич-провінціал	Ремісник
Другий дідич	Міщанка
Лихвар	Молодий хлопець
Римлянин у далматинці	(християнин)
Його клієнт	Молода дівчина
Багатий плебей	(християнка)
1-й табулярій*	Раб
2-й табулярій	Рабиня
Провінціалка	Карніфекс* і два
Римлянка	вояки-кати
1-й відпущеник	Стара селянка
2-й відпущеник	Старий селянин
Вігіл	Циркова юрба — римський
Хлопець-пролетарій	люди всяких станів
Пролетарій старший	і професій.
Вуличний філософ	

Хор християн-засуджених (за сценою).

Цирк. На сцені видно чверть цирку з глядачами і частину арени. Лавки йдуть чвертькругом (сегментом) у три поверхи — в кожному по скільки рядів, — поперетипані східчастими проходами згори додолу, повні людей. На найнижчих лавках люди значніші, багатші; на середніх — люди середнього достатку, плебеї; на найвищих, крутих і тісних, — простолюди, пролетарії. Процес християн судовий відбувається на дальшому кінці арені (за сценою), про нього сповіщає голос покликача судового. По видимому кутку арені часом проходять сурмачі, помагаючи покликачеві втихомирити сурмленням розгаласований люд.

Час полудневий. Багато сонця.

Гомін, махання тогами, покривалами, пальмовими листками для прохолоди.

Часом чути окремі вигуки, короткі розмови тих, що ближче до авансцени. Молоді хлопці й дівчата бігають в проходах між лавками, розносячи воду, напої, наїдки, квітки.

Молода матрона

(в нижчих лавках)

Як душно!

Молодий комонник

(кликає кивком руки хлопця з куклем)

Ось вино з водою, пані.

Матрона

Вино? Ой ні, вина не п'ю ніколи,
здоров'я в мене дуже делікатне.
Вино до крові схоже — я не зношу!

Хлопець

Так ось водиця з медом.

Комонник

Дай сюди!

(Бере й частує матрону.)

В тих же лавках, але вище.

Пост

(до гетери)

Чого така смутна моя Алмея?

Гетера

Ох, вчора згинула моя папуга!

Поет

Котра́?

Гетера

Зелена! Мучилась як, бідна!
(Закриває очі покривалом.)

Поет

Утрати — людська доля.

Гетера

Слухай, Каю,
ти мусиш епітафію зложити
моїй папузі.

Поет

Конец, богорівна!

Юрист

(молодий. Задиханий, спішно протовплюється і займає
місце коло поета)

Яка досада! Як я запізнився!
Кінчається промова?

Поет

Де там! Довго,
без краю ще тягтиметься. Семпроній
в Лаконії не вчився, як відомо *.

Гетера

На жаль! Коли вже мусить бути нудно,
хоч би ж недовго.

Молодий вояк

(що сидить по другу руку гетери)

Так, воно нудненько!
Семпроній сей не тямить красномовства.

Юрист

(трохи роздражнено)

Ти звідки сеє знаєш? Тут, здається,
не чути ні словечка.

В о я к

Все одно,

я бачу, що нудота.

(Показує кудись у далечінь рукою.)

Он, дивися:

сенатори, як верші, позіхають!

Ю р и с т

Сенатори твої багато тямлять!

Вони старої школи, а Семпроній
з нового табору.

(Встає.)

Ні, я піду

десь ближче місця пошукаю, там,
бо звідси нічогосінько не чутно.

(Подається йти, але спиняється.)

Ба! що обвинувачені казали?

С т а р и й ю р и с т

Зрікалися, що не вбивали, звісно,
та свідки й ціла справа проти них.
Та й всі вони запеклі християни.

Молодий юрист зникає між рядами.

С т а р к у в а т и й д і д и ч - п р о в і н ц і а л

Невдячне то завдання для юриста
в такому процесі бути адвокатом.

Д р у г и й д і д и ч

(молодий, сусід попереднього)

Чому ж?

1 - й д і д и ч

Пропаща справа — очевидно!

2 - й д і д и ч

Тямущий адвокат свій хист покаже
у кожній справі...

Л и х в а р
(худий, жовтовидий)

Вивішать їх треба,
тих адвокатів!

2 - й д і д и ч
Се ж чому?

Л и х в а р
Боронять
усяку на́волоч! Ті християни —
всі вороги добробуту й держави,
і не повинен би закон давати
їм права оборони.

1 - й д і д и ч
(спокійно, флегматично)

Отакої!
Се ти вже щось занадто розігнався,
добродію...

М о л о д и й р и м л я н и н у д а л м а т и ц і ¹
(голосно позіхає)

Уа! Яка пудота!
Скоріше б вирок той! Чого марудять?

К л і є н т й о г о
(сидить за спиною молодого римлянина у вищому ряду)
Патроне, як гадаєш, що їм буде?

М о л о д и й р и м л я н и н
(недбало)

Ну, звісно, смерть.

К л і є н т
Яка?

¹ Д а л м а т и к а — вишита одежа не римського крою, що носили тільки джигуни.

Молодий римлянин
(ліниво)

Яку присудять.

Клієнт

Якби на мене, я б їх присудив
оддати до театру,— цікавіше,
коли на сцені справжня смерть буває,
а не удавана.

Молодий римлянин
(як вище)

Звичайне.

Клієнт

Гарно,
коли жінкам доводиться вмирати
так якось мальовничо.

(Показує в далечінь.)

Та, висока,
Макарію зограла б на кострищі
чудово!

Молодий римлянин
Що ти плещеш? То ж матрона!
Їй тільки можуть голову зрубати.

Старий юрист
(скромніше вбраний, сидить поруч того, що в далматичі)

Я чув, що Панса скаргу подавав
сенатові.

Клієнт

За віщо?

Старий юрист

На тортури
дочку його і зятя брата. Власне,
се не належиться високородним.

Багатий плебей
(сусід старого юриста)

А як же справді се могло так статись?

С т а р и й ю р и с т
Бо справа надто гостра.

1 - й т а б у л я р і й
Не терплю
тих християн. Сварливі, галасливі.

2 - й т а б у л я р і й
Невже? Я чув, вони такі лагідні.

1 - й т а б у л я р і й
Не вір! Я раз підслухав їх нараду,
то там таке чинилось, гамір, лемент.
Я мало не оглух.

2 - й т а б у л я р і й
Чого ж вони?..

1 - й т а б у л я р і й
Все сперечалися, як слід казати,
чи «односущий», чи «подібносущий».

2 - й т а б у л я р і й
До кого?

1 - й т а б у л я р і й
Я того не розібрав!
Вони й самі, либонь, того не тямлять...

П р о в і н ц і а л к а
*(в середніх лавах. Убрана з претензією на виборність,
але досить незграбно)*

Сусідко, а за віщо се їх судять?

Р и м л я н к а
(убрана не без краси, але досить убого)
Ти, певне, не тутешня?

П р о в і н ц і а л к а
(вражена, але цікавість бере гору)
Я сьогодні
вернулась з подорожі.

Римлянка

Цілий Рим
про це говорить. Бач, вони убили
дитину...

Провінціалка
Нащо?

Римлянка
(з меншою певністю)

Треба їм, для культу.

Відпущеник
(з вищої лавки)

Вони дітей їдять!

Провінціалка
(до сусідки)

Що ти говориш?!
Чи се ж можливо?

Відпущеник

Хто ж сього не знає?

Провінціалка
Та я се чула... тільки ж... от страхіття!

Відпущеник
(нахилившись і зазираючи нахабно провінціалці в лице)

Я, коли хочеш, розкажу достоту.
Я чоловік бувалий, знаю все.
Вони замазують дитину в тісто,
а хто новий до їх пристане,— значить,
такий, що ще не знає їх звичаїв,—
вони дають йому ножа і кажуть:
«Розкрай нам тісто...»

Другий відпущеник
(в тому ж ряді, тільки трохи далі, озивається)

От і все неправда!
Верзе абищо! Ти не слухай, пані.
Я розкажу доладніше.

1 - й в і д п у щ е н и к

Аякже,
не чули тут іще брехні твоєї!

2 - й в і д п у щ е н и к

Брехун до себе світ весь приміряє.

П р о в і н ц і а л к а
(до 2-го відпущеника)

Що ж ти нам розказати хтів?

2 - й в і д п у щ е н и к

Се, пані,
у їх такий є звичай: ставлять свічник
посеред хати і собаку в'яжуть
до свічника...

1 - й в і д п у щ е н и к

Ото куди заїхав!
Хіба ж тоді се роблять, як дитину
зарізати хочуть?

2 - й в і д п у щ е н и к
(дражненно)

А то ж коли?

1 - й в і д п у щ е н и к

Тоді, як оргії у них бувають.
Се, бачиш, пані, так: покажуть м'ясо
тому собаці...

П р о в і н ц і а л к а
(з жахом)

Людське?

1 - й в і д п у щ е н и к

Ні, не конче.
Собака кинеться і свічник звалить,
і темно в хаті стане...

(Спинається.)

Провінціалка
(з палкою цікавістю)

Ну, а потім?

1 - й відпущеник

А потім...

(Показує за сцену.)

ось ходім туди, під портик.

Я покажу, що потім.

Провінціалка
(спалахнула)

От нахаба!

2 - й відпущеник
(до 1-го)

Як смієш зачіпати сю матрону?

1 - й відпущеник

Така матрона се, як ти патрицій!

2 - й відпущеник

Я покажу тобі, хто я!

(Штовхає його.)

1 - й відпущеник

Геть, дурню!

(Вихоплює короткого ножа.)

Провінціалка проникливо вереснула. Підбігає вігіл.

Вігіл

Що тут таке?

Римлянка

(показує на обох відпущеників)

От сії два побились.

Вігіл виганяє їх з цирку. Вони виходять, гвалтуючи.

1 - й відпущеник

(до вігїла)

Бери його! Він християнин!

2 - й відпущеник

Бреше!

От він, так християнин!

Вігїл

Ну, виносьтесь!

В кустодії вже розберуть, хто бреше.

(Виганяє їх стусанами.)

Стараселянка

(в найвищих рядах)

І що воно за люди — християни?

Старий селянин

Вони чарівники!

Хлопець - пролетарій

Я все пе вірю.

Чарівники б від суду врятувались.

Старий

Не проти всього чари помагають.

З Фемідою змагались їм неспла.

Той християнський бог від наших слабший,
лиш над хобрами він має силу.

Стара

А як же зветься бог отой?

Старий

Забув.

Так якомь наче Хрестус.

Хлопець

Я чував

зовсім інакше. Нехороше ймення,
якесь жидівське.

Старий

Може. Не згадаю.

Пролетарій
(озивається з сусідньої лавки)

Та то зовсім не бог. Був утікач
з рабів, на ймення Хрестус, він розбійник
чи злодій був, гаразд не пам'ятаю.
Так от його уловлено й розп'ято.
Товариші зробили з нього бога,
та вигадка й пішла собі по людях...

Стара жінка
Ну хто б там злодія вважав за бога?

Вуличний філософ
(з вищої лавки)
Чому ж? Меркурій, бабко, теж прокрався.

Дуже вбогий чоловік
(озивається з лави ще вищої)
А я чував, що їм не можна красти.

Жрець Цібели
(обідраний, обвішаний амулетами)
Кому?

Вбогий
Та християнам же.
Жрець Цібели
Не можна?
Проте ж вони оце дитину вкрали.

Вбогий
Та, може ж, і не вкрали?

Жрець
Може, скажеш,
що не вони колись і Рим спалили?

Вбогий
Та вже ж се невідомо...

Жрець

Гей, братухо,
чи й сам ти не з таких?

Вбогий ховається поза людьми й зникає.

Жрець

(до вуличної жінки, що стоїть поруч із ним)

Сей з боязких,
а є такі, що й до ножа беруться.

Жінка

Та де там до ножа? Вони плохі!
Я знаю їх, вони ж у нас бувають.

Жрець

Еге, плохі! А тільки що завівся
один з них так, що й справді ніж схопив.
Чи ти ж не бачила? Там, в нижчих лавах.

(Показує на місце, де недавно билися відпущеники.)

Жінка

Хіба ж то християнин?

Жрець

Ну, а хто ж?

Грек

(до жінки)

А в тебе все бувають християни?

Жінка

Бувають і піфагорейці ваші.

Молодий грек

Піфагорейці? Се вже ти збрехала,
се чисті люди, хоч кого спитайся!

Жінка

Дивись ти! «Чисті»! Я хіба не чиста?

Молодий грек зневажливо регоче.

Жінка
(До сусідки)

Чого сей гречик слинявий припхався?
Адже зомліє, як побачить кров.

Грек

А ти, либонь, аж догори підскочиш?

Жінка
(згорда)

Римлянка я і крові не боюся.
(Обертається до нього плечима.)

В середніх лавах, але в вищому їх ряді:

Скульптор з передмістя
(до жерця Ескулапового, що тільки що надійшов)

Коли б ти чув, що там селяк той плів!
(Показує вгору на селянина.)

Що християнські лікарі мудріші
од вас.

Жрець Ескулапів

Вони ученики невдячні.
В нас учаться, та й нас же зневажають.

Скульптор

Ця секта навіть гірша від жидів.
Краси ніякої нема в тій вірі.

Наглядач з крематорію

Вони ж мерців своїх не палять навіть,
а в землю загрибають... Пху! Аж брідко!
І як їм сее дозволяє влада?

У вищих лавках.

Дрібний крамар

Проте одно в їх добре: помагають
удовам, сиротам і всім убогим,
між ними чоловік не пропаде.

Багатий крамар

Та злодії держатись купи мусять,
хто чесний — проживе і без людей.

Дрібний крамар

Ні, не кажи, якби римляни мали
ту злагоду і товариську поміч,
не так би ширилось те християнство.
Чимало винні наші багаті.

Багатий крамар

(одвертається від дрібного крамаря до лихваря)

Добродію, ти пізнаєш по сонцю,
яка тепер година?

Лихвар

(дивиться вгору)

Десь полудень.

Грек

(до дрібного крамаря)

То винні все закони ваші римські —
заборонили чесні товариства,
гетерії — ті наші братства славні —
от маєте тепер злочинні банди!

Старий юрист

(оглядаючись на грека)

А хто се там закони римські ганить?

Грек ховається.

Хлоп'я

(до старенької бабусі)

Чи християни всі чарівники?
Скажи, бабусю!

Бабуся

Ні, не всі, дитинко,
на те учитись треба. От із сих,
то тільки двоє ворожбитів.

Х л о п' я

Знаю!

Отой-о чорний та отой худий!

Б а б у с я

Ні, їх уже тепер немає тут,
бо визволились чарами з темниці.

Х л о п' я

Як, як, бабусю?

Б а б у с я

Та вони вже слово
такеє знають. Туману пустили
і здиміли.

Х л о п' я

А як туман пускають?

Публіка здіймає нетерплячий гомін.

Г о л о с и з в і д у с і л ь

Гей, адвокате! Годі вже! Доволі!
Збудіть мене, як він скінчить!

(Дехто вдає звірячий та пташиний крик.)

Ку-ку!

Кукуріку! Гав-гав! Няв-няв! А кшшш!

Г о л о с п о к л и к а ч а с у д о в о г о

(в рупор)

Народе римський! Суд спокою просить!

Сурми.

На хвилину публіка втихає. Далі пролетарій-підліток кидає жменю
висмоктаного винограду на лисину дідичеві в долішньому ряді.

Д і д и ч

(люто)

Гей, ви там! Шушваль! Що се за безличність?

П і д л і т о к

Од винограду кучері зав'ються,
сподобаєшся паням!

Д і д и ч

Гей, вігіли!

П і д л і т о к

От зараз вже й вігіли! Я жартую!

Таж тут повітря казиться з нудоти!..

Кидає горіхове лущиння в інші ряди, звідки відповідають тим же; сміх, крик, перекидання; вігіли метушаться, втихомирюючи люд.

Ф о р т у н а т о в а ж і н к а

(бліда, задихана, вбігає межі горішні лави. На лівій руці має немовля, правою суне за ручку старшеньку дитинку)

Ой людоньки! Ой людоньки! Пустіте!

Ой горе нам! Чи ще вони живі?

В о я к

Куди ти прешся! І без тебе тісно!

Ф о р т у н а т о в а ж і н к а

Ой там мій чоловік!

Р е м і с н и к

(посувається і дає їй місце. Тихше.)

Ти християнка?

Ф о р т у н а т о в а ж і н к а

Не знаю...

(Вдивляється в далечінь, далі зриває з себе покривало, встає, старшу дитину становить на лаву, меншу підіймає вгору одною рукою, другою рукою махає покривалом.)

Фортунате, Фортунате!

Ч о л о в і к

(що позад неї)

Та сядь!

(Смикає її за туніку.)

Ж і н к а

(поруч з попереднім)

Повибиваєш людям очі!

(Вириває у Фортунатової жінки покривало, тая сідає.)

Г о л о с п о к л и к а ч а
Обвинуваченим остатнє слово!

Г о л о с и з п у б л і к и
А! Ось воно! Та цитьте! Я не чую!
Ніхто не чує!

Ф о р т у н а т о в а ж і н к а
Фортунате!!

Г о л о с
Цитть!

Г о л о с з н а й г у с т і ш и х р я д і в
Христос вам поможи! Одважно, браття!

Г о л о с п о к л и к а ч а
Раб Аквіла, Урбан, Флегон, Фавстин,
Негріна — всі посполу прості родом —
зреклися слова.

Р и м л я н и н у д а л м а т и ц і
(до клієнта)

Ще б чого не стало —
простацьке красномовство вислухати!

Г о л о с и з п у б л і к и
Обридли вже балачки!

Г о л о с п о к л и к а ч а
Теофіл,
вигнанець і втікач, а хрпстіянський
пресвітер — має слово.

Р и м л я н и н у д а л м а т и ц і
(позіхає)
Ну, почнеться!

С т а р и й с е л я н и н
Якби ж я чув хоч слово!
Ф і л о с о ф
То таки!
розумного нічого не почув би.

Г е т е р а

(до поета, вказуючи в далечинь)

Чого ті двоє остеронь стоять? —
смуглявий варвар і худий злочинець —
забула, як їх звати...

П о е т

Та, здається,
вони там щось на інших наклепали,
то ті вже їх до гурту не приймають.

Г е т е р а

То, може, сих і виправдає суд?

П о е т

А ти б хотіла?

Г е т е р а

Ні. Далеко краще,
коли б сих двох до звірів присудили.

(Мрійно.)

Сей варвар африканський, певне, добре
з левами вміє битись... А худого
я б віддала пантері...

Г о л о с п о к л и к а ч а

Теофіл

все потвердив, що говорив і перше.

Г о л о с з п у б л і к и

Ха-ха-ха-ха! Було що слухать! Справді!

Г о л о с п о к л и к а ч а

Кней Люцій, громадянин, промовляє.

М а т р о н а

(до молодого комонника)

Який він гарний! Правда, дуже шкода,
що мусить згинутися за тую секту?

Ко м о н н и к

(сухо)

Я зрадників державних не шкодую.
Якби в когорті нашої об'явилась
ота зараза,— я б тих сектярів
руками власними саджав на палі.

М а т р о н а

(видимо дражнячись)

А може, й є вона в твоїй когорті?
А може, й сам ти потайний сектяр?

Ко м о н н и к

Я б радив так не жартувати, пані!

М а т р о н а

Бо що?

Ко м о н н и к

Бо я перенесу цю справу
на суд до твого мужа.

М а т р о н а

(згорда)

Дуже добре.

А поки що, добродію, прошу
мені не заважати слухать справи
і більш не озиватися до мене,
бо все одно відповіді не буде.

(Пильно дивиться на арену, одвернувшись від комонника.)

Ко м о н н и к

(трохи згодом, лагідніше)

Добродійко...

(Тихше, покірливо.)

Авреліє...

М а т р о н а

(до сусіда, старого патриція)

Панотче,

дозволь перемінятися місцями,—
мені є невигода тут сидіти.

Старий патрицій пускає її на своє місце, сам сідає біля комонника,
але той раптово встає і виходить геть.

Г о л о с п о к л и к а ч а

Кней Люцій просить взяти до уваги,
що всі обвинувачені ніколи
себе злочином не сплямили досі,
що всі вони покірливі піддані
і добрі громадяни.

С т а р и й ю р и с т

Хай докажуть!

С т а р и й в о я к

Вжеж, хай докажуть! Говорити легко!

Г о л о с п о к л и к а ч а

Кней Люцій свідчить ранами своїми,
що він здобув, воюючи за Рим.

Г о л о с и з г у р т у м о л о д и х в о я к і в

Ми знаємо його! Він добрий ватаг!
Хай Люція помилують весталки!
До імператора на скаргу підем,
коли його скарають!

(Здіймають галас.)

З г у р т у т а б у л я р і ї в

Бач, які!

Навчають суддів і самих весталок,
що їм робить!

Г о л о с п о к л и к а ч а

Відпущеник Нартал
сказав, що він не хоче знати Риму,
що він би хотів скупатись в римській крові,
за теє суд його позбавив слова.

Вихром пролітають у цирку порікування, суперечка, гомін.

М о л о д и й в о я к

До звірів!

П о е т

Він безумний.

Г е т е р а
(ласо)

Ох, до звірів!

(До поета.)

Гукай-бо, Каю! в тебе дужчий голос!
Я хочу, щоб до звірів!

П о е т

Ні, Алмеє...

Г е т е р а

(круто одвертається від поета до вояка)

До звірів?

В о я к

(усміхнувшись до неї)

Вжеж, красуне!

(Кричить дужим голосом.)

Гей, до звірів!!

Гетера поривчасто обіймає його. Сміх, оплески серед сусідів гетери і вояка.

Г о л о с п о к л и к а ч а

Промовить має Фортунат-плебей.

Ж і н к а Ф о р т у н а т о в а

(знов стає, як уперед, махаючи покривалом)

Я тут! Ось діти! Змилуйся над нами!

Р е м і с н и к

Та сядь, туди ж однаково не чутно.

Ж і н к а Ф о р т у н а т о в а

Ні, він почув! Побачив!

(Кричить надриваючись.)

Фортунате!!

Г о л о с п о к л и к а ч а

Він заявив про щире каяття

і має зараз се довести ділом.

Готовий він богам принести жертву.

В цирку здійсмається крик обурення всуміш з оплесками.

Ремісник і двоє його сусідів

Відступник! Зрадник! Бог тебе скарає!

Вігіли кидаються на сі поклики і арештовують всіх трьох. Жінка
Фортунатова кидається геть з цирку.

І н ш і г о л о с и

Сей чесний! Сей не винен! Дати пільгу!
На волю випустить!

Г о л о с п о к л и к а ч а

Народе римський,
спокою просить суд!

Сурми. Галас помалу втишується.

Т и х ш и й г о л о с

Відступник!

Раптом настає коротка, але повна тиша і потім з тисячі грудей.

С п і л ь н и й к р и к

Ах!!!

Потім зараз же лемент несамовитий, лютий. Багато людей схоплюється на лавки, грозять кулаками. Чутно тільки найдужчі голоси.

Г о л о с и

Убити! Розірвати! Розп'ясти!

До звірів! На кострище! Миттю! Зараз!

Сурма покликача судового проривається крізь галас, але глухне. Дехто поривається скочити на арену — сусіди утримують; багато людей збігають по сходах уділ. Їх здержують вігіли, але з великим зусиллям. На підмогу вігілам прибігають вояки міської когорти і с'як-так утихомирюють люд, загрожуючи зброєю. Неспокій, однак, триває довго. Глухий гомін раз у раз прокочується по рядах, але вже можна чути окремі слова і розмови.

П р о в і н ц і а л к а

(до римлянки)

Що саме сталося? Я не роздивилась.

Р и м л я н к а

Він плюнув на олтар, отой худий.

Провінціалка

Боги всесильні! Що ж йому за тее?
Чому ж його не вбито?

Табулярій

Вирок буде.

Голос покликача

Оскаржений, що сам себе зве Парвус,
образив тяжко маєстат святині
і через те утратив право слова.

Вояк

Іще чого не стало! Право слова!
Одно він має право — на кострище!

Старий юрист

Ні, посадити б на залізне крісло
та розпекти...

Голос покликача

...Прісцілла промовляє.

Римлянин у далматичі

(до клієнта)

Дивися. То ж Макарія твоя
вже грає героїню.

Клієнт

Що ж, і гарно, —
велична постать, рухи благородні.

*(Плеще в долоні. Римлянин у далматичі смикає його,
щоб затих.)*

Провінціалка

(до римлянки)

Невже й вона дитяче м'ясо їла?

Римлянка

Матрони ті чого не виробляють!

Перший дідич
(до другого)

Аецій Панса тяжко захворів,—
Прісцілла ся його дочка єдина.

Другий дідич
Які тепер настали діти — горе! —
і батька рідного не жалують!

Лихвар
Ця секта
примушує зрікатися родини,
і через те вона найгірша в світі.

Міщанка
(до сусідки)
Прісцілла звабила оту дитину,
що потім закололи християни.

Сусідка
(неймовірно)
Ну!

Міщанка
Я сама з Субурри *,— можеш вірить.

Голос покликача
Префект казав Прісціллі говорити
про себе тільки.

Юрист
Так і слід! Авжеж!

Голос покликача
Прісцілла так до суду промовляє:
«Оправдуйте мене їх оправданням,
їх карою карайте. Я готова
і рада вмерти за Христову правду».

Провінціалка
Яку то правду? Як вона казала?

Високий істеричний голос жінки
(з високих рядів)

Святая сестро! Помолись за мене
в господньому раю!

Молодий хлопець
(збігає по сходах уділ)

Я християнин!
Беріть мене! В'яжіть! Я теж був з ними!

Молода дівчина
(збігає слідом за ним)

І я! Й мене беріть! Я християнка!

Віgili виводять їх.

Перший дідич
(до другого)

Сі, певне, подуріли!

Другий дідич
Се зараза.

Лихвар
Всіх вигубить — то й буде край заразі.

Жрець Цібели
Прісцілла ся дитяче серце з'їла,
тепер вона у християн найстарша,
от тим вони і рвуться вслід за нею.

Тихий гомін сусідів жерця передається на дальші ряди.

Голос покликача
Руфін Емілій має слово.

Голос з народу
Цитьте!
Се вже остатній.

Другий голос
(зо сміхом)

Що ж ти там почуєш?

Третій голос

Він має довгі вуха, не журися!

Р а б

(до сусідки рабині, нахилившись близько)

Ти знаєш чудо? Сей Руфін прокляв
свого клієнта за гріхи — в ту ж ніч,
до світу ще умер клієнт.

Р а б и н я

Ой лихо!

Руфін сей ворожбит?

Р а б

(тихше, оглядаючись)

Ні, він святий.

(Шепоче їй далі щось на вухо, вона чудується.)

Г о л о с п о к л и к а ч а

Руфін заздалегідь приймає вирок
і просить виконать його скоріше.

Л и х в а р

Розжалобити хоче! Ні, не діжде!

Г о л о с п о к л и к а ч а

Префект ясновельможний Кай Летіцій
гадає, що зменшити кару можна...

Л и х в а р

Іще чого!

(Тупотить ногами і стукає кием, його наслідують інші.)

Г о л о с п о к л и к а ч а

...з уваги на покірність.

Ж р е ц ь Ц і б е л и

Усі вони покірні! Не одурять!

Г о л о с п о к л и к а ч а

Але Руфін покірність хай докаже:
присягу імператору хай зложить,

богів олімпських жертвою вшанує
і генієві цезаря віддасть
належну честь.

В о я к

Він мусить се вчинити!

Дехто підводиться з лавок, щоб ліпше бачити, інші спиняють.

К л і є н т

(до римлянина у далматичі, що застує йому, вставши)

А що? Він присягнув?

Р и м л я н и н у д а л м а т и ч і

Ні, відступився
і руки заложив. Ото ще дурість!
Я б для рятунку присягнув хоч довбні!
Не розумію сих людей!

В публіці, надто серед вояків, галас.

Г о л о с п о к л и к а ч а

(після сурмлення і деякого втихомирення)

Р у ф і н

сказав, що імператором гордує,
як громадянин...

З г у р т у в о я к і в

Ні, як бунтівник!

П о к л и к а ч

(покриваючи гомін)

...а до богів байдужий, як філософ.

Ф і л о с о ф

Брехня! Філософи богів шанують!
Він християнин! Він сектяр!

Р а б

(в нестямі)

Авжеж!

Він християнин! Мученик!

В о я к и

Скарати!

Не милувати! Не зменшати кари!
Нехай живе наш цезар-імператор!
Нехай загинуть вороги його!

П о к л и к а ч

Префект...

Лемент заглушає його.

В о я к и

Нехай мовчить! Доволі! Годі!
Чого він вигороджує злочинця?
Хто любить імператора — кричи:
«Бунтівникові смерть!»

Б а г а т о г о л о с і в

Бунтівникові

смерть!

В о я к и

Зараз кара!

Ж е р ц і

Закопаль живцем!

Бо він богів зневажив!

П о к л и к а ч

(просурмивши багато раз)

Вирок суду!!

Г о л о с и

Та пийте! Дайте слухать! Вирок суду!

Помалу спільний гомін стихає, хоча все ще прокочується гомін.

В о я к

Ну, що вони там мимрять? Голосніше!

Т а б у л я р і й

Та май терпець — покликач перекаже.

П о к л и к а ч

Утікача-вигнанця Теофіла,
упертого повторного злочинця,
суд присудив на хрест.

С т а р и й ю р и с т

Отак і треба!

П о к л и к а ч

Урбан, Флегон, раб Аквіла, Фавстін —
інакше Редівівус, і Негріна,
вона ж Рената,— всі віддані будуть
в театр і там в трагедії умруть
собі на кару, людові на втіху.

Оплески і крики втіхи в публіці.

П о к л и к а ч

Відпущеник Нартал до звірів піде.

Знов оплески.

Г е т е р а

(не тямиться з радощів)

До звірів! Як я рада! Як я рада!

П о к л и к а ч

Названий Парвусом найгіршу кару
зухвальством заробив — його живцем
спечуть на дзиглику залізім.

Крик згоди.

Ж р е ц ь

Добре!

Ж е р ц і

Отак його! Він заробив! Спекти!

П о к л и к а ч

Зосталось три почеснішого стану,
то вирок їм ще затвердити має
божистий цезар-імператор.

Г о л о с и

Маєш!

Коли ж се буде? Ми не згодні ждати!

Ж е р ц і

Вони втечуть! Не підемо додому,
поки не зроблять їм кінець.

Г о л о с

Авжеж!

П о к л и к а ч

До імператора послано вирок.

В о я к и

А ми тим часом що робити маєм?

Г о л о с

(іронічно)

Очима лупати!

Г о л о с и

(з горішніх рядів)

Я так не хочу!

Видовиська давайте! Хай скарають
хоч одного! Ні, двох! Ні, трьох! Усіх!
Чого ж уводити? Готовий вирок!

Г е т е р а

Авжеж! і звірі ж є!

В о я к

Я бачив сам

нових пантер.

Г о л о с и

(маса)

До звірів християн!

П о к л и к а ч

Суд повелів, що зараз приймуть кару
засуджені Нартал і Парвус.

Г о л о с и

Славно!!

Г о л о с

Го-го! Дивіться! Розпікають крісло!

Д р у г и й г о л о с

Вже бестіарії * пішли до звірів!

Т р е т і й г о л о с

Скоріше!

М а т р о н а

(до старого патриція)

Подивись, лишень, панотче,—
се що за знак? Плебеї всі стоять,
і ні один не йде прощатися з ними,
а тільки Люцій підійшов близьенько
до варвара...

(з обуренням)

Ну, чи ти бачиш! Варвар
його штовхнув!

П а т р и ц і й

Боги, яка розпуста!
Відпущеник штовхає свого пана...
Те християнство стани всі руйнує.

К л і є н т

(скрикнув)

Прісцілла варвара поцілувала!

М а т р о н а

(соромливо закриваючись)

Матрона варвара цілує! Ганьба!

П а т р и ц і й

Тепер того, худого заволоку.

М а т р о н а

Прилюдно! О Юноно!

(сплескує руками)

В о я к
(коло гетери)

Християнка
не добрий має смак!

Р а б и н я
(до раба)

Чи се так треба?

Р а б
(тихо)

Се поцілунок миру. Так годиться.

П а т р и ц і й

А чоловік стоїть і — хоч би слово!
Безлична секта...

Г о л о с

Вже ведуть пантеру!

Г о л о с и

Де? де? Не бачу! Та не застуй! Геть!
Сюди, до нас хай ближче приведуть!
Та що се справді? Цілий день сиди
і нічогісінько нам не покажуть!

Ж р е ц ь Е с к у л а п а

Дивіться! вже на крісло посадили!
Се близько, добре видко! Та дивися ж!
(Шарпає сусіда за одержу.)

С у с і д

(нетерпляче визволяється від жерця)

Ет, є на що дивитися!

(Кричить.)

Пантеру!

З пантерою сюди! Гей, бестіарій!

Г о л о с П а р в у с а

(за сценою, але не дуже далеко)

Віддай їм, господи, по їх ділах,
і звеличай раба свого!

(З болем.)

О боже!..

Р а б и н я

(до раба)

Чого се свариться отой старий
на сього печеного?

Р а б

То пресвітер
остерігає від недобрих слів.

П р о в і н ц і а л к а

(з відразою)

Ой, смаленим запахло!

Р и м л я н к а

(спокійно)

Ну, то що?

Г о л о с П а р в у с а

(екстаз у нього бореться з болем і мукою)

Господь мій захист!.. Мій притулок... сила...
(З раптовим одчаєм і наче здивовано.)

Невже ти, господи, мене покинув?

Ж р е ц ь

Ага! Скоренько припекло! А бач?

Г о л о с П р і с ц і л л и

(здалека, але виразно співає псалом)

«Господь мій захист і моя потуга! *

Нічого не боюся — він зо мною.

Тверда і певна віра мого серця,

її не подолає брама пекла!..»

Згодом до неї прилучаються голоси й інших засуджених християн.

Г о л о с П а р в у с а

(знову екстатично)

Вінець!.. Мені вінець!.. Я бачу!.. Боже!..

(Конаючи.)

Прийми твого раба...

Р а б
(торкає рабиню. Таємничо)

Ти бачиш? Там...
вінець над головою...

Р а б и н я
Ні, не бачу.
Та він уже зомлів чи, може, вмер.

С т а р и й ю р и с т
(з досадою)
Ех, розпекли занадто швидко крісло!
Не тямлять справи!

В публіці свист. -
Г о л о с и
Ну? Се що ж таке?
От так видовисько! То се вже й край?
А де ж пантера? — Он же, там сидить,
мов кіт, напроти варвара... Гиджа!
Ну, панночко цяцькована! Скоріше!
Доволі хизуватись! Скоч до нього!
Чи ж він не гарний хлопець? Твій земляк!

Регіт, тупання, цькування. Хтось пускає на арену загострену паличку — стиля.

Г р е к`
(злякано)
Ой влучив! Скочила!

В у л и ч н а ж і н к а
А ти злякався?
Н а р т а л
(зненацька вибігає на видимий куток арени)
Меча! Меча!

В о я к
(кидає йому меча)
Ось, на тобі, воюй!
(До гетери.)
Так цікавіше буде.

Гетера потакує головою і, не одриваючись, зорить на арену. Нартал знов зникає з видимого кутка. В публіці палка цікавість. Багато хто спинається, щоб краще стежити за боєм Нартала з пантерою, що відбувається за сценою.

С т а р и й ю р и с т

Вперше бачу,
щоб християнин збройно боронився.

Г е т е р а

(кричить на арену)

Гей, християнине, чом не співаєш?

Г о л о с Н а р т а л о в и й

(подає дикий бойовий крик)

О-о-о — гей!

Г о л о с

Ох, як сплелися!

Весь цирк завмирає в напруженні. Грек, затулившись плащем, утікає геть з цирку.

В о я к

Га!! Убив!

Грім оплесків. Буря загоди. Потім раптом:

Г о л о с и

Давайте звіра ще! Пускайте лева!

Н а р т а л

(скривавлений, розшарпаний вибігає на видимий куток арени)

Гей, ви, римляни! Вас я викликаю!
Невже ви не одважніші од звірів?

Г е т е р а

(торкає вояка)

Іди, іди! побийся з ним!

В о я к

(згорда)

Іще що?

Хіба я гладіатор?

Н а р т а л

(раптом заточується, хапається за груди і падає)

Ой... конаю...

П о е т

Він ранений...

(Одвертається.)

Ні, се зовсім негарно...

чом не подасть весталка знак добити?

Цирковий «карніфекс» приходить, добиває Нартала і виволікає його за сцену великим гаком.

Люди сідають. Обмахуються віялами. Відпочивають.

Г е т е р а

Ну, а тепер же що? Сього нам мало.

Г о л о с п о к л и к а ч а с у д о в о г о

Зволив божистий цезар-імператор,
щоб Кнея Люція скарать вигнанням,
Руфіна ж і Прісціллу зарубати.

Вояки і частина люду
Хвала тобі, наш цезар-імператор!

П о к л и к а ч

Сенат і римський люд постановляє,
щоб виконать сей вирок необарно.

Г о л о с и

Народові й сенатові хвала!

Р и м л я н и н у д а л м а т и ц і

Ну, знов прощальна сцена! Як се нудно!..

(Ліниво одкидається на спинку лавки і заплющує очі.)

К л і є н т

А Люцій і Руфін прощались гарно.

Р и м л я н и н у д а л м а т и ц і

(не ворухнувшись)

Нехай собі... лінуюся дивитись...

К л і є н т

Глянь! Ось вони обходять всю арену,
прощаються з народом римським.

П а т р о н (стрепенувшись)

Де?

На видимому кутку арени незабаром показуються Руфін і Прісцілла. Вони побралися за руки і ступають повагом. За ними йдуть два вояки з голими мечами. Деколи обоє засуджені спиняються і вклоняються людові.

Р у ф і н

Прощай, мій Риме, хутко й ти загинеш.

Ж е р ц і

Він закликає Рим! Рубайте швидше!

П р і с ц і л л а

Хай бог тебе рятує, рідний люде.

В о я к и

Нам геній цезаря найбільший бог!

Руфін і Прісцілла проходять за сцену. Незабаром чутно глухий, але сильний стук двох мечів, що рубають враз. Коротке зітхання пролітає по людях. Публіка гучно встає і рушає виходити з цирку.

Кінець

ПРИМІТКИ

У даному томі вміщено драматичні твори Лесі Українки, написані у 1907—1908 рр.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у фонді Лесі Українки (ф. № 2)¹ зберігаються чистові та чорнові автографи цих творів.

КАССАНДРА

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1908, т. 6, кн. 1, стор. 76—97, і кн. 2, стор. 241—281.

В архіві зберігаються: чистовий автограф (ф. 2, № 785), чорновий автограф (ф. 2, № 786) та варіанти окремих сцен (ф. 2, № 787).

Перша згадка про драму зустрічається в листі поетеси до Ольги Кобилянської від 14.III 1903 р. з Сан-Ремо. В ньому Леся Українка пояснювала, що обрала Кассандру героїнею нового твору тому, що «ся трагічна пророчиця, з своєю ніким не признаною правдою, з своїм даремним пророчим талантом, власне такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається, бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи, навпаки, події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо то правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марно, бо—діла без віри мертві суть, а віри в порятунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знанням філософа, тільки інтуїцією людини, що все постерігає несвідомо і безпосередньо («нервами», як кажуть в наші часи), не розумом, а почуттям,—тому вона ніколи

¹ Далі у примітках зазначатимемо лише номери фонду та одиниці збереження.

не каже: «Я знаю», а тільки: «Я бачу», бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами, чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменувє, але вона гірше мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра».

Леся Українка писала драму протягом 1903—1907 рр. (див. її листи до О. Кобилянської від 27.III 1903 р. з Сан-Ремо, 19.VI 1903 р. з Гадяча, 26.II 1906 р. з Києва).

К. Квітка — чоловік Лесі Українки у спогадах про неї писав: «Ранньою весною 1907 року виїхала (Леся Українка.— *Ред.*) в Крим, де в маю, вдалі від київської сутолоки, приготувала до друку «Кассандру». Багато роботи потребувала остання сцена, розбита на дві і ґрунтовно перероблена у порівнянні з тим, що було написано кілька літ перед тим» (Спогади про Лесю Українку. К., «Дніпро», 1971, стор. 240).

По закінченні роботи над драмою Леся Українка надіслала її до «Літературно-наукового вісника». І. Франко, ознайомившись з рукописом, мав намір повідомити поетесу про своє перше враження, та лист залишився незакінченим (див. лист І. Франка до дружини Ольги Франко від 28.VIII 1907 р. з Криворівні, ІЛ, ф. 3, № 1235).

Чорновий і чистовий автографи датовані: «5.V 1907 р., Ялта».

Чистовий автограф, який надіслано до ЛНВ (ф. 2, № 785), переписаний Лесею Українкою та К. Квіткою чорним чорнилом на 129 сторінках + 8 сторінок епілога. Перші 46 сторінок писані самою поетесою російською транскрипцією. Пізніше російська транскрипція була виправлена нею на українську червоним чорнилом. Очевидно, спочатку драма готувалась до публікації в журналі «Киевская старина» (див. «Спогади про Лесю Українку», стор. 235). На перших двох сторінках чистового автографа записані: скорочений перелік дійових осіб (тут між рядками, на звороті першої сторінки, вписані олівцем деякі дійові особи, які увійшли в остаточний текст) і початок першої дії.

У чистовому і чорновому автографах Леся Українка послідовно дотримувалась написання імені головної героїні драми через подвоєне *с* — Кассандра. В редакції ЛНВ, починаючи з третьої сторінки чистового автографа, який став набірним, почали викреслювати чорним чорнилом одне *с*. Також з третьої сторінки тим самим чорнилом відділено закінчення *-ся* у дієсловах по всьому тексту драми. На перших двох сторінках цього автографа (скорочений перелік дійових осіб та початок першої дії) редакторських поправок нема.

Чорновий автограф (ф. 2, № 786) писаний чорним чорнилом і частково олівцем. Безпосередньо самий текст з численними поправками, дописками, перекресленнями починається від початку першої дії без чорнового переліку дійових осіб. Але до цього тексту приєднані три сторінки зовсім іншої фактури паперу, на яких начисто переписаний повний перелік дійових осіб (як і в першодруку) і початок першої сцени. Тут тим самим чорнилом, що й на сторінках чистового автографа, закреслена одна літера *с* в імені Кассандри, а також послідовно відділена частка *-ся* у дієсловах. Гадаємо, що Леся Українка одночасно посилала до редакції ЛНВ два переліки дійових осіб драми, з яких до друку було обрано повний, переписаний начисто. Саме він був опублікований

і зазнав з боку редакції в процесі підготовки до друку тих самих поправок, що і весь текст драми.

Згодом чистовий текст перших трьох сторінок було механічно долучено до чорнового автографа, внаслідок чого в другому томі видання творів Лесі Українки у п'яти томах (К., Держлітвидав, 1951) текст «Кассандри» подавався за чистовим автографом без урахування наявних трьох перших чистових сторінок при чорновому автографі, і тому перелік дійових осіб друкувався у скороченому вигляді.

Доказом того, що начисто переписані три сторінки є останньою волею поетеси, може бути зміна імені однієї з дійових осіб — лідійського царя. В чорновому автографі він називався Протезілаєм. Це ім'я було перенесено і до чистового автографа, але пізніше закреслене Лесею Українкою і замінене на Ономай. Можливо, така заміна сталася тому, що Протезілай справді був царем Філаки, який, першим ступивши на ворожу землю, загинув на самому початку Троянської війни. На перших трьох сторінках начисто переписаного автографа в переліку дійових осіб значиться вже ім'я Ономай, як воно увійшло і до першодруку. В чистовому автографі скрізь послідовно виправлено ім'я Протезілай на Ономай. Цим підтверджується приналежність згаданих трьох сторінок до остаточного варіанта драми.

Як свідчить К. Квітка, в Ялті Леся Українка доопрацювала драму, додавши епілог: «Йй відраджувано його подавати, але вона з сею порадою не згодилася. Але через кілька літ, як були розмови про можливе видання окреме «Кассандри», вона знову її переглянула, та вже з власної ініціативи сказала, що надрукує її без епілога, який ослабляє тонус після останньої сцени» («Спогади про Лесю Українку», стор. 240).

Очевидно, спираючись на це свідчення, у виданнях «Книгоспілки» (Твори, т. 3, 1923, і т. 6, 1927) драма друкувалась без епілога, який був винесений у примітки.

Зіставлення текстів чистового автографа і першодруку засвідчує, що, крім помилок, які йдуть від складальника, в друкованому тексті є чимало різночитань, внесених редакцією ЛНВ. Так, змінені закінчення у прикметниках *довгому*, *білому*, *чималому* на *довгим*, *білим*, *чималим*; дієсловом *волають* і похідним від нього редакцією ЛНВ надано форму або *взивають*, або *кличе* (тричі); *вшиковані* замінені на *установлені*, *керувати* — на *кермувати* (шість разів), *корманич* — на *стерничий* і один раз залишено *корманич*; *цнотливості* — на *тій чесності*; *оточають* — на *окружають*, *туча* — на *хмара* та ін.

Всі ці слова у чорновому і чистовому автографах мають однакове написання.

Своє незадоволення втручанням в авторський текст Леся Українка висловила у листі до редактора ЛНВ від 31.I 1908 р. Зокрема вона писала: «В першій частині моєї драматичної поеми «Кассандра», уміщений в 1 кн. «Л[ітературно]-н[аукового] вісника» за сей рік, трапилось, на жаль, чимало друкарських помилок, а крім того, порушена версифікаційна правильність строф 5-стопового білого вірша тим, що до деяких строф перенесені початки слідуєчих строф, подекуди додано слова, яких в моєму рукопису не було, або, навпаки, викинуто ті, які були. Через те читач мусить дістати таке враження, ніби сю поему написано без знання

елементарних правил версифікації, а се може шкодити не тільки літературній репутації автора, але й журналу, що містить такі твори. Зважаючи на се, я прошу долучити до другої книжки, де має бути кінець «Кассандри», сей спис важніших помилок (дрібніші, яких є ще споро, я поминаю), причому надто прошу не проминути поставлених у відповідних місцях //.

Щоб уминуту надалі подібних помилок, я прошу прислати мені коректу 2-ї частини «Кассандри» (обіцяю не затримати більш як від ранньої до вечірньої пошти і не виправляти орфографії навіть там, де мої погляди розходяться з прийнятими в редакції). Коли б се моє прохання вже спізнилось, бо, може, початок 2-ї кн[иги] вже відбито, то прошу прислати видруковані аркуші моєї поеми мені раніш, ніж буде зброшурована книжка, щоб я могла, в разі потреби, списати важніші помилки і щоб вони були надруковані (вкупі з тим реєстром, що посилаю тепер) при другій книжці Л[ітературно]-н[аукового] вісника.

Список помічених Лесею Українкою помилок не був надрукований часописом і в матеріалах архіву ЛНВ не зберігся.

Все це дав підстави останньою авторською волею щодо тексту драми «Кассандра» вважати не текст першодруку, а текст чистового автографа.

В процесі роботи над драмою Леся Українка неодноразово поверталась до чорнового автографа, вносила поправки, скорочувала одні місця та доповнювала інші. Особливо значних змін знали останні дії драми.

В «Кассандрі» є чимало сцен, які поетеса намагалася передати стисліше, лаконічніше. Зокрема це стосується п'ятої дії чорнового автографа, де викреслена частина діалога Кассандри і Деїфоба від слів Кассандри:

К а с с а н д р а

Над всіх старших найстарша П р а в д а, брате.

Далі закреслено:

На ймення правди, я тебе питаю,
за що ти тіль Долонув образив,
за що героя ти назвав зрадливим,
героя, що за рідний край загинув?
Кого він зрадив?

Д е ї ф о б

Та тебе ж, Кассандро!
Чи ти забула?

К а с с а н д р а

Брате, ти не знаєш,
яка буває зрада. Я тобі
на ймення Аполлона присягаюсь:
я перша віддала Долону перстень,
бо я від нього не хотіла жертви
такої, як тепер від мене ти бажаєш.
Нещиро стати за дружину — зрада,
але Долон мій зрадником не був.

В цій же дії в сцені з'ясування взаємин між Кассандрою і Ономаєм (у чорновому автографі — він Протезілай) закреслено такий уривок після слів Ономая:

О н о м а й

Прости, царівно, знаю, що дівчата
солодкі речі люблять, але я
не вдавсь для того. В мене річ коротка,
не ти мене, а я тебе посватав,
то, значить, уподобав, справа ясна.
Адже тебе за жінку я бажаю.

Далі йшло:

К а с с а н д р а

З одного боку.

П р о т е з і л а й

А дівчат питати
про любові не випадає, кажуть,
бо все одно вони не скажуть правди.

К а с с а н д р а

Ні, я скажу, Протезілаю, знай,
я іншого любила.

П р о т е з і л а й

Де ж той інший?

К а с с а н д р а

Загинув він за рідний край.

П р о т е з і л а й

Дарма!

Хто вмер, не оживе, і що минуло,
не вернеться.

К а с с а н д р а

То був мій наречений, Протезілаю.

П р о т е з і л а й

Що ж, я гекатомби
для тіні не пожалую, царівно,
коли її загодити чим треба.

К а с с а н д р а

А чим же ти мене загодиш, царю?

П р о т е з і л а й

Я наречений змовчу се питання,
а жінці відповім.

Кількома рядками нижче знову викреслено варіант діалога між Кассандрою і Ономаєм (Протезілаєм) після слів Кассандри:

Далі йшло:

К а с с а н д р а
Я оборонцю

хвалу і дяку склала б,
але за себе я б його кляла,
так як тепер клену, даючи слово.

П р о т е з і л а й
А слово все ж давш?

К а с с а н д р а
Я мушу, царю.

П р о т е з і л а й
Про те я не питаю, з мене досить,
коли ти скажеш: «Згода».

К а с с а н д р а
Згода, царю.
Так каже бранець, як питає ворог.

П р о т е з і л а й
Я друг твого народу, ти побачиш.

К а с с а н д р а
Я не побачу. Коли є ще правда
в богів, то я тебе востаннє бачу!

П р о т е з і л а й
Як я загину, то загине й Троя.

К а с с а н д р а
(в пророчому нестямі)
Загине Троя, і Пріам загине,
і все даремне, всі слова, всі жертви,
усі несвітські муки... Нащо? Нащо
моє карання, сей даремний біль?

П р о т е з і л а й
Царівно, коли так ти серцем рвешся,
то заспокойся, я вертаю слово.
І справді ти мене востаннє бачиш.
Ще до заходу сонця геть відійде
у Лідію усе лідійське військо.

К а с с а н д р а
У Лідію?

П р о т е з і л а й
Вже ж не куди, царівно.
Невже ти думала Протезілая
для Трої в оборонці залучити
речами згідними та ще й прокльоном?

К а с с а н д р а

Протезілаю, я тобі казала,
що склала б щиро я хвалу і дяку
тобі за оборону, якби він покинув вимагати
в нагороду мене...

У чистовому автографі перед початком восьмої дії зберігаються два аркуші начисто переписаної сцени, яка за змістом є логічним закінченням сьомої дії. В чорновому автографі ці рядки в депчо змінений редакції перекреслені. Але в остаточний текст драми ця сцена не ввійшла і, очевидно, не надсилалась до редакції ЛНВ. Тут, зокрема, збережене написання імені Кассандри через два с, а також не відділена частка -ся у дієсловах. Після слів Гелена

Г е л е н

(до Сінона)

Елліне, ти вільний,
бо не хочуть боги твоєї смерті

в чорновій редакції сьомої дії йшло:

Сінон відходить і, змішавшись в юрбу троянців, іде до царського двору. Тим часом у Скейську браму вводять великого дерев'яного коня і з радісним гуканням тягнуть його глибиною сцени теж до царського двору.

Д е ї ф о б

(визначає місце сторожі)

Ти будь отут.

(Показуючи на браму царського двору)

Ти коло брами стій.

(Показує на Скейську браму)

А ти при храмі. Ти ходи навколо,
меч наготові. Ти на мурі стань
і сурму щоб у руках держав.

Пильнуйте!

(Хоче йти.)

З храму виходять троянки і йдуть за сцену.

К а с с а н д р а

(знов стає на дверях храмових, держачись за одвірок. Несміливо)

Зостанься, брате.

Д е ї ф о б

Я пришлю Паріса.

Я старший брат, без мене не годиться
на бенкеті. Ладу не дасть без мене
наш батько — він уже недобачає,
образити чийось повагу може,
частуючи недбало найстаріших.

К а с с а н д р а

Нехай Паріс на бенкеті лишиться.

Деїфоб

Ти, сестро, мов забула всі звичаї!

Кассандра

При надзвичайному нема звичаїв.

Деїфоб

Та що ж тут надзвичайного такого?

І дурень може на сторожу стати.

Кассандра

Допильнують розумний тільки здатен.

Деїфоб

Тут ти, розумна, будеш.

Кассандра

(пригноблена)

Я безсила.

Деїфоб

Так, на діла немає в тебе сили,
а на словах ти справжня амазонка!

(зневажливо одвертається від неї і йде геть.)

Кассандра

(Іде в глибину храму, стає коло Палладіона, обіймає ноги статуї
і ховає обличчя в її шаті.)

Закреслені або перероблені окремі місця хоч і не увійшли в остаточний текст, проте відіграють значну роль для характеристики дійових осіб і насамперед образу головної героїні драми, засвідчують величезну роботу поетеси над твором.

На публікацію «Кассандри» у ЛНВ з'явилось кілька відгуків. Дехто з критиків дуже поверхово сприйняв нову драму, дійові особи якої взяті з грецької міфології та історії. Так, якщо в газеті «Киевская мысль» відзначалась штучна піднесеність деяких місць твору, то в газеті «Рада» говорилося про те, що письменниця «добре ознайомена з побутом давніх троянців». З приводу цього Леся Українка в листі до матері від 21.III 1908 р. писала: «Ах, сміхота була мені читати рецензії на мою «Кассандру»! Люди, очевидячки, прийняли її за побутову п'єсу «з троянського життя»!»

1908 р. у краківському журналі «Krytyka» (№ 7-8) з'явилась ґрунтовніша рецензія, в якій, зокрема, відзначалось: «З поезії («Літературно-наукового вісника») на перший план висувається драматична поема Лесі Українки «Кассандра». Друга книга Вергілієвої «Енеїди» знайшла тут прекрасний, могутній відгук. Треба подивляти не тільки силу слова і почуття (Леся Українка є поеткою відомою і визнаною), але рівно ж і визначну класичну освіту та уміння вдуматися глибоко в історичну трагедію, в боротьбу двох народів, в змагання різних ідейних напрямів. Головна постать пророчиці Кассандри, наче якоїсь старовинної Рози Венеди, великої любов'ю батьківщини, страшної своїм маскованим спокоєм,—зарисована тут рукою сильною, не жіночою. В ці-

лому це твір, котрий повинен справити потрясаюче враження і запліднити не одну голову» (див.: Леся Українка. Твори в десяти томах, т. 10. К., «Дніпро», 1965, стор. 476—477). Леся Українка була задоволена цією рецензією, що засвідчувала не тільки визнання її роботи, а й здобутки української літератури в цілому: «Ся похвала, по-моєму, найбільша, а то вони (польські критики.—*Ред.*) все хвалять нас за «тихий смуток», «резигнацію» і подібні, зовсім не страшні речі, та пора вже їм завважити, що й ми можемо мати «сильну руку» (див. лист Лесі Українки до Ф. П. Петруненка від 22.XII 1911 р. з Хоні).

В «Спогадах про Лесю Українку» К. Квітка писав: «Якось значно пізніше написання «Кассандри» — героїня, як відомо, дуже звична в літературі — Леся прочитала в одній книзі по римській древності, що кожний поет в епоху Августа і пізніше вважав за свій обов'язок по-своєму виспівати кінець Трої. «От і добре,— сказала вона тоді,— значить, і я свій обов'язок виконала».

За життя Лесі Українки драма «Кассандра» на сцені не ставилася.

Текст подається за чистовим автографом (ф. 2, № 785), перелік дійових осіб за чорновим автографом (ф. 2, № 786).

«Літературно-науковий вісник» — український художній, науковий і публіцистичний журнал. За ідейним спрямуванням історія журналу поділяється на три періоди: 1) демократичний (1898—1906, Львів); 2) буржуазно-ліберальний (1907—1914) і буржуазно-націоналістичний (1917—1919, Київ — Львів); 3) буржуазно-націоналістичний, профашистський (1922—1939, Львів. З 1933 р. виходив під назвою «Вісник»).

«Кієвская старина» — історично-етнографічний та белетристичний журнал ліберально-буржуазного напрямку. Видавався у Києві у 1882—1907 рр.

«Кієвская мысль» — щоденна газета ліберально-буржуазного напрямку. Виходила у Києві в 1906—1908 рр.

«Рада» — щоденна газета ліберально-буржуазного напрямку. Видавалася у Києві в 1906—1914 рр.

Петруненко П. Ф. — маловідомий український поет, що друкувався переважно в «Літературно-науковому віснику». Добрий знайомий родини Косачів.

Епіметей — за грецькою міфологією, брат Прометей, цілком протилежний йому за характером, чоловік Пандори.

Мойра — у древніх греків богиня людської долі.

Сівілінська книга — зібрання афористичних висловів, пророкувань у древніх греків та римлян.

Атріди — сини Атрея (Атріда) Агамемнон та Менелай.

Пантезілея (Панфесілея) — цариця амазонок, яка прийшла на допомогу троянцям під час війни, вбита Ахіллесом.

Лідія — рабовласницька держава в західній частині Малої Азії в XII—VI ст. до н. е.

...гієратичною походою — урочистою, якою ходили гієродули, служителі храмів у древній Греції.

Палладіон — статуя озброєного божества.

Гадес — брат Зевса, ворог всього живого, володар надір Землі.

Асфodelонські поля — за уявленням древніх греків, поля потойбічного світу, якими ходять душі померлих і на яких не ростуть квіти.

Блісєйська долина — в грецькій міфології — долина щастя, вічної весни в потойбічному світі.

...с п и с а м и... — У чорновому автографі слово це написане авторкою. У чистовому автографі воно, очевидно, механічно пропущене і дописане іншою рукою.

Мікени — у III—II ст. до н. е. місто-державна на Пелопоннеському півострові, центр Егейської культури, багатий монументальними архітектурними спорудами.

АЙША ТА МОХАММЕД

Вперше надруковано в журналі «Дзвін», 1913, № 1, стор. 6—8.

В архіві зберігається чистовий автограф (ф. 2, № 772) з датою: «Ялта, 22.IV 1907» та виготовлений К. Квіткою список з підписом Лесі Українки без дати (ф. 2, № 16).

Автограф та список майже ідентичні. Між першодруком і автографом є деякі відмінності. У першодруку, мабуть, при наборі механічно пропущено кілька рядків. Після слів Айші

А й ш а

Ти завжди думав так?

йшли слова:

М о х а м м е д

Як тільки вгледів
твою красу, одразу се збагнув.

А й ш а

І покохав мене?

Відсутній у першодруку й підзаголовок («Діалог»), випущено займенник *се* в словах Мохаммеда: «Нащо *се* питання?..», який відіграє смислову і ритмічну роль; змінений займенник *твоя* на *тобі* в словах Айші: «І *я* *твоя* жона, проте не будеш...»

Зважаючи на пропуски та інші відмінності першодруку, не пов'язані з творчою роботою, а також на відсутність відомостей про читання та правку Лесею Українкою коректури, подаємо текст за автографом.

Діалог «Айша та Мохаммед» під назвою «Магомет і Айша» був поставлений на честь великої поетеси М. Старицькою у Києві (див. лист Лесі Українки до матері від 14.III 1913 р. та в кн.: «Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970», К., «Наукова думка», 1971, документи № 190, 191).

«Дзвін» — український буржуазно-націоналістичний журнал. Виходив у Києві 1913—1914 рр.

Старицька Марія Михайлівна (1865—1930) — українська драматична актриса, режисер і педагог.

Мохаммед, або Магомет (бл. 570—632) — релігійний проповідник, родом з Мекки, вважається засновником магометанської релігії, або ісламу. Про його життя існують численні легенди. Однією з них скористалася Леся Українка: в молоді роки Мохаммед начебто служив потоничем, а пізніше прикажчиком у багатій вдови Хадіджі (Хадізі). В 25 років одружився з 50-річною господинею і щасливо прожив з нею 24 роки. Після смерті Хадіджі одружився з молодого дівчиною Айшою, хоч, крім неї, мав ще 10 жінок.

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1911, т. 56, кн. 10, стор. 3—44, і кн. 11, стор. 193—241, без п'ятої дії.

Перша згадка про драму зустрічається в листі Лесі Українки до сестри Ольги від 23.II 1907 р., хоч робота над нею була розпочата ще восени 1906 р.

В архіві поетеси збереглися: недатований чистовий рукопис, писаний Лесею Українкою, К. Квіткою та невідомим переписувачем (ф. 2, № 802), чорновий автограф, датований «28.VIII 1908 р., Ялта» (ф. 2, № 803), підготовчі та бібліографічні матеріали, виписки іноземними мовами (ф. 2, № 804, 805) та недатований повний список драми невідомою рукою (ф. 2, № 820). Закінчивши роботу над драмою у 1908 р., Леся Українка після деякої перерви знову повертається до неї і в листі від 24.IV 1910 р. до Н. К. Кибальчич з Гелуана пише: «...оце викінчую (власнине, вигладжую) торік дописану драму з перших віків християнства «Руфін і Пріспілла». Через кілька днів (29.IV 1910 р.) вона надсилає драму до «Літературно-наукового вісника» з таким супроводжуючим листом: «Ніяково мені так хутко по видрукуванню мові чималої драматичної поеми («У пущі». — *Ред.*) посилати Вам оцю свою «драмищу», однак мушу се зробити. Посилаю саме тепер через те, що боюся, коли б вона — в разі, якби її везти на Україну, — не дістала в руки «иностранный цензуры», а звідти ще й до «духовной цензуры» (за сюжет з першохристиянських часів), а там їй легко міг би бути «амінь». По новому курсові щодо «инородцев» усього можна сподіватися. Може, се я вже й в іпохондрію вдаюся, але хворій людині се простимо. Навряд, чи я ще коли напишу таку велику (щодо об'єму) річ, бо сила моя не вертається, а ще падає, навіть переписати вдруге цю саму я вже неспроможна, в тих же сторонах, де я мешкати мушу тепера, навіть переписувач з українського наддивовижу хіба трапиться. Сим, між іншим, пояснюється і те, що «Руфіна і Пріспілла» переписано не так добре, як би я хотіла. Хоча працювала я над сим твором багато й інтенсивно, а все ж, може, я ще попрошу Вас колись (наприклад, восени, як буду знов у Єгипті) переслати її мені назад для нових remaniements¹. Коли б можна було Вам до того часу її прочитати, то се було б мені дуже до мислі, бо, сподіваюсь, Ви б не відмовили вказати мені на промахи в ній щодо історії. Я дуже хотіла показати її якому спеціалістові по римському кримінальному праву (власнине, знавцеві процесу судового в справах кримінальних), але досі не знайшла такого, надто ж такого, що розумів би українську мову... З погляду історико-юридичного важно переглянути першу і остатню сцени 1-ї дії, остатні дві сторінки 2-ї, перші 2—3 стор. 3-ї, першу сцену 4-ї дії і всю 5-ту дію. Се вже так à la rigueur², якщо не схочеться читати цілої «драмищи», а для мене, звичайне, було б краще, якби ціла була прочитана. Безмірно буду вдячна Вам за всяку поміч і пораду в сій справі. Ся драма дуже лежить мені на серці, і хотілось би випустити її в світ без грубих промахів».

¹ Переробок (*франц.*). — *Ред.*

² В крайньому разі (*франц.*). — *Ред.*

Редакція ЛНВ, ознайомившись з драмою, повернула її авторці для ґрунтовної переробки, пропонуючи звести перші дві дії в одну, вилучити останню дію й усі місця, спрямовані проти угодовства і ренегатства. Леся Українка була вражена цими вимогами, які фактично руйнували її задум. «І і II акти,— писала вона у відповідь 28.X 1910 р.,— ніяк не можна злучати в один без порушення сценічного плану, тому не сполучуйте». Заперечувала вона і проти інших втручань у текст. «Коли нема грубих промахів історичних, то вже, може, друкуйте без змін...— зауважувала вона і, посилаючись на хворобу, додавала:— Тепер я не можу ще довго взятись до обміркування їх, а як трохи поправлюсь, то, либонь, знов кудись на довші ліки помандрую, мінятиму адреси, томитимусь, відпочиватиму і тільки гаятиму час і Вам і собі». Вона неначе відчувала, що часу їй лишилося небагато, і, щоб хоч якось швидше надрукувати свою «драмищу», змушена була все ж піти на деякі поступки. Леся Українка погодилася, що «...I акт можна скоротити, обірвавши діалог з префектом, ледве він скаже, що був у Секста і бачив Крусту, а тоді одразу дати сцену з жінкою, що розшукує свою дитину». П'яту дію, проти друкування якої рішуче заперечувала редакція, вона просила віддати Михайлові Кривинюку «на схов», сподіваючись згодом повернутися до неї («може, колись той акт на щось мені придасться»). «Fiat voluntas Dei»¹ над моїми святими і грішними героями,— гірко зауважує поетеса,— а я вже їм не поможу.

Одержавши рукопис з ЛНВ і не полишаючи думки в майбутньому надрукувати свій твір повністю, Леся Українка спробувала дещо пристосувати його до цензури, звернувши особливу увагу на місця, пов'язані з гострою критикою християнства і релігії. Не псуєючи свого рукопису, вона поробила деякі купюри; нові варіанти написала на окремих смужках паперу і приклеїла їх до країв рукопису; автокупюри, що не мали варіантів, обережно заклеїла чистим папером, який закривав тільки попередній текст. Таким чином, текст всієї драми був збережений і став основою для повного її друкування вже в радянський час.

Леся Українка не раз поверталася думками до драми; дбаючи про історичну достовірність, вона ще в червні 1911 р. думала щось уточнити чи змінити в ній. Після опублікування «скаліченої» драми вона пише сестрі Ользі 27.X 1911 р. з Хоні: «...забери «Руфіна і Прісциллу»... колись, може, сей рукопис буде потрібний, як буде нагода видати сю річ з непопсованим текстом, на що я не трачу надії». Навіть через рік, коли чергова спроба провести п'єсу через драматичну цензуру в Петербурзі не вдалася (див. журн. «Рідний край», 1912, № 7, стор. 23), Леся Українка 5.X 1912 р. писала сестрі Ользі: «Мені здавалось, що я не смію вмерти, не скінчивши «Руфіна і Прісциллу».

З гірким почуттям писала Леся Українка і матері 25.XII 1912 р. про «скалічену» драму, яку вона мусила підписати своїм власним іменем: «Невідомо, що тяжче, чи підписуватися ініціалами, чи підписувати своїм повним іменням річ свідомо скалічену, як це трапилося з «Руфіном і Прісциллою». Там автор сам калічив (і з яким болем!), сам і підписуватися мусив...»

¹ Хай буде воля божа (лат.).— *Ред.*

Тільки через сорок років М. С. Возняк у праці «Свідомо скалічена драма Лесі Українки» опублікував за чистовим автографом вилучені з тексту драми місця та редакційні скорочення («Літературно-критичний збірник», Львів, 1951, стор. 52—77).

Вперше повністю за чистовим автографом (ф. 2, № 802) драма була опублікована в другому томі п'ятитомного видання 1951 р.

Між чистовим і чорновим автографами є великі відмінності. Чорновий автограф являє собою текст з численними авторськими поправками, закресленнями, варіантами окремих сцен, писаними чорним чорнилом, олівцем, а потім виправлених чорним і червоним чорнилом. У чорновому автографі зберігається аркуш, на якому Леся Українка записала назву планованої діалогії — «Великі роздоріжжя. Драматична поема в двох образах». Перший образ циклу мала скласти драма «Руфін і Прісцилла». Оскільки друга частина діалогії не була написана, в чистовому автографі ця загальна назва знята. У процесі роботи значних змін зазнав образ самої героїні, була перекомпонована перша дія, скорочені окремі монологи і діалоги, змінена кількість дійових осіб, знято деякі персонажі (Арістобал, Валерія, Альбіна), змінено ім'я Амрітіс на Нофретіс та ін.

Чистовий автограф відтворює текст чорнового з врахуванням останніх поправок, зроблених у ньому червоним чорнилом. Проте і в чистовому автографі є також чимало закреслень і поправок, варіантів окремих рядків, ремарок, реплік, діалогів та ін. Зберігаються окремі сторінки, розрізані на невеликі клаптики, які засвідчують перекомпонування сцен після повернення рукопису з ЛНВ. Є також сліди роботи редактора ЛНВ — закреслення і підкреслення червоним і синім олівцями, вказівки на те, які місця необхідно зняти у п'єсі (саме ці рядки у ЛНВ не друкувалися).

В чистовому автографі бракує кількох сторінок кінця четвертої дії, від слів Прісцилли:

Та хіба ж усі
такі, як той клієнт, умом убогий?..

Вони збереглися у чорновому автографі і збігаються з текстом, надрукованим у ЛНВ.

Переписуючи начисто драму, Леся Українка вносила деякі зміни, скорочувала, редагувала окремі місця, ущільнювала текст. Так, уже в чистовому автографі була закреслена частина слів Руфіна з другої дії:

Руфін

Мені прийшлося сидіти
близенько від Кріспіна Секста й чути,
як він, сп'янівши, голосно занадто
прошепотів до свого «друга» Крусти,—

далі йшло:

пройдисвіта відомого: «Сьогодні
я пом'яну свою покійну жінку
і наловлю кількадесят «святих»,
щоб згодом їх відправити на той світ —
все ж веселіше буде їй, небіжці!»

Закреслено також кілька діалогів з п'ятої дії, які уповільнювали розвиток сюжету. Після слів:

1 - й табулярій

Я того не розібрав!

Вони й самі, либонь, того не тямлять...

далі йшло:

Римлянин в далматичі

Ти не знавш,

хто та чорнява молоденька? Якось

я не почув, як викликали ймення.

Клієнт заклопотано поглядає на сусіда.

Багатий плебей

Я знаю, то Негріна, в неї батько

багатий крамар, пурпуром торгує,

така неслава! А родина чесна...

Молодий римлянин

(дивиться в далечинь, прижмуривши очі)

Гарненька.

Ремісник

(що сидить коло клієнта)

В християн вона не зветься

Негріною, для них вона Рената.

Клієнт

А ти ж се звідки знаєш?

Ремісник

(ніяково)

Та... не знаю... так якось... чув.

В цій же дії після слів:

Старий

...лиш над хоботами він має силу.

далі йшло:

Хлопець

Втім, Ескулап найдужчий!

Старий

Ну, хто знав...

Я сам раз перевірів. В нас невістка

була заслабла раптом на падучку,

ми й лікарів скликали, і жерців

від Ескулапа...

Хлопець

Хто ж поміг?

Старий

Ніхто.

Та жінка десь назнала ворожбита
з тих християн...

Хлопець

Ну й що?

Старий

Прийшов він, руку
поклав на голову невістці нашій
і так в очах рукою зняв хоробу.

Стара жінка

Так від руки самої й допомоглося?

Старий

Ні, він ще тричі богом закликав.

Стара

Яким?

Старий

Та християнським же, звичайно!

Стара

А як же зветься бог...

І знову в цій же дії після слів:

Клієнт

(скрикнув)

Прісцілла варвара поцілувала!

далі йшло:

Римлянин в далматиці
Ії, не бійсь, не відштовхнув.

Клієнт

Іще б пак!

Мене аж завидки беруть...

Римлянин в далматиці

Ти хочеш

туди до їх! Ну, що ж, я поможу.

(Голосніше, немов виказуючи на клієнта)

Сей чоловік...

Клієнт

(з жахом)

Патроне! що за жарти?

Римлянин в далматиці регоче.

Матрона

(соромливо закриваючись)

Матрона варвара...

Ще після слів:

Г о л о с и
Народові й сенатові хвала!

далі йшло:

К л і є н т
(до римлянина в далматичі, свого патрона)
Як се шкода, що вони обов
почеснішого стану. От би добре,
коли б і їх віддано до театру!

П а т р о н
В твоєї героїні добрий голос,
чи є талан сценічний, ще не знаю.
Оце побачимо...

(дивиться)
Прощання сцена
мені не до смаку. У них се нудно.

Р и м л я н и н в д а л м а т и ч і
Ну, знов прощальна сцена! Як се нудно!
(Позіхає і одкидається на спинку лавки.)

К л і є н т
(що весь час дивиться)
Найкраще з Люцієм Руфін прощався.

П а т р о н
Так?.. все одно...

Крім того, у чистовому автографі п'ятої дії є два незакреслені варіанти, які переписані начисто, але не увійшли до остаточного тексту. Після слів:

Ж і н к а
Хіба ж то християнин?

далі йшло:

Ж р е ц ь
Ну, а хто ж?
Там хтось пожартував собі з тієї,
що на суді, високої матрони,
він і скипів.

Ж і н к а
Та, може, він їй родич
або коханець.

Ж р е ц ь
Родич не сидів би
в лавках з простацтвом. А якщо коханець,
то, значить, християнин, бо з чужими
вони не водяться.

Ж і н к а

Еге ж, якраз!

До нас оті святі ще й як вчащають!
сестричками зовуть... такі масні...
Ну й красні є між ними! В нас одна
за «братиком» побігла на край світу.

Ж р е ц ь

От диво, що така, як ти, побігла!

Ж і н к а

А за такими, як ти, я не біжу.

Ж р е ц ь

Я жрець! Не смій рівняться до мене.

Ж і н к а

Видала я ще і не таких жерців,
бували в мене й ті, що в білих шатах.

Г р е к

(до жінки)

А в тебе все бувають християни?

Трохи далі, після ремарки:

Старий патрицій пускає її на своє місце, сам сідає біля комонника,
але той раптово встає і виходить геть.

Далі йшло:

С т а р и й п а т р и ц і й

Який він нараваний, оцей вояк!

М а т р о н а

Признати мушу, хоч мені він родич.

П а т р и ц і й

Тобі, я бачу, шкода християн.

М а т р о н а

О ні! ані краплиночки! Се жарт.

Г о л о с п о к л и к а ч а

Кней Люцій просить взяти до уваги...

З чорнового автографа Леся Українка не переносить до остаточної редакції великі, художньо викінчені спени. Так, в кінці другої дії вона знімає діалог між Руфіном і Люцієм. Після слів:

Л ю ц і й

Не так, Руфіне.

в чорновому автографі йде:

Тут п'яний Круста розумом простацьким
та грубими словами те завважив,

чого мудріші люди ще не знають,
у що тверезі голови не вірять,
чом ображаються гордливі душі,
проте ж його пророкування вірне:
Христос погодився із Діонісом,
бо Слово вже з Ідеєю з'єдналось.

Р у ф і н
(сму́тно)

Ні, вір мені, боги не воскресають.
Міг Діоніс воскреснуть з Адоніса,
бо Адоніс був смертний, а по смерті
герої часто робляться богами
у пам'яті своїх нащадків. Певне,
так і герой юдейський з Назарета
дістався на почесне місце в небі.
З рук смерті люди дістають безсмертя.
Не так бог. Бог мусить жити невпинно,
бо як умре, то вже не воскресає.
Платонова ідея не вмирала,
тому її не зодолало й Слово
і мусило погодитися з нею.
Коли ваш бог живий, а наші вмерли,
то згода меж ними запанує
хіба тоді, коли вже й ваш умре.

Л ю ц і й

Наш бог не може вмерти!

Р у ф і н

Час покаже.

Тепер не ви, а ми в жалобі.
Коли вже справді вмер наш Діоніс,
то вічний жаль зостанеться по ньому,
бо він уже не встане з мертвих... Бачиш,
тут статуя стояла Діоніса,
тепер тут яма — не спіткнись на неї
як-небудь в темряві — сю порожнечу
уже ніщо заповнити не може...

Л ю ц і й

Природа ненавидить порожнечу
І завжди виповнить її. Гадаю,
що християнство виповнить і прірву,
розкриту під ногами в нас. Я вірю,
що Рим не згине, бо його врятує
новий закон, нові звичаї й віра
в нового бога. Я тобі пораджу:
в тії ями, що од статуй полишилися,
ти деревá хороші посади,
і зараз твій садок повеселіє.
Бо там, де мертві постаті стояли
богів умерлих, — зацвіте весна
живою, плідною красою.

Драма подається за чистовим автографом (ф. 2, № 802), крім втрачених окремих сторінок, які подаються за чорновим автографом (ф. 2, № 803).

Кибалячич Надія Костянтинівна (1878—1914) — українська письменниця демократичного напрямку.

Кривинюк Михайло Васильович (1871—1944) — товариш Лесі Українки та її брата Михайла. За участь у революційному русі не раз зазнавав жандармських репресій. Згодом одружений з сестрою Лесі Українки Ольгою.

«Рідний край» — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал ліберально-буржуазного напрямку. Виходив у Полтаві, Києві та Гадячі (1905—1916).

Нументанський шлях — дорога, що йшла з Рима в напрямку міста Нументум (Номентум).

Із Савла бог Павла виявив... — За релігійними легендами апостол Павло перед тим, як стати ревним послідовником Христа, був язичником, лютим ворогом християнства і звався Савлом.

...з листів сього тарсійського рубаки... — В місті Тарсі народився і провів своє дитинство апостол Павло (Савл). Приписувані йому так звані послання — звернення до християнських громад, насправді були написані пізніше різними авторами.

Цельз (Цельс) Корнелій — римський філософ II ст. н. е., доводив недоречність християнства, описував його негативні сторони.

...все «чуда» такі, як перегін в свиней бісів... — Йдеться про євангельську розповідь, як Христос явив «чудо» — перегнав з хворої людини «легіон» бісів в отару свиней і ті потопились у морі.

...софістів з передмістя... — Йдеться про послідовників філософського вчення (софізму) в давній Греції, більшість яких жила в передмісті Рима.

Доносів не цурався і Катон... — Катон Молодший (95—47 до н. е.), римський політичний і громадський діяч, республіканець; у своїй діяльності проявляв добродетель, боровся з розтратниками і демагогами.

...жити... на Палатині! — Палатин — один з семи горбів, на якому було засновано Рим; символ палацу, резиденції.

Паннонія — римська провінція в південних придунайських землях.

Вігіли — вартові, сторожа в римському війську.

Центуріон — начальник сотні воїнів у римському війську.

Лари — за уявленням древніх римлян, боги, охоронці дому і сім'ї, яким у дні родинних свят приносили жертви. У римлян були також і громадські лари — покровителі міст і навіть вулиць.

Оптимати — частина римської аристократії, до якої могли входити представники й інших суспільних верств.

Спижева постать — статуя з бронзи чи міді.

А хто на ближнього «рака» промовить. — Образливе слово «рака» сирійського походження, що означає людину пуста, нікчемну, за нього притягали до суду.

...нове чудо бога з Галілеї... — Йдеться про Христове «чудо» перетворення води в вино на одному весіллі.

Гідра (Лернейська) — потворне багатоголове морське чудовисько, вбите Геркулесом. Тут вживається алегорично: боротись з преторіанською гідрою — з ворожою партією преторіанців.

Номади — бродяче плем'я кочових скотарів.

Галлія — римська провінція на території нинішньої Франції.

Мани — у давньогрецькій міфології добрі душі померлих, які жили в підземному царстві.

Монтанівці — єретична секта в християнстві у II ст. н. е., заснована Монтаном, який хоч і прийняв християнство, але не визнавав ієрархії в ньому.

Оглашений — той, хто приймає християнську віру, але ще не охрещений.

Табулярій — у римлян невольник, на обов'язку якого було вести записи у прибутково-видаткових книгах дому та розносити листи.

Карніфекс — служка цирку (амфітеатру) в Римі, який вивозив з арени трупи після бою гладіаторів.

...в Лаконії не вчився, як відомо. — Лаконія — місто древньої Спарти. Його мешканці славились умінням висловлювати свої думки коротко і чітко. Звідси — лаконізм, лаконічно.

Субурра — у стародавньому Римі частина міста біля Капітолія.

Бестіарії — неозброєні гладіатори, які на арені боролись з дикими звірами. Це були переважно злочинці, засуджені до смертної кари.

«Господь мій захист і моя потуга!» — Слова з Давидового псалма,

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Леся Українка з Маргаритою Комаровою. <i>Фото. 1889.</i>	96—97
«Кассандра». <i>Перша сторінка автографа (1907).</i>	96—97
Леся Українка з братом Михайлом. <i>Фото початку 90-х років.</i>	128—129
«Руфін і Прісцилла». <i>Перша сторінка чорнового автографа (1908).</i>	128—129

ЗМІСТ

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Кассандра	9	<i>329</i>
Айша та Мохаммед	100	<i>338</i>
Руфін і Прісцілла	107	<i>339</i>
Примітки	327	
Список ілюстрацій	349	

Академия наук Украинской ССР

ЛЕСЯ УКРАИНКА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ 4

ДРАМАТИЧЕСКИЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
(1907—1908)

(На украинском языке)

Редактор *О. Я. Безпальчук*
Художній редактор *Р. К. Пахолок*
Оформлення художника *В. М. Дозорця*
Технічний редактор *Б. М. Кричевська*
Коректори *З. П. Школьник, Н. О. Луцька*

Здано до складання 12. II 1975 р.
Підписано до друку 7. VIII 1975 р.
Зам. 1123. Вид. № 284. Тираж 100 000.
Папір № 1, 84×108¹/₃₂.
Друк.-фіз. арк. 11+2 вкл.
Умовно-друк. арк. 18,69.
Обліково-видавничих аркушів 17,33.
Ціна 1 крб. 29 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
Київ, Респіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.

1111. 23rd.